Г.П.Самаев

АЛТАЙ КАЛЫКТЫН ТҮҮКИЗИ

2004

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

3 ТМО Т. I млн. З. 2146—65

3635

5 экз

22.09.04.

Г. П. Самаев

АЛТАЙ КАЛЫКТЫН ТҮҮКИЗИ

Эң јебрен өйлөрдөң Арасайга кожулганына јетире

63.3 (2РОС.АЛТ.) Я 72)
С 170

Алтай Республиканың ӱредӱ ле билим
Министерствозының Эксперт кӱреези јӧптӧгӧн

Самаев Григорий Петрович

Алтай калыктың тӱӱкизи. Эң јебрен ӧйлӧрдӧң Арасайга кожулганына јетире. — Горно-Алтайск, 2004, — 216 с.; ил.

Терминдер, улустың, јерлердиң ады учун каруу авторго салынат

А003635
Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

21.09.2004

© Г.П. Самаев, 2004
© Министерство образования и науки Республики Алтай, 2004

5-СГП-АКТ

БАЖАЛЫКТАР

Кире сöс 4
Тўўкибистинг текпиштери 5
1 бажалык. Алтайдынг эң јебрен улузы 9
2 бажалык. Металл тузаланып баштаган улус 14
3 бажалык. Скифтер öйиндеги Алтай 21
§ 1. Скифтер öйи 21
§ 2. Базырыкчылардынг јўрўмин керелеген кайкамчылу табынтылар 29
4 бажалык. Кундар 35
§ 1. Кундардынг тынгыганы 35
§ 2. Кундар ла Кыдат: ўстўнлик учун тартышканы 42
§ 3. Кун калыктынг јоголгоны 48
5 бажалык. Кök-тўрктердинг улу элдери ле энчиленеечилери 54
§ 1. Кök-тўрктердинг табылганы ла камааны јок эл тöзöгöни 54
§ 2. Јенгўлў јылдар 60
§ 3. Эл ле калык 66
§ 4. Бöлўниш ле јенгдиртиш 73
§ 5. Кўнчыгыш тўрк элининг јоголгоны 79
§ 6. Кўнбадыш тўрк эли 85
§ 7. Кыдатка бактырткан кўнчыгыш тўрктеринин турумы 95
§ 8. Кўнчыгыш тўрк элининг орныкканы ла тынгыганы 100
§ 9. Кўнчыгыш тўрк элининг Билге туштагы јенгўлери ле божогоны 107
§ 10. Кўнчыгыш тўрк элининг энчиленеечилери 117
6 бажалык. Алтай улустынг öбöкölöри моңолдор тынгыган öйдö 129
§ 1. Моңолдор Тöс Азиянынг чöлдöрин ле Алтай-Сойонгнынг кырларын бактырганы 129
§ 2. Моңолдор Кыпчактынг Чöлин јуулаганы. Алтын Орду 137
7 бажалык. Ойрот ло Арасай Алтайды блаашкан öйдö алтайлардынг турумы 149
§ 1. Алтай улустынг аймактары, тергези, јон сайламазы 149
§ 2. Алтай улуска айылдаш элдер ле калыктар 153
§ 3. Тўндўк Алтайдынг отокторы ла орустардынг баштапкы тийўлери 159
§ 4. Алтын-Кölдинг теленгиттеринин јайым учун тартышканы 164
§ 5. Арасай ла Ойрот Алтайды блаашканы Ойроттогы алтайлардынг турумы 169
§ 6. Алтай калыктынг Ойротко кирген öйдöги ээлеми ле культуразы 174
8 бажалык. Ойроттынг јуулатканы ла алтайлардынг Арасайга кожулганы 181
§ 1. Ойрот элдинг уйадаганы 181
§ 2. Ойрот элдинг јоголгоны. Алтайлар Арасайдынг уйруклугын сурап баштаганы 188
§ 3. Ойроттордынг тўймеени базылганы Алтайлар Арасайга кожулганы 197
§ 4. Арасайга кожулгандарды Эдилге кöчўргени Эки каландулардынг салымы 203
§ 5. Эдилге кöчпöгöн алтайлардынг турумы 207
Сöзлик 214

КИРЕ СӦС

Ойрот эли јайрадылар тушта, XVIII чактың ортозында, коркышту тың корогон алтай калык тындаңып аларга көп өй јылыйткан. Тоозы сӱрекей ас калык өткөн јолын, узун тӱӱкизин шиңдеп ле оңдоп, ылгап ла бичип аларга кӱчи јетпей турган. Алтай улустың тӱӱкизин озо баштап туура јерден келген улус шиңдеп ле бичип баштаган. Алтай улустаң бӱткен тӱӱкичилер табылып келгени алтай калыктың бойын бойы сезинер кемине јеткенин керелейт.

Алтай улус ичкери өзӱп, калык болуп тынғып бараткан болзо, Алтайыстың тӱӱкизиниң учуры база бийиктеп барар. Алтайлардың тӱӱкизи аайынча алтай тилле балдарга учурлалган көп јаңы бичиктер чыгар. Је эм ӱстине бу бичик алтай калыктың тӱӱкизи аайынча ӱренчиктерге учурлап бичиген бичиктердиң башкызы болор.

ТЎЎЎКИБИСТИҢ ТЕКПИШТЕРИ

Алтайлардыҥ тўўкизи ле тўрктердиҥ тўўкизи. Јер ўстинде эки мунҥнаҥ ажыра калык јуртайт. Олорды башка-башка чактарда јўзўн-јўўр айалгалар ла шылтактар бўдўрген. Темдектезе, гректердиҥ өбөкөлөри туку бистиҥ эрадаҥ озо VIII—VI чактарда бойын бирлик калык деп бодоп туратан. Американдарга баштанзабыс, олор башка калык болуп 1776 јылдаҥ, Американыҥ Бириктирген Штаттары башка эл болуп айрылган туштаҥ бери, көп-көп калыктардыҥ бириккенииниҥ шылтузында төзөлип баштаган.

Тўмен калыктар ортодо алтайлар дегени не улус? Бистиҥ калык качан табылган, канайда бўткен? Оныҥ тўўкизи кыска ба, узун ба? «Алтай улус» дегени XVII—XVIII чактардаҥ бери тузаланып келген адыбыс. Алтайда јаткан өбөкөлөрис јериниҥ адыла Алтайдыҥ улузы, алтай улус деп аданып алган. Тодош (тардуш), төлөс, кыпчак, майман (найман) ла өскө дө көп аттар јебренде јўк сөөктөрдиҥ эмес, јаан аймактардыҥ аттары болгон. Јууктагы чактарда Алтайда теленҥит деп ат элбеде јайылган.

Бу аттардыҥ ончозынаҥ јааны, эҥ учурлузы, эҥ элбеде јайылып, бўдўн телекейде танылу ла макту болгоны тўрк деген ат. Бис — Алтайдыҥ тўрк улузы, Алтайда арткан тўрк сөөктөр, аймактар, отоктор. Оныҥ учун бойысты алтайлар деп адаганысла коштой, Алтайдыҥ тўрктери деп айтсабыс, јастыра болбос.

Телекейде биске јуук, биске карындаш тўрк калыктар көп. Олор сахалар јуртсынган тоҥ тундранаҥ ала јажыл агаштыҥ бўри оҥбос Тўркийеге јетире сўрекей телкем јерге јайылган. Тўрк калыктардыҥ тоозы одус-төртөнгө једе берер. Чокым тоозын айдып болбос, не дезе олордыҥ кезиги бир учуралда алдынаҥ бойы калык деп бодолот, өскө учуралда кажы бир калыктыҥ бөлўги деп.

Бастыра тўрк калыктарды бир јаан тўрк калыктыҥ айрылары, бөлўктери деп айдарга база јараар.

Алтай улустыҥ Арасайга кожулардаҥ озогы тўўкизин өскө тўрктердийинеҥ аҥылап, башкалап көрөргө кўч. Кийнинде алтай улус болуп калган тўрктер азый јаҥыс Алтай-

да эмес, öскö дö көп талаларда jуртаган. Эмдиги öйдöң азыйга ыраган сайын алтай улустың түүкизи түрктердинг текши түүкизиле там ла каталыжып, ононг ангыланбай барат. Онынг учун Кыргызстанның эмезе Түркийенинг билимчилери Мöндүр-Сокконның ла Бичиктү-Боомның jанындагы кайаларда чийилген jебрен түрк бичинтилерди öбöкölöринең арткан энчи деп айдары jолду.

Бис те jебрен түрктердинг Алтай Республиканың тергезинең башка jерлерде артырган энчизин jериир jаңыс jок. Темдектезе, XI чакта Кашгарда бүткен jарлу билимчи Махмут Кашгарлының бичигени бистинг де калыктың энчизи. Бис онынг бичигенин üренип, онынг адыла оморкоор учурлу. Эмди Монгол ороонның öзöгинде турган jебрен түрктердиң бастыра телекейге jарлу бичинтилерлү кереестери база бистинг энчибис, база бистинг түүкибис. Алтайлардың түүкизи Алтай Республика турган jердинг түүкизинең чик jок элбек.

Түрк деп аттың табылган öйи ле учуры. Түрк деп ат түрктердинг эң озогы ады болгон деп айдарга болбос. Ол ат эң озо jебрен түрктердинг VII—VIII чактарда бичиген бичинтилеринде учурап баштайт. Көп билимчилер түрк деп ат VI чактаң озо тузаланылбаган деп сананат.

Түрк (түрүк) деп сöстинг учуры керегинде билимчилер ортодо бирлик санаа jок. Ол сöс азый тирү (түрү), тынду дегенин темдектеген болордонг айабас. Кезик түүкичилер түрк дегенин эмдиги тилиске көчүрзе, «күч, ийде» деп учурлу болор дежет. Jебренде ол сöс «төрögön» деп учурлу болгон деп шүүлте база бар. Озо баштап төрögön эмезе төркин, төркүн деп айдылган сöс соңында түрк болуп кыскарар аргалу.

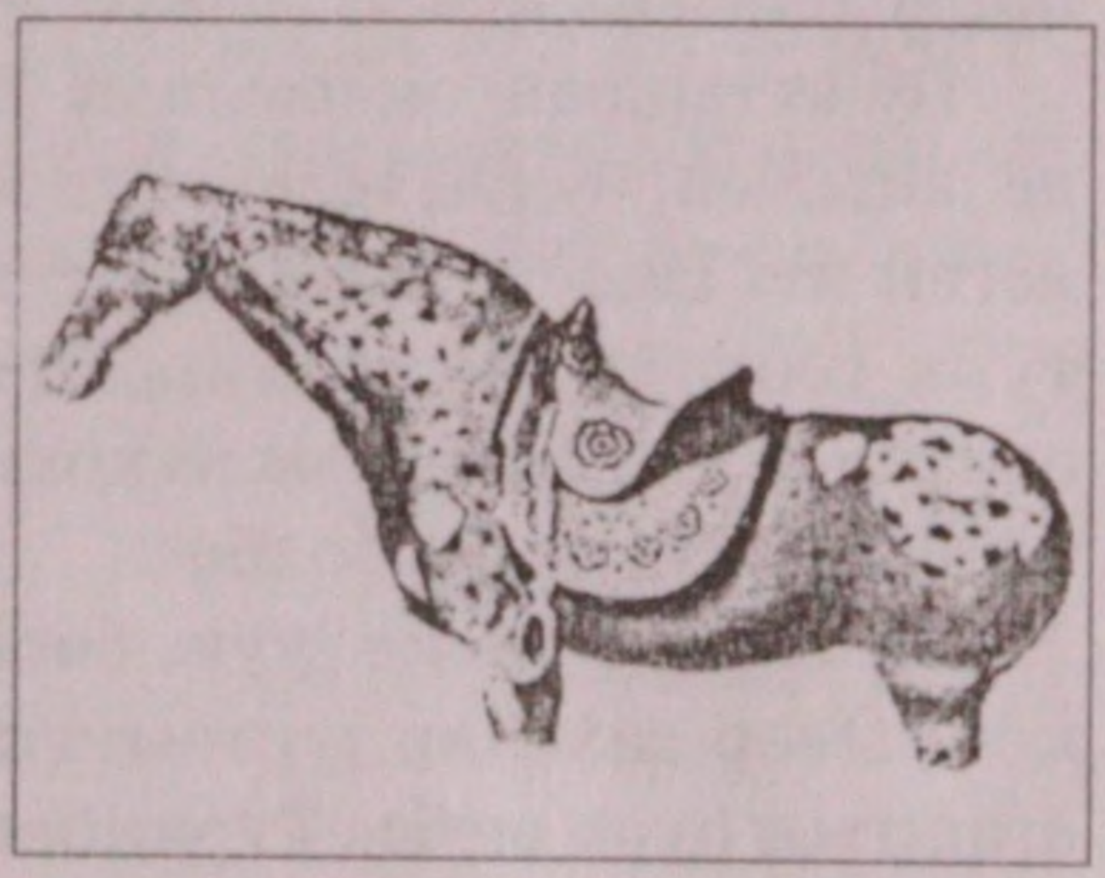

VII—X чактарда эдилген аттың сүри. Чыгыш Түркистанда табылган

Эң озо түрк деп атла, байла, бир аймак аданган эмезе кааннынг угы. Ононг ол ат VI—VIII чактарда Улу Түрк эл-

дердиң тергезине кирген тили јаңғыс аймактардың ончозының текши ады боло берген.

Тӱрк деп ат табылгалакта јӱрген тӱрк тилдӱ калыктар. Тӱрк тилдӱ аймактар тӱрк деп ат јайылардаң озо кандый ат аданып јӱрген болотон? Јебреннең арткан јетирӱлерденг бодозобыс, кундар дейтен јарлу калык тӱрктердиң өбөкөзи болгоны билдирет. Кундарды тӱрк дегенин јаратпай турган тӱӱкичилер база бар. Је олор до кундарга баштаткан аймактардың јаан бӧлӱги тӱрк тилду болгон деп јӧпсинет.

Кундар өткӱре јебрен өйлӧрдӧ јӱрген калык эмес. Олордың јӱрген өйинең бери эки јарым — эки муң кире јыл өткӧн. Јебрен чактар јаар онон терең каразабыс, тӱрк тилдӱ улустың изи билдирер бе? Јер ӱстинде эң озо калалар тудуп, бичик-биликтӱ болуп, эл тӧзӧгӧн калыктардың бирӱзи шумер эди. Шумерлердиң тилинде көп сӧстӧр тӱрк тилдердеги сӧстӧргӧ тӱнгей болгон. Темдектезе, *кыс*, *ас*, *не*, *ирик* ле өскӧ дӧ сӧстӧр алтай тилдеги ле чилеп айдылган.

Шумер калык Месопотамияга келерденг озо тӱрк тилдӱ кандый да калыкла бек колбулу болгон. Онон улам тилине көп тӱрк сӧстӧр кирген деп шӱӱлте бар. Шумерлер озогы төрӧлинең Месопотамияга беш муң јыл мынаң озо көчкӧн. Онон озо кайда јуртаганы јарталбаган. Кезик билимчилер шумерлердиң тилиндеги тӱрк сӧстӧрдиң табылганы керегинде башка шӱӱлтелӱ. Олор шумерлерди эртеөрте чактарда тӱрк тилдӱ калыктаң айрылган бӧлӱк болор ,еп сананат.

Тӱрктердиң эне јурты. Тӱрк тилдӱ улустың эң јебрен јурты кайда болгон? Билимчилердиң көп сабазы олордың эң јебрен төрӧли Алтайдың туулары ла Байкал көлдиң ортозындагы јерлер болгон деп сананат. Оның учун Алтайды, Туваны, Моңолдың бадыш келтейин тӱрктердиң эне јурты деп адагылайт. Тӱрктердиң эне јурты өскӧ јерде болгон деп сананып турган билимчилер база бар. Олордың шӱӱлтезиле, тӱрктердиң эне јурты Урал ла Кавказтың тууларының ортозындагы чӧлдӧрдӧ болгон.

Тил шиңдеечилер тӱрктердиң эне јуртында јаткан тужындагы тилин эне тӱрк тил (эне тӱркче) дежет. Эне јуртынаң эң озо айрылгандар чуваш ла саха калыктардың өбөкӧлӧри болгон. Оның учун олордың тилдери өскӧ

түрктердийинең билдирлӱ аңыланат. Тил шиңдеечилер ортодо чуваш ла саха улустың өбөкөлөри түрктердиң эне јуртынаң төрт муң јыл мынаң озо айрылган деп јилбилӱ шӱӱлте бар. Олор айрылган кийнинде арткан түрктер узак өйдиң туркунына јаба јаткан. Эне јуртында арткан түрктердиң ол өйдөги куучындашкан тилин орток түрк тил (орток түркче) деп айдарга јараар.

Алтайдың түӱкизи ле алтайлардың түӱкизи. Эмдиги өйдө јӱк Алтайда јуртап јаткан алтай калыктың өбөкөлөри азый јаңыс Алтайда эмес, оноң чик јок телкем јерде јуртаган деп байа айдылган эди. Өбөкөлөристиң изин истеп, бис јаңыс Алтайдың түӱкизин ширтеер эмес, элбеде көрөр учурлу.

Онызыла коштой Алтайдың түӱкизиниң јӱк түрк келтейиле болорзынар јаңыс база јок. Озогы чактарда Алтайда јуртаган калыктардың кезиги түрк укту эмес болгон. Је алтайлардың угына олордың кажызының ла кичинек те ӱлӱзи болзо шиңиген. Түӱкичилердиң санаазыла, бир калыктың јуртаган јерине өскө калык келзе, алдындагызы изи јок јылыйбай јат. Оның кичинек те бӧлӱги болзо, бойының күӱниле эмезе бактыртала, төрӧл јеринде артып, соңында јаңы калыкка шиңип калат.

Оның учун азый Алтайда јаткан бастыра калыктарды бис өбөкөлөриске түңгей көрөр јаңыс бар. Олордоң арткан кургандар, кургандардаң чыккан эдимдер, кезер таштар, кайалардагы јуруктар ла бичинтилер — ончозы бистиң энчибис.

СУРАКТАР

1. Алтайдын түӱкизи ле түрктердин текши түӱкизинин нези туруш?
2. Түрк деп ат качан табылган, нени темдектеген?
3. Түрк деп ат элбеде јайылардан озо түрк тилдӱ калыктар болгон бо?
4. Түрктердин эне јурты кайда болгон?
5. Алтайдын бастыра түӱкизин алтайлардын түӱкизи деп айдар аргабыс бар ба?

1 БАЖАЛЫК

АЛТАЙДЫҢ ЭҢ ЈЕБРЕН УЛУЗЫ

Алтайдыҥ башкы улузы. Палеолит. Алтайда эҥ јебрен улустыҥ изи Улалу сууныҥ јарадындагы кырлактыҥ учында табылган. Бу јер эмди Горно-Алтайск каланыҥ ичинде. Јарлу тўўкичи А. П. Окладниковко баштаткан Новосибирсктиҥ археологторы бу кырлактыҥ ўстин казып, эки метрдеҥ ажыра терендe јебрен улустыҥ турлузын тапкан.

Эмди улустыҥ туралары, каланыҥ оромдоры турган јерде јебренде сас ла сассымак јалаҥ болгон. Оныҥ узун ла койу өлөҥининҥ ортозында көп аҥ-куш јўрген. Эмдигизиненҥ чик јок јаан Улалу сууда балык та көп болгон. Јебрен улус састыҥ ортозы јаар кирип калган бийик кырлактыҥ ўстинде одуланып, төмөн аҥдаарга ла балыктаарга тўжўп туратан.

Турлуда озогы улус урушкан таштар арткан. Јебренде улус неме эдерге кату ла јарылчаҥ таш тузаланатан. Улалудагы турлуда табылган таш эдимдер ондый таштардыҥ тоозына кирип турган сарызымак кварциттеҥ болгон. Улалунын јебрен улузы суудаҥ килеҥ сай таштар талдап, олорды отко кызыдала, сууга салып ийгенде, таш курч кырларлу суйман-суйман оодыктарга јарыла беретен. Је таштаҥ эҥ эптў ле курч эдимдер јазаарга, оны өскө ташла јара согып билер керек болгон. Келиштире соккондо, таштаҥ кичинек оодыктар чарчап туратан. Таштыҥ онойып согып салган јанында эмезе кырында курч адырмандар болуп каладатан. Онойып јазап салган таш эдимдерди малта эмезе бычак чылап тузаланарга јарагадый болгон.

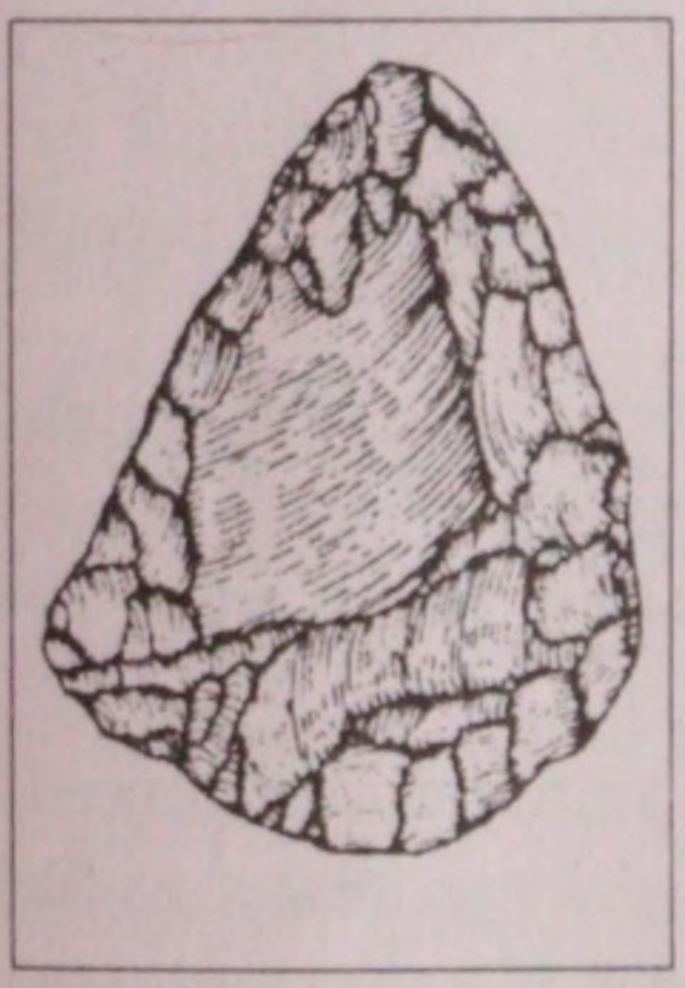

Кадынга кирген Бертке суунын јанынаҥ табылган таш эдим

Улалудагы турлунын канча кире јебрен болгоны керегинде билимчилердиҥ шўўлтелери башка-башка. Је кандый да болзо, ол турлуда улус јуртаганынан бери 300 муҥ јылдаҥ ас эмес өй өткөниле ончозы јөп.

Кан-Оозы јурттаң чыгыш јаар Чарас суунып јарадында Акташ деп кырда Алмасту-Боом дейтен боомдо куй таш бар. Јербойыныңг улузы анда азый алмастар јуртаган дежетен. 1954 јылда С. И. Руденко болушчыларыла кожо онынг ичин казып, јебрен улустыңг турлузын тапкан.

Мындагы турлу Улалудагызынаң «јиит» де болзо, база сӱрекей јебрен. Ол куй таш палеолит ӧйине келижет. Онынг ичинде оттыңг изи јок болгон. Јебрен улус ондо јӱк јайгыда аңдап јуреле, амырап эмезе конып туратан.

Куй таштыңг ичиндеги тобракты казарда, аң-куштыңг көӧктӧри чыккан. Тулку сӧӧктӧрин ончозын, јилигин аларга, оодо согып салган. Ол сӧӧктӧрдиңг ортозында јерлик ат, айу, кулан, кочкор, ӧрӱм мӱӱстӱ антилопа, јеерен, јерлик сарлык, койон, сыртланг (гиена), тӱктӱ носорог ло ӧскӧ дӧ көп аңдардыйы болгон. Ол аңдардыңг јарымы кирези эмди Алтайда јок.

Куштардыңг сӧӧги аңдардыйынаң ас учураган. Олордыңг ортозынаң билимчилер мындый куштардыйын таныган: ӧртӧк (таркат), кӱртӱк, улар, акуна, торлоо ло ӧскӧзиниин де.

Аң-куштыңг сӧӧгиле кожо таштаң ла сӧӧктӧң јазаган эдимдер табылган. Эдим јазайтан ташты јебрен улус Чарастыңг јарадындагы сай таштардаң талдап алган. Ондый таштардаң јазаган эдимдердиңг ортозында неме чабарга эмезе кезерге ле ойорго керектӱлери болгон. Палеолит ӧйинде улустыңг ангдаарга керектӱ тӧс јепсели таштаң эткен сайгылу јыда болгон. Ондый сайгылар бу куй таштаң база табылган.

Сӧӧктӧң јазаган эдимдер ортодо шибей эдип тузаланга-дый учкур немелер ле кыргыштар болгон. Эки ӱйттӱ кичинек тегерик эдим база табылган. Оны, байла, јинји эдип тузаланган.

Алтайда Айуташ деп кырда бастыра телекейдиңг археологторына јарлу база бир куй таш бар. Айуташтыңг куйы Кан-Оозы аймакта Чаргы-Оозы јурттаң 6 км ыраагында, је бистиңг республиканыңг тергезининг тыш јанында. Оны орус билимчилер «Денисова пещера» деп адайт. Ол Алмасту-Боомдогызынаң чик јок терең ле телкем.

Оның тереңги 110 м. Куй таштың ӱстинде тышкары чыккан ойдык бар учун, оның ичинде от саларга эптӱ. Оттың ыжы айылдың тӱнигинең чилеп, ол ӱйттең чыга беретен.

Айуташтың куйы сӱрекей эптӱ учун, улус ондо таш чактаң ала бистиң ӧйгӧ јуук чактарга јетире јуртаган. Алмасту-Боомның куйында улус от то салбай, јӱк јаблактанып туратан болзо, Айуташты айыл-јурт эдип, узак ӧйлӧргӧ јуртаган. Оның ичинде очок эдип тегерийте салган таштар, көп кӱл ле кӧмӱр табылган.

Куйда таш чактың ӧйинде јуртаган улустаң таштаң јазаган көп эдимдер ле олордың курсагы болгон аң-куштың сӧӧктӧри арткан. Олорло кожо јебрен кижиниң тиштери ле сӧӧгинің бир канча јемтиги база табылган.

Апшыйакту јуртка јуук Тыткескен деп суунын јарадындагы јебрен улустың турлузынаң бизон, јерлик ат, элик, булан, айу баштаган аңдардың сӧӧктӧри табылган. Очоктордың јанынаң табылганынаң бодозобыс, олордың эдин јебрен улус јиген.

Кадын ла Бийдиң белтириндеги турлуда, Майманың јанында ла ӧскӧ дӧ јерлерде мамонттың сӧӧктӧри табылган. Палеолиттиң учы јаар климат јылый берерде, соок јерде јӱрер тындулардың кезиги тӱндӱк јаар јӱре берген. Кезиги та климат јылыганынаң, та ӧскӧ шылтактаң, Алтайда да, ӧскӧ дӧ јерлерде чек јоголып калган. Јоголгон аңдардың тоозында ол ӧйдиң эң јаан аңы мамонт болгон.

Таш чактың ӧксӧгӧни ле тӱгенгени. Мезолит ле неолит. Муң јылдардың туркунына таштаң эдимдер јазап турала, јебрен улус таш тузаланар ченемели јаанап, алдындагызынаң артык эп-сӱмелер тапкан. Мезолит ӧйинде улус алдында таштаң јазаган эдимдерин агаштаң ла сӧӧктӧң эдип баштаган. Ондый эдимниң кырындагы аңылу јырыктарга таштың курч ла јалбак оодыктарын коштой-коштой шаап койотон. Темдектезе, ондый бычак бойы агаштаң эмезе сӧӧктӧң эдилетен, је кезетен јери көп тоолу кичинек таштардаң болгон. Мындый эдимдер алдындагызынаң курч ла чик јок јеңил болгон. Бычактың мизи болуп турган таштардың мокоро бергенин кодорып, ордына јаңгызын кондырып алатан.

Мезолит өйинең ала јебрен улустың аңдайтан төс јепсели јаа боло берген. Оның учун мезолит ле неолиттиң турлуларынаң јаанын огынын сайгылары сӱре табылат.

Мезолит өйинде улус кыра ижине ӱренип баштаган. Јерлик тындуларды јуртта өскӱрери база ол өйдө башталган. Азыранты тындулардың баштапкызы ийт болгон. Балык тударга керектӱ јепселдерденг ол өйдө шӱӱн ле кармак табылган.

Мезолит туштa улус јуртаган турлулардың бирӱзин археологтор Себи-Оозынаң тапкан. Ол турлуны казарда, јебрен улустың таштардаң тегерийте салып эткен очокторы чыккан. Очоктор дезе чадыр ошкош айылдардың ортозында болгоны јарталган.

Неолит тужында улус ташты кезетен, ӱйттейтен, эгейтен эп-сӱмелерге јакшы ӱренип алган. Ол өйдөң арткан таш эдимдер килейте эгеп салган јараш бӱдӱмдӱ. Неолиттиң улузының эткен ачылталарының бирӱзи керамика эдип ӱренгени болгон. Олор той балкашты отко кызыткан-да, сӱрекей кату болуп кубулып калатанын ајарып, той балкаштаң айак-казан эдип баштаган. Мынайып эткен кööштӧргӧ курсак кайнадарга јараар болгон. Оноң озо улустың курсак кайнадар аргазы јок болгон.

Ол өйдө јӱрген улустың сананып тапкан немелеринин тоозына бӧс кирет. Бӧс эдетен учукты кендирденг ле чалканнаң алатан эмезе тындулардың тӱгин тузаланатан. Неолиттиң турлуларында ийиктиң таштаң ла той балкаштаң эткен тегеликтери улам табылат. Учуктаң бӧс согорго аңылу јазал керек болгон. Ондый јазалды — сокусунды — јебрен улус эткилеп алган.

Республикабыстың тергезинде неолиттиң турлузы Тыткескен деп суунын јарадында палеолит ле мезолиттиң турлуларынын јанында табылган. Ол турлуда төрт толыкту казынты конуттың орды учураган. Табылган эдимдердиң тоозында јаанын огынын көп тоолу сайгылары, той балкаштаң эткен кööштӧрдиң сыныктары ла өскӧ дӧ неме болгон.

Алтайдың кайа-таштарында неолит тужынаң арткан јуруктар база бар. Темдектезе, Турачак јурттың јанында

Бий суунынг јарадындагы кайада ла Күү јурттынг јанындагы кырда сыгын ла булан ангдаганын көргүскен јуруктар табылган.

СУРАКТАР

1. Алтайда эң башкы улус јуртаган турлулар кайда бар? Олордон не табылган?
2. Мезолит өйинде улустын јүрүминде кандый кубулталар болгон?
3. Неолиттин улузы кандый ачылталар эткен? Ол өйдин улузынын изи Алтайда арткан ба?

2 БАЖАЛЫК

МЕТАЛЛ ТУЗАЛАНЫП БАШТАГАН УЛУС

Алтайда јаткан улустыҥ јес тузаланып баштаганы. Эрабыстаҥ озо IV мунгјылдыкта улус металлдаҥ эдимдер јазаарга ӱренип алган. Эҥ озо тузаланып баштаган металлы јес болгон. Јебрен өбөкөлөрис ар-бӱткеннииҥ белен језин таап, ононҥ таш масканыҥ болужыла эдимдер кылган. Белен јес ар-бӱткенде сӱрекей ас учурап турган учун, улус јестиҥ рудазын бедиреп, јести ононҥ кайылтып алатан.

Алтайдыҥ бир канча јерлеринде озогы улустыҥ јестиҥ рудазын аларга каскан штольнялары* бар. Јебрен устар руданы таш маскаларла оодо согып алатан. Оодорго кӱч болгондо, руда-таштыҥ јанына от салып, изиделе, суу уруп ийгенде, ол касталып, оодылчаҥ боло беретен. Археолог-тор Кан-Оозы аймакта Владимировка јурттыҥ јанындагы бир кырдагы штольнядаҥ руда казып аларга тузаланган таш маска, таш малта, мӱӱстеҥ эткен казыктар ла саҥ өрө рудалу таарлар көдӱрерге керектӱ кайыштар тапкан.

Афанасчылар.** Кижилик јес тузаланып баштаар өйдө Алтайда јуртаган калыктардыҥ бирӱзин археологтор афанасчылар, олордоҥ арткан кереестерди Афанас культуразы деп адайт. Афанасчылар јаҥыс ла Алтайда эмес, Хакасияда, Тувада, Моҥолдыҥ тӱндӱк-бадыш келтейинде база јуртаган. Археологтор олордыҥ кургандарын озо ло баштап Өөнсай суунаҥ јарадында орустап Афанасьевская деп адалып турган кырдыҥ јанынаҥ тапкан. Онын учун ол кырдыҥ ады јебрен калыкты ла ононҥ арткан кереестерди темдектеерге тузаланылар болгон.

Афанасчылардыҥ кургандары, турлулары, јӱзӱн-башка эдимдери республикабыстыҥ көп-көп јерлеринеҥ табылган. Афанасчылар јыш бӱркеген Турачак ла Чой аймактардыҥ тергезинеҥ өскө республиканыҥ бастыра јерлеринде јуртаганы јарталган. Олордыҥ јурттарыныҥ орды Кырлыктыҥ јанында Ламак өзөктө, Бичиктӱ-Боомныҥ куйнунда Алтыгы Айрыда, Кичӱ-Јаламаннаҥ төмөн

---

* тереҥ оро

** орустап: афанасьевцы, Афанасьевская культура.

Салјар деп өзөктө, Балыктуjулдың jанында, Кош-Агаш аймактагы Jўстытта ла өскө дө көп jерлерде табылган.

Кургандарын шиңдеп көргөндө, олордың бир канча бўдўмдў болгоны jарталар. Ончозынаң танылузы ла өскө калыктардыйынаң чокым аңгыланып турганы бир учын jерге кондырган jалбак таштардаң эткен тегерик курчулу кургандар. Курчуда турган таштардың jердиң ўстинде көрўнип турган сыны jарым метрге jедип турат. Афанасчылардың кезик кургандары катай-катай салган jалбак таштардаң эткен кўреелў. Каа-jаа эки де кўреелў кургандар учурайт.

Ол калык Алтайда jебреннең бери jуртаган калыктардаң ончозынаң сынының бийигиле аңгыланат. Афанасчылардың орто сыны эр улустыйы 190 см, эпшилердийи 178—180 см болтыр. Олордың кебери европеоид расага келижет.

Баатыр сынду калык Алтайда канай табылганы эм ўстине jарталгалак. Кезик билимчилер олорды Чыгыш Европаның чөлдөринең көчўп келген деп бодойт. Бир бөлўк билимчилердиң саназыла, афанасчылар Алтайдың тергезинде таш чактың учында jуртаган улустаң бўткен.

Афанасчылардың Алтайдагы эң jебрен кереестери эрабыстаң озо IV мунгjылдыкка келижет. Ол калык Алтайда канча кире jуртаганы эм тура чокым jарталгалак. Олордың эң орой

Кызыткан той балкаштаң эткен көөш. Ўкекте Афанас культуразының курганынаң табылган

кереестери эрабыстың өниндеги II мунӷылдыкка келижет. Је ол мунӷылдыктың канчанчы чактарына јеткени јарт эмес.

Афанасчылар Алтайдың башкы малчылары болгон. Мында олордоң озо јуртаган улус аӷдаштың, балыкташтың, јерлик өзүмдер јууштың ла кыра ижининг болужыла азыранган. Афанасчылар дезе курсагының төс үлүзин мал ижинең алган. Олор кой, уй ла ат өскүрген. Ол өйдө улус ат минип билбейтен. Атты олор эдин, терезин, сүдин алганыла коштой, уур иш эдерге тузаланатан. Абрага јегип, кош тартатан эмезе јединип алала, армакчыла уур неме сүүредетен. Афанасчылардың азыраган малының тоозына сарлык та кирген болордоң айабас. Олордың јурттарының ордынаӷ сарлыктың сөөктөри база табылган да болзо, онызы та јерлигининг, та јурттыйының, чокымдалбаган. Малын, айыл-јуртын каруулдадарга ла аӷдаар туштa тузаланарга афанасчылар ийт азыраган.

Ол өйдиӷ малчылары эмдиги алтайлар чылап, өзөктөги одорлорын кышка чеберлеп, малын јаскаары јай тайгага айдайтан. Күскиде ойто өзөккө түжүрип кыштадатан. Тайгада кижи божогондо, төрөгөндөри оныӷ сөөгин јайлуда ла јууп салатан. Оныӷ учун афанасчылардың кургандары тайгаларда да бар.

Малчы калыктыӷ эткен ижининг јаан учурлу уулам-јызы — мал ижин ээчий — аӷдаш болгон. Олор курсагының јаан үлүзин аӷдаштың болужыла тапкан. Сүре аӷдайтан тындулары элик ле сыгын болгон. Олордың јиген тындуларының сөөктөрининг ортозында өскө дө көп тындулардыйы табылган. Афанасчылар курсак эдерге балык база тудуп туратан.

Јебрен калык кыра ижиле таныш болгоны билдирет. Олордың кургандарынаӷ ла јурттарының ордынаӷ таштаӷ эткен баспактар табылган. Баспакла, байла, өскүрип алган ажыныӷ чарагынаӷ талкан эмезе кулур эткилеген.

Афанасчылар кандый конуттарда јуртаган болотон? Азый олордың јурттары турган јерлерденӷ бир канча бүдүмдү конуттардың орды табылган. Бир јерденӷ төрт толыкту чөйбөк конуттардың төстөри чыккан. Олордың ончозының ичинде таштаӷ салган бир канча очоктоӷ болгон.

Мындый конуттардынг кажызында ла көп улус јуртаар аргалу болгон. Конутта јуртаган улустынг кажы ла бөлүгинде бойынынг очогы ла уйуктайтан јери болгон. Афанасчылар чадыр ошкош ло чала казынты конуттарда база јуртаган.

Иш бүдүрерге керектү эдимдеринииг јаан үлүзин афанасчылар таштанг эткен. Кургандарынанг ла јурттарыныг ор-

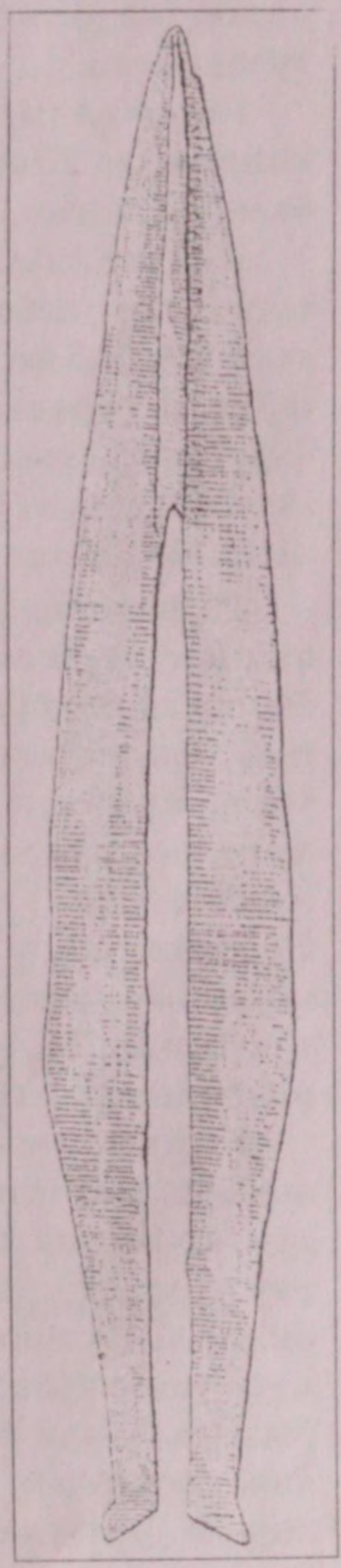

дынанг табылган неменинг ортозында таш малталар, бычактар, јыданынг ла јааныг огынынг сайгылары ла өскөзи де болгон. Аң-куштынг сөөктөри ле муустери ишке керектү эдимдер ле кеелер јазаарга база элбеде тузаланылган. Афанасчылардынг эдимдеринииг тоозында сөөктөнг кылган шибейлер, јаанынг огынынг сайгылары, јинјилер, јүстүктер, бир калбак ла өскө дө немелер табылган.

Таштанг ла сөөктөнг кылган эдимдердиng учуры јаан да болзо, кезикте олордынг ордына јестенг эткен немелер тузаланылып баштаган. Афанасчылардынг јестенг ле күлерденг эткен бычактары, шибейлери, ийнелери, сыргалары, јинјилери, јүстүктери, билектүүштери археологторго улам учурайт.

Афанасчылар кызыткан той балкаштанг башка-башка бүдүмду сүрекей бек айак-казан эткен. Курсак урарга керектү эдимдерди олор тере ле тостонг база эткен.

Афанасчылардынг айылдаштары. Алтайда афанасчыларла коштой өскө калыктар база јуртаган. Эрабыстынг өниндеги II мунгјылдыкта бистинг республиканынг тергезинде афанасчылар-

Јыданынг күлер сайгызы. Кадынга кирген Бике суунынг јанындагы Афанас культуразынынг курганынанг чыккан

Национальная библиотека Республики Алтай им. М.В. Чевалкова

А 003635

дың јанында јаткан калыктардың бирўзин билимчилер караколчылар (орустап «каракольцы») деп чоло атла темдектеп алган. Олордоң арткан кереестер Каракол культуразы (орустап «Каракольская культура») деп адалат. Караколчылардың чоло ады Онгдой аймактагы Каракол јуртла колбулу. Јебрен калыктың көмўттериниң эң көби шак ол јурттың ортозынаң табылган учун, јурттың адын билимчилер јаңы табылып баштаган кереестерди темдектеерге тузаланган.

Караколчылардың кургандары Онгдой аймактың Буландык ла Шабалин аймактың Бешпелтир јурттарынаң база табылган.

Караколчылар өлгөн улузын кайырчак ошкош эдип тургускан јалбак таштардың ортозына салган. Кайырчактың ўстин база јалбак таштарла јапкан. Ол таштардың ич јанында сўрекей јилбилў јуруктар јуралган. Јуруктардың бўдўрген мары башка-башка. Кезигин учкур немеле чийген, кезигин согуп бўдўрген, је көбизин кызыл ла кара будуктардың болужыла јураган.

Јуруктарда улус, буландар, јунгмалар, куштар бар. Улузының көбизи саң башка эдип көргўзилген. Темдектезе, буттары куштың тырмактары ошкош тырмактарлузы бар. Олор улустың эмес, көрмөстөрдиң эмезе төс-төрдиң јуруктары болордоң айабас.

Караколчылардыйына тўп-тўнгей јуруктар Кадын ла Чуй суулардың белтириндеги Калпак-Таш деп јерденг база табылган. Ондо буландар, сыгындар, букалар ла јунгмалардың

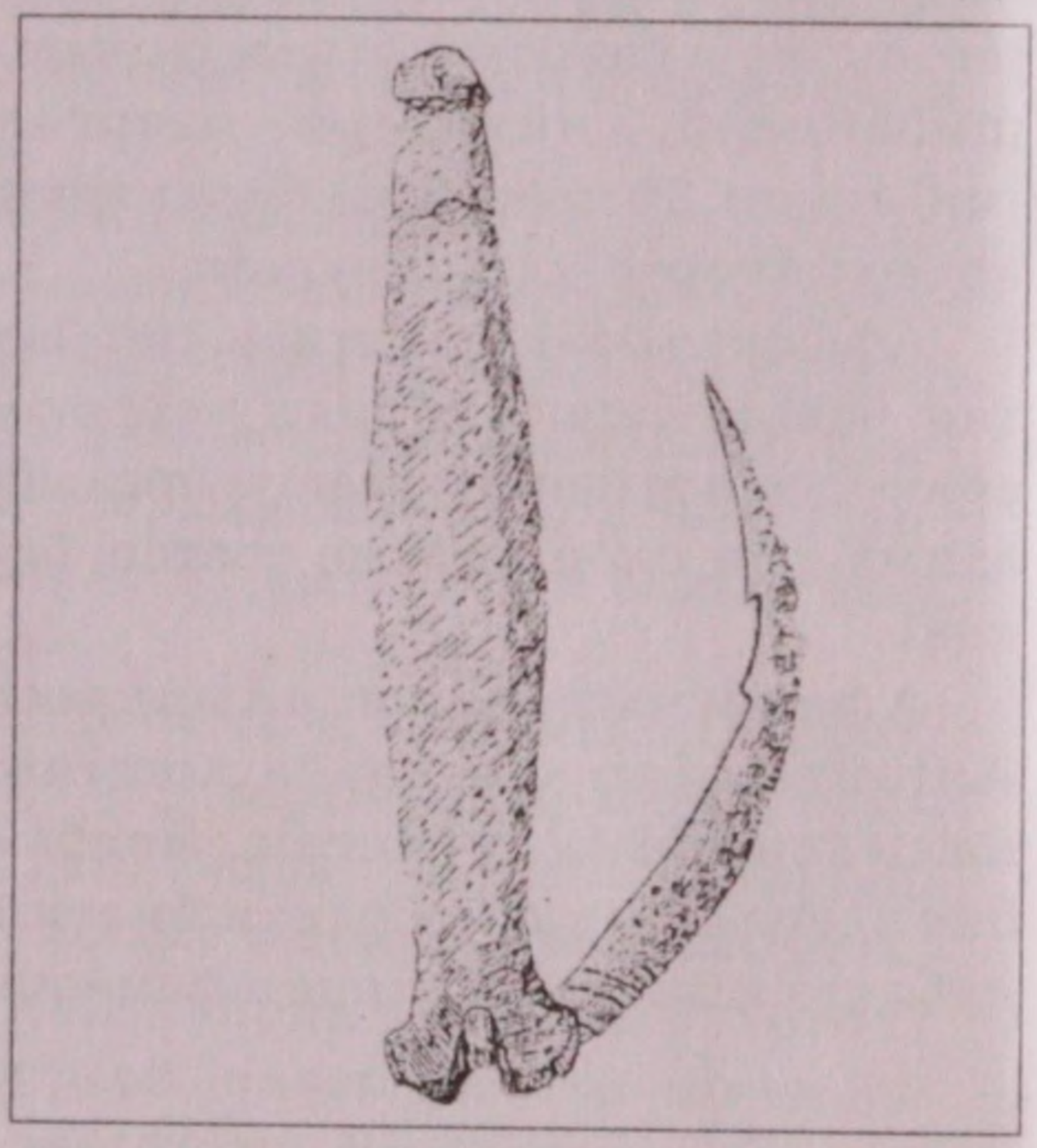

Неолит өйинің кармагы. Белин таштаң, атпагалын тоорғынын тижинең эткен. Тыткескендеги куйдаң табылган

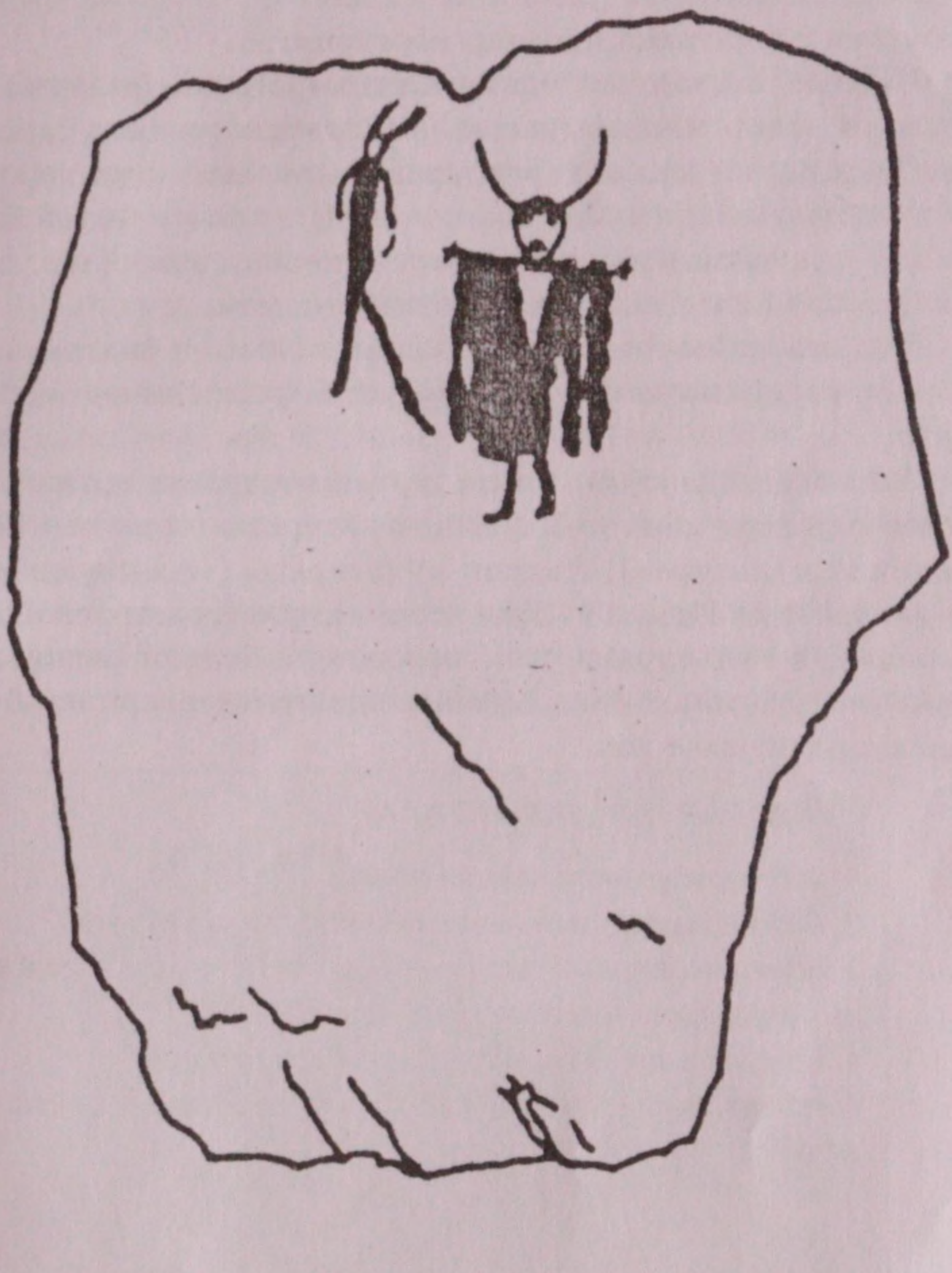

Каракол журттын жанындагы курганның ичинең чыккан жалбак таштагы журук.

јуруктарыла коштой улустың сомына түңгей јуруктар база бар.

Сүрекей бийик кеминде бүдүрген јуруктарлу јалбак таш Буландык јурттың јанынаң табылган. Ондогы чийип бүдүрген јуруктарда букалар көргүзилген.

Караколчылардың эткен ижи керегинде билерис эм тура ас. Олор мал азыраган, ангдаган, курсакка јерлик өзүмдер јууган деп айдарга јараар. Олордың кургандарынаң табылган эдимдер база көп эмес: кызыткан той балташтаң јазаган кööштөр, јетире эткелек таш малта, таш калыптың келтейи, јалбак јестиң сыныгы.

Бүдүми аайынча караколчылар колымак болгон. Монгол ло европачы кептү расалардың бириккенининең бүткен улус.

Јака Алтайда күлер чакта јуртаган улустаң арткан кереестерди археологтор Елунин культуразы (орустап «Елунинская культура»), Андрон культуразы («Андроновская культура») ле Ирмен («Ирменская») культуразы деп адайдылар. Ол культуралардың кереестери бистиң республиканың тергезининг Јака Алтайга одоштой јерлериненең база табылардаң маат јок.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Јебрен улус јести кайдан алган?
2. Афанасчылар дегени не улус, олор кайда јуртаган?
3. Афанасчылардын мал өскүргени, андаганы ла кыра ижинде турушканы керегинде куучындап беригер.
4. Афанасчылар кандый эдимдер эдип билетен?
5. Афанасчылардын айылдаштары керегинде куучындап беригер.

3 БАЖАЛЫК

СКИФТЕР ӦЙИНДЕГИ АЛТАЙ

§ 1. Скифтер ӧйи

Скифтер ӧйи деп ондомол. Эрабыстаҥ озо VIII—XI чактарда Дунай сууданҥ ала Байкалдыҥ арказына јетире јаткан чӧлдӧрдӧ лӧ чӧлсимек ӧзӧктӧрлӱ туулардa јуртаган калыктардыҥ ончозыныҥ јуучыл јепселинде, аттыҥ јепселинде ле искусствозында тӱҥей темдектер бар болгон.

Јууда тузаланар јепселин кӧрзӧбис, темир эмезе кӱлер канчерлери тӱҥей болгон. Ол канчерлердиҥ ончозыныҥ белтирлери кӧбӧлӧктиҥ јайып алган канаттарына тӱҥей. Сабыныҥ учы дезе буканыҥ айры мӱӱзи ошкош.

Байагы калыктардыҥ ат минерге керектӱ јазалдарын ширтезебис, ончозыныҥ сулуктары ла кајалары тӱҥей болгоны јарталар.

Искусствозындагы тӱҥей темдектер мындый: сыгындардыҥ кебери, кан-кеределер, согужып јаткан аҥдар. Ол калыктардыҥ устарыныҥ јураган, эткен сыгындары таны-

Алтын тарылга. Скифтер ӧйинеҥ

лу: сӱрекей тыҥ айрыланган мӱӱстӱ ле колы-будын ичине јаба бӱктеп алган.

Археологтор ол калыктардаҥ арткан кургандарды шиҥдеерин Кара талайдыҥ јанынаҥ баштаган. Ондогы кургандарды јебрен гректерге скиф деп адаткан калык артырганы јарталган. Соҥында скифтерле јаҥыс өйдө јуртаган, олордыйына тӱҥей эдимдер тузаланган калыктарды билимчилер скиф кӱреезиниҥ калыктары деп айдыжар болгон. Олордыҥ јӱрген өйин, эрабыстыҥ өниндеги VIII—XI чактарды скифтердиҥ өйи деп адагылап койгон.

Скифтер өйинде јуртаган калыктар ончозы өлгөн каандарына, башчыларына сӱрекей јаан кургандар туткан. Өлгөн улусла кожо курганныҥ алдында көп немелер салынган. Скифтердиҥ кӱреезине кирген калыктардыҥ эҥ эрте тудулган кургандары эрабыстыҥ өниндеги VIII—VII чактарга келижет. Олордыҥ тоозына Кара талайдыҥ јанында турган Птичаша Могила (Болгарияда) ла Высокая Могила (Украинада) деп адаган кургандар ла биске айылдаш Тувадагы Аржан деп атту курган кирет.

Аржан — Туваныҥ эҥ јаан диаметрлӱ курганы. Онын элбеги 120 метр, бийиги 3—4 метр болгон. Курганныҥ өзөгинде тура ошкош чертик болгон. Оны айландыра база 701 чертик турган. Өзөгиндеги чертиктеҥ башчы кижиниҥ ле онын эжиниҥ межиктери чыккан. Ондый көп чертиктерди тударга алты мунҥнаҥ ажыра агаш јыгарга келишкени јарталган. Билимчилердиҥ бодогонына, курганда јаткан башчыныҥ сӧӧгин јуурга он муҥ кире кижи келген. Олордыҥ ортозында Алтайдаҥ да барган элчилер болгон болордоҥ маат јок.

Майэмир культуразы. Скифтер өйиниҥ башкы чактарын, байа айдылган јаан кургандар туткан өйди, тӱӱкичилер эртечи скифтердиҥ өйи дежет. Алтайда ол өйдө јуртаган улустаҥ арткан кереестерди археологтор майэмир культуразы деп адайт. Бу ат Казахстанныҥ бистиҥ республикага коштой тергезиндеги Майэмир деп јердиҥ адына колбулу. Бистиҥ республикадагы кӧмӱттердий кереестер озо баштап Майэмирдеҥ табылган болгон.

Ол өйдө Алтайдыҥ тууларында јаткан улустыҥ эҥ учурлу ижи мал азыраары болгон. Олор ат, кой, уй тутканы јарталган. Аҥдаштыҥ ла курсакка јараар јерлик өзӱмдер

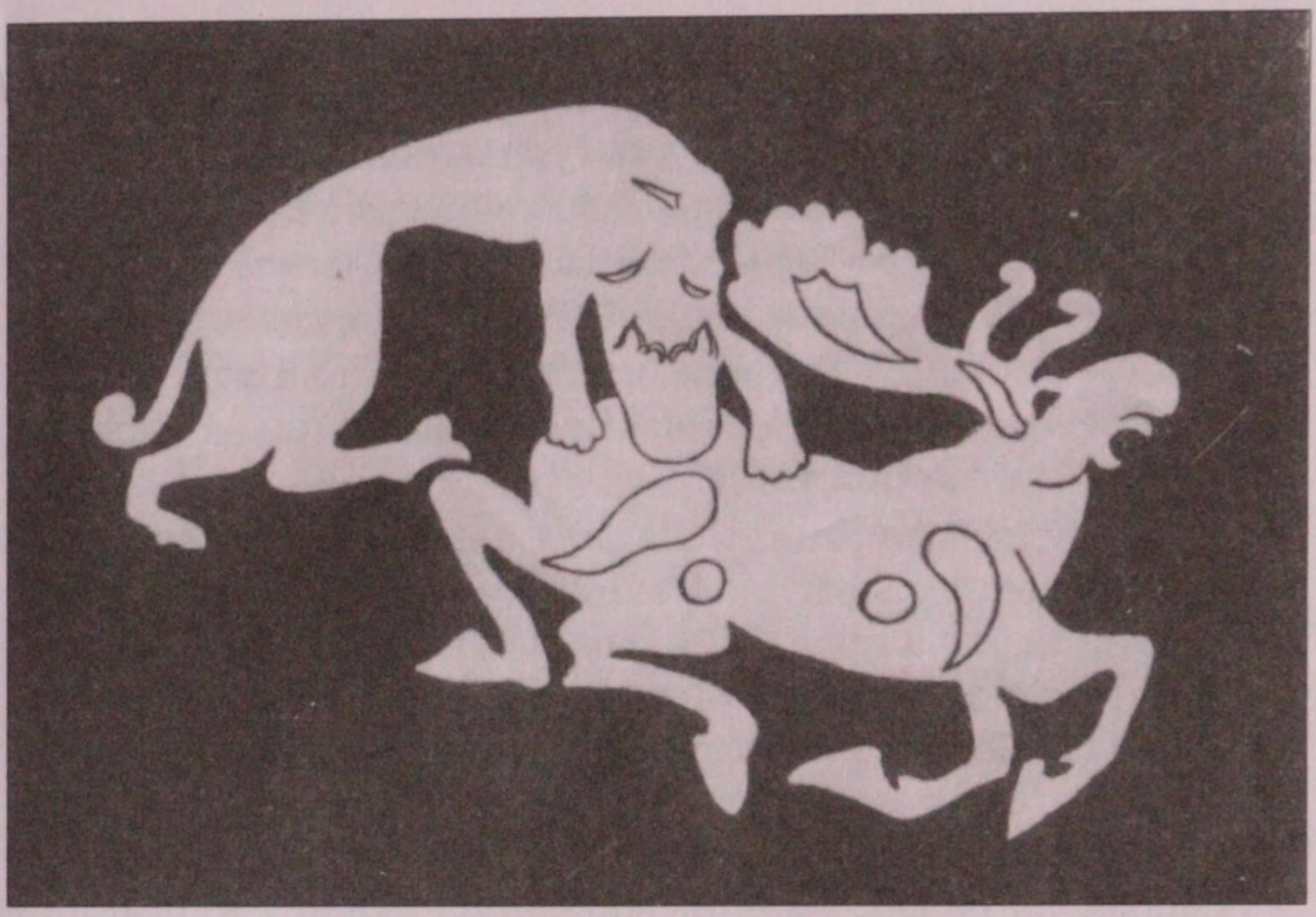

Буланды капкан каплан. Ээрдиң јабынчызындагы сӱрлер. Базырыктаң

јуурыныңуучуры база јабыс эмес болгон. Майэмир культуразыныңкургандарынаң табылган баспактардыңсыныктары ол чактардыңулузы кыра ижин билген, аш öскӱрип, баспактыңболужыла кулур эмезе талкан эткен деп сананар арга берет.

Майэмир öйинде Алтайда јуртагандар темирдеңэдимдер эдип ӱренгелек болгон. Скиф кӱреезининңКара талайдыңјаны јаар јуртаган калыктары кӱлердиңордына темир тузаланып баштаган да болзо, Алтайдыңулузы алдындагы ла чылап кӱлер эдинип турган. Казылган кӧмӱттердеңкӱлер бычактар, јааныңокторы, кӱскӱлер, суулуктар ла öскö дö немелер табылган. Майэмир тужынаңарткан сӱрекей јилбилӱ кереестердиңтоозына бир учын јерге кӧмӱп салган содон таштар кирет. Ол таштарда јуралган немелердиңтоозында сыгынныңсомы улам учурап турган учун, олорды билимчилер сыгынташтар деп адап салган. Сыгынташтарда башка да јуруктар бар: сыргалар, канчерлер, чакчылар ла öскözи де. Олордыңкезигинде кижиниңбажы, јӱзи темдектелип калган.

Базырык культуразынын шиңделип башталганы. Майэмир культуразынын кереестерин эрабыстын öниндеги VI чактын учында Базырык культуразынын кереестери солыган. Ол культуранын кургандарын шиңдеп баштаган кижи — В. Радлов. Јарлу билимчи 1865 јылда ол öйдиң бир канча кургандарын каскан. Оның шиңдеген кöмÿттерининг эң јаандары Катанду јурттың јанында турган курган ла Кÿнчыгыш Казахстанда Берел деп суунның јанынаң табылган курган болгон.

Катандудагы курганды Радлов кемјиирде, бийиги эки метрдең эмеш ажыра, диаметри одус метрге јуук болгон. Курганды казар алдында Радлов оның чогынты таштарының ортозында ÿч-тöрт ойдык барын ајарган. Соңында кöрöр болзо, јебрен öйлöрдö ол ойдыктарды тонокчылар эткен эмтир. Олор курганның тал ортозына јетире ÿйттер казып, ичиндеги немелерининг кöбизин чыгарып алган.

Ондый да болзо, Радловтың болушчылары курганнаң баалу эки тон тапкан. Бирÿзи киштиң алузынаң ла торколоң эдип, кырларын алтынла орогон кичинек тере тарыл-

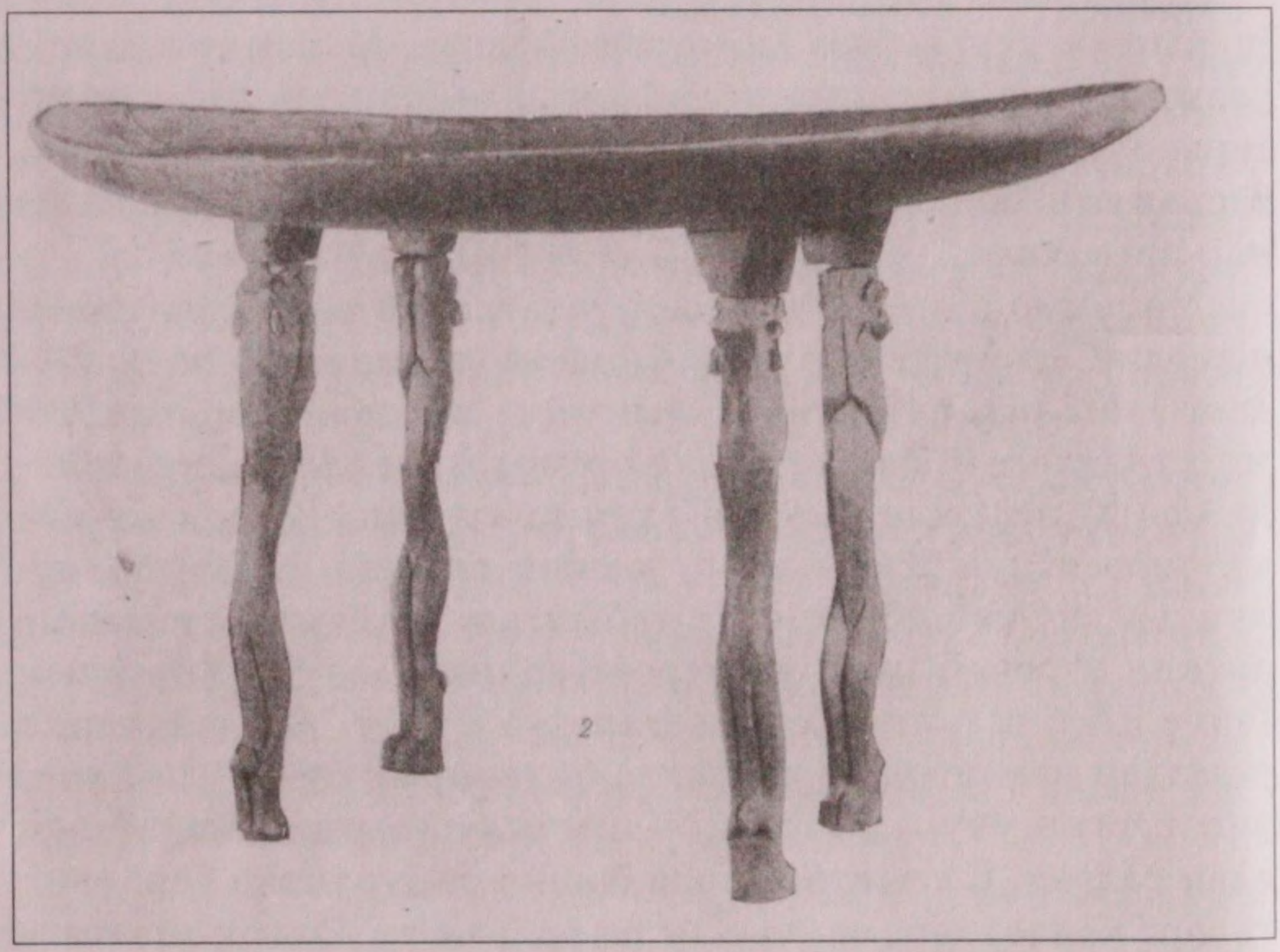

Буттарлу тепши. Базырыктың кургандарынаң

галарла јарандырган болгон. Бу тонның эдегининг кебери фрак ошкош, ön јаны кыска, је кийин јаны узун болгон. Экинчи тон јажыл ла кызыл будуктарла будылган сарастың терезинең көктölгön. Оны јарандырган тарылгалардың тоозын кижи кайкаар. Агаштанг ла тереденг кезип, алтынла орогон сегис муңг тарылга.

Курганның чогынтызынанг алдында тереңги беш метр ородо тургускан тоормоштордоң эткен тура ошкош чертик болгон. Ол чертиктинг ичинде экинчи чертик турган. Чертиктердиң ичинең ширдек ошкош јазалдардың üстине салган эки кижининг сööги чыккан.

Берелдиң јанындагы курганның элбеги Катандудагызындый болгон, је чогынтызы оноң бийик. Радловко јербойындагы улус курганның алдында алтын ширеере отургыскан кааннын кызынын сööги бар деп айдыжып турган. Курганды каскан кийнинде, ич јазалы Катандунын курганына түңгей болгоны јарталган. Је орозы сүрекей терең болгон — јети јарым метр кире. Курганга азый тонокчылар киргенинең улам, Радловтын тапканы ас болгон.

Тоңын калган кургандар. 1927 јылда Алтайдың јаан кургандарын шингдеерге Москванын ла Санкт-Петербургтың (ол тушта Ленинград) С. И. Руденкого баштаткан археологторы келген. Олордың М.П. Грязновко башкарткан бölүги Онгдой аймакта Шибее деп özöктö турган

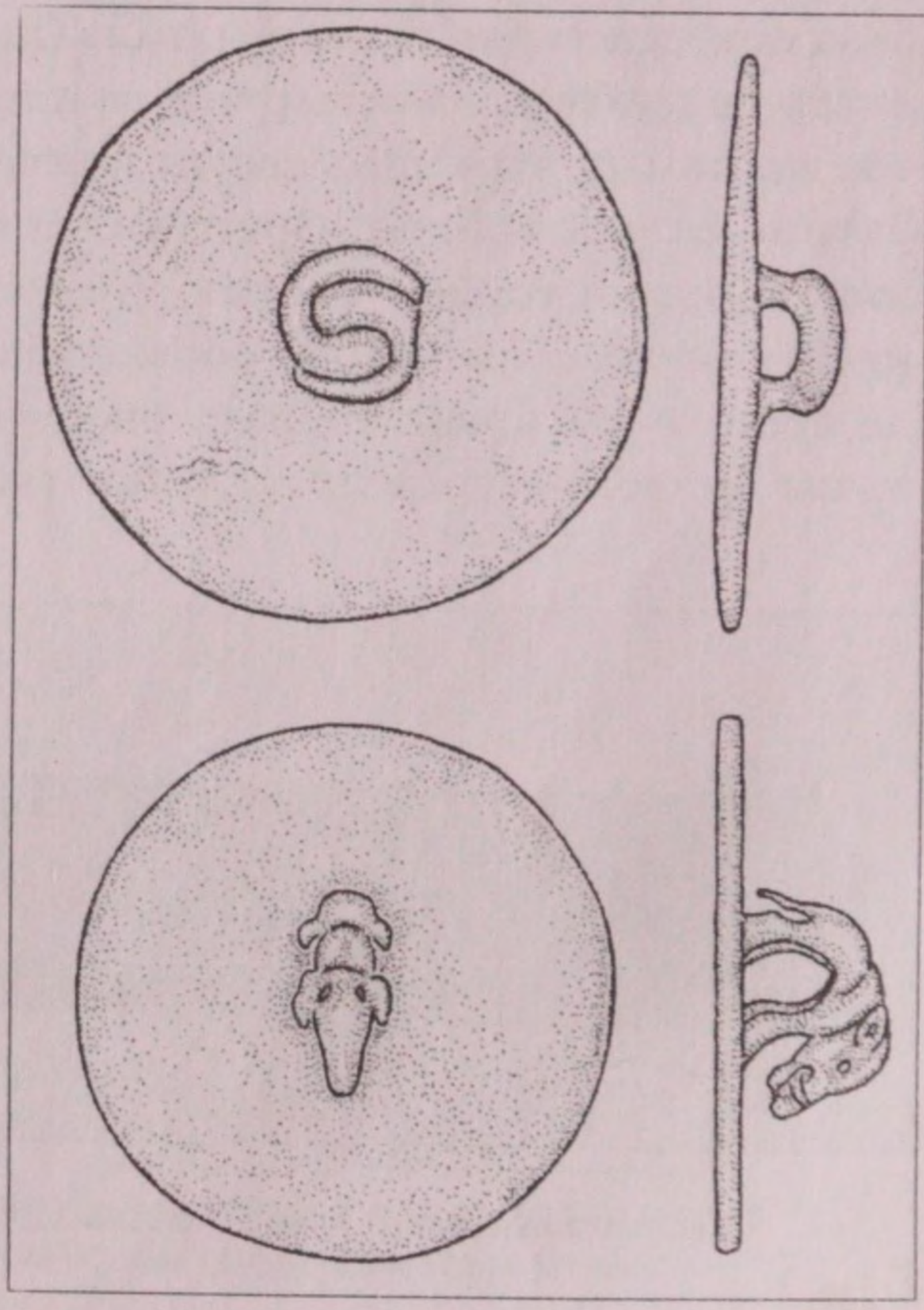

Базырыкчылардың күлер күскүлери. Эјеган суунын јанындагы кургандардан

јаан курганды каскан. Курганның үстинде бийиги эки метрге јетире чоккон таштар болгон. Олорды јайладып, көмүттиң орозын јапкан 600 тоормошты кодорып, курганның 6 метрдең терең түбине једерге шиңдеечилер 47 күн иштеген. Је курганды јебренде тоноп салганынаң улам, табылган неме көп эмес болгон.

Казар тушта јай да болгон болзо, курганның алды тоң болгонын шиңжүчилер соныркап ајарган.

Келер јылда С. И. Руденконың улузы Улаган аймакка барып, Балыктујул јурттың јанында Базырык деп өзөктө коштой турган јаан кургандардың бирүзин каскан. Ол курган база Шибеедеги курган ошкош бийик ле элбек болгон. Курганның алдындагы экче оронын кырларының узуны 7 метрдең ажыра. Оронын ичинде кичинегин јаанының алдына тургускан эки чертик болгон. Кичинек чертиктиң алдында божогон улустың межиктери турган. Эки чертиктиң ортозындагы куру јерди оок таштарла толтырып салган. Оронын кыры ла јаан чертиктиң ортозындагы бош јер база оок таштарла толтырылган. Ол бош јердиң кезигинде аттар салынган. Јаан чертик ле аттардың үстинең јыраа, тос ло кайынгның шаңдазын канча-канча кат эдип үстиүстине салып койгон. Орого салган ончо немениң үстине јоон тоормоштордоң таскак эдилген. Таскактың үстинде катай-катай салган 300 тоормош јаткан. Олордың үстинде ородоң чыгарган тобрак, онон курганның таш чогынтызы болгон. Курганның чогынтызында коркышту јаан

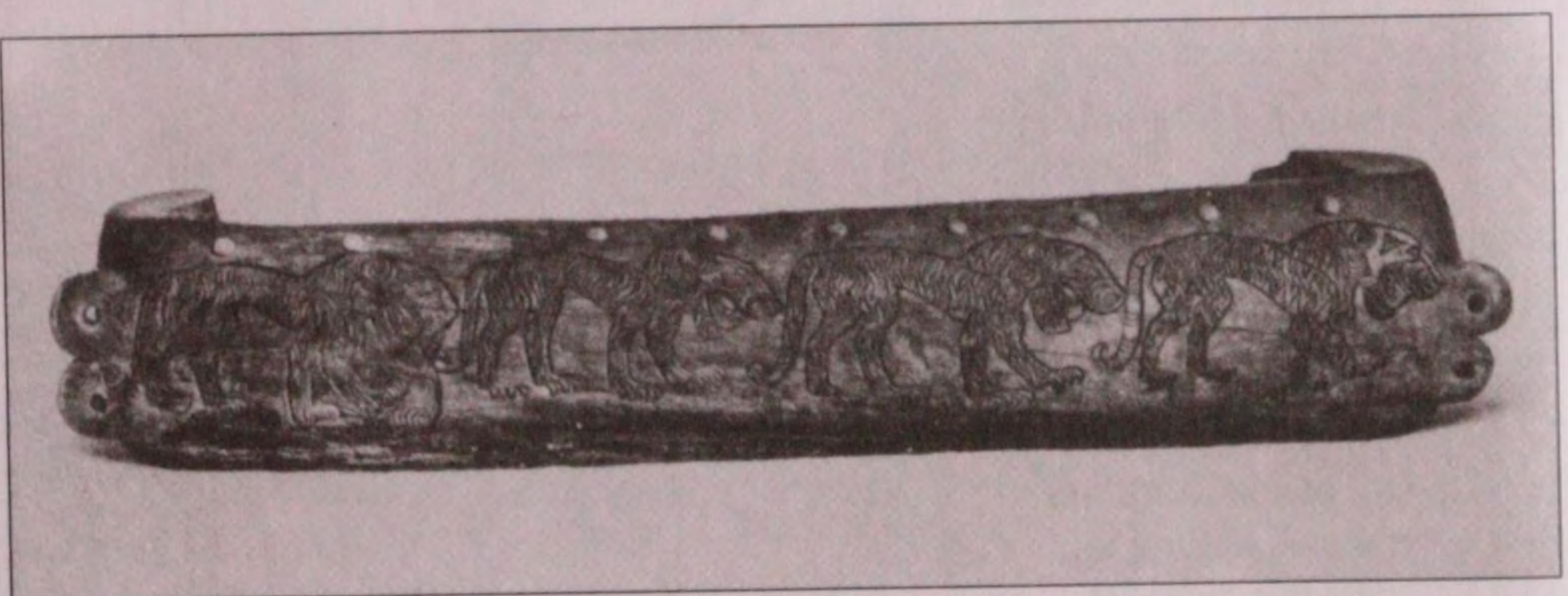

Кееркеткен агаш межик. Башадардың кургандарынаң

таштар учураган. Олорды бескелеп көрөрдө, ууры эки-ӱч тоннага једип турган.

Базырык өзөктинг өскө јаан кургандарынынг јазалганы башкы казылганына тӱнгей болгон. Олорло јанғыс өйдө тудулган јаан кургандар Куладынынг јанында Башадар деп өзөктө, Туйуктуунынг куйнунда ла өскө дө јерлерде казылган. Олор ончозы Базырык культуразынынг кургандары деп адалган. Ол кургандарды туткан калыкты билимчилер базырыкчылар деп адап алган.

Ол кургандардынг эң јаан кайкамчызы алды тоң болгонында ла онынг шылтузында ичиндеги немелер бистинг өйгө јетире јаан ӱрелбей једип келгенинде. Алтайыста көп чактардынг ла көп калыктардынг кургандары бар, је јӱк ле Базырык культуразынынг кургандарынынг ичи тонгон. Би-

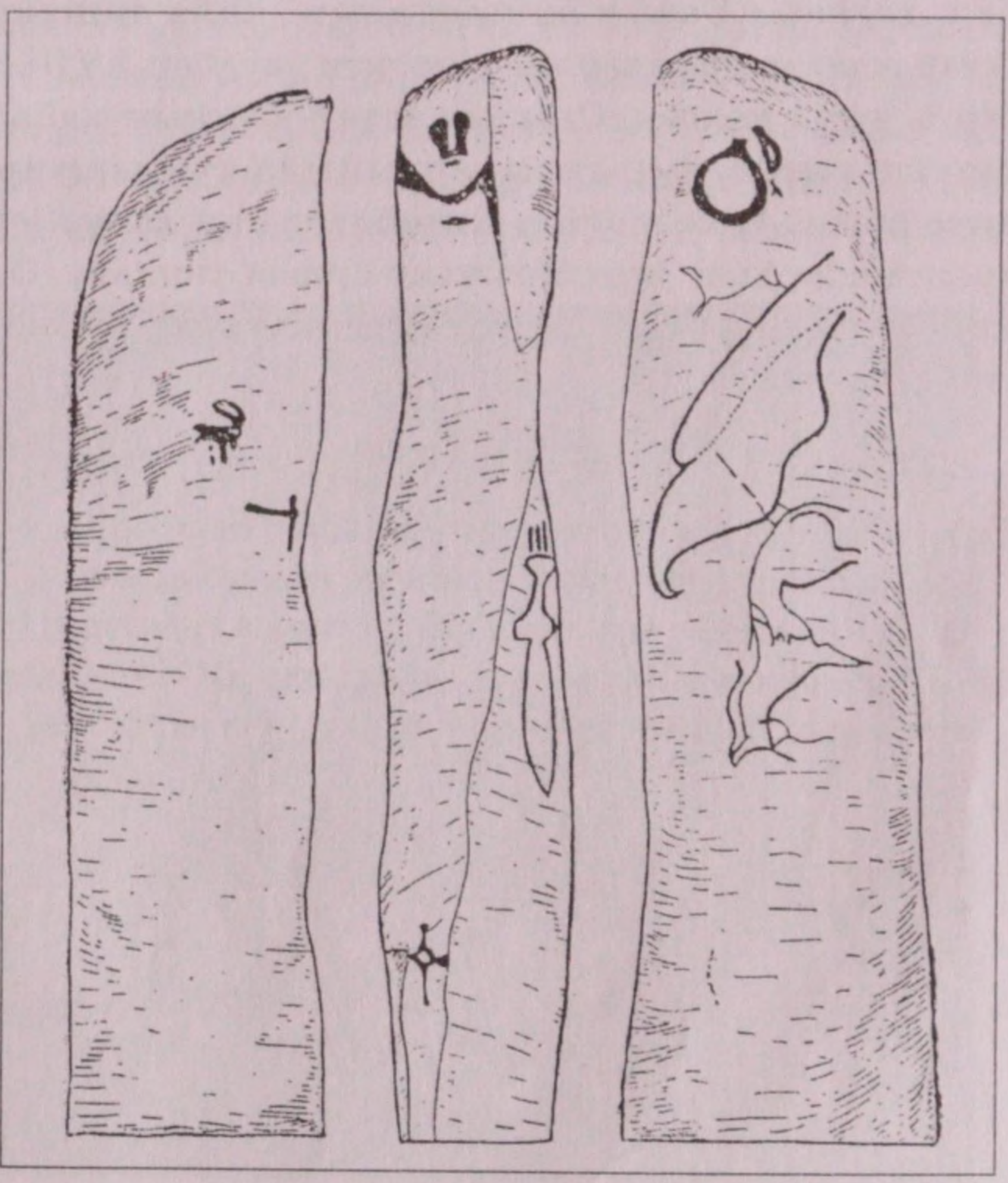

Јодра јурттынг јанындагы сыгынташтынг ӱч кыры

лимчилер оның шылтагын ол кургандардың тудулган эпсӱмезинде деп сананат. Јерге көмӱп, ӱстинең таш чогып салган чертиктердиң ичинде кейдиң чыгынаң тош бӱдер айалга төзөлгөн. Оның учун кезик чертиктердиң ичи толтыра тош болгон.

Кургандардаң башка кереестер. Базырык культуразыныаң бистиң өйгө јеткен неме јӱк ле кургандар эмес. Өскө дө кереестер бар. Темдектезе, сыгынташтар, балбалдар, кайа таштардагы јуруктар. Сыгынташтар керегинде байа айдылып калды. Балбалдар дегени учын јерге көмӱп салган јергелей турган содон таштар. Олор курганнаң туура чӧйилип барат. Олорды не тургусканы эм ӱстине јарт эмес. Кайалардагы чийип ле согуп эткен јуруктарда јерлик ле азыранты тындулардың сомдоры, јуулажып јаткан улус ла өскӧзи де бар. Базырыкчылардың кайа-таштардагы јуруктар эдер эп-сӱмелериниң кезиги ӱзӱлбей XVII—XVIII чактарга једип келген. Онызын алтай улустың кайалардагы јуруктарын базырыкчылардыйыла тӱңдештиргенде билдире берет.Археологтор Алтайдың бир канча јеринең базырыкчылардың јурттарының ордын тапкан. Олорды казып, билимчилер ол өйдиң улузының јӱрӱми керегинде көпти билип алган.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Скифтер өйи деп ондомолды јартап беригер.
2. Майэмир культуразы керегинде айдып беригер.
3. В. Радловтын казынтылары керегинде куучындап беригер.
4. Базырык культуразынын кургандарын база кем каскан? Ол кургандар канайда эдилген-тудулган, ичи не тонгон?

§ 2. Базырыкчылардың jўрўмин керелеген кайкамчылу табынтылар

Байлык табынтылардаң улам Базырык культуразының кургандары бастыра телекейге jарлу боло берген. Jаан кургандардаң табылган немелер Санкт-Петербургта Эрмитаж деп музейде ле Москвада көргўзилет.

Базырыкчылардың малы. Базырыкчылардың эң jаан учурлу ижи мал öскўрери болгон. Олордың эң керектў малы ат болгон. Атты jорыктаарга, кош тартарга, jуулажарга, аңдаарга тузаланатан. Терези бек эдимдерге ле кайышка jарайтан, кылынаң сўрекей бек армакчы эдилетен. Сойылган аттың эди де арбын болотон.

Базырыкчылар божогон улусла кожо көмўтке чакчыла бажына согуп öлтўрген аттар салган. Кезик кургандардаң jирмедең ажыра ээртеп салган ат табылган. Базырыкчылардың ээрлери ўзеңги jок болгон, оның учун аттың ўстинде отурарга эмдигизине көрö кўч болгон. Jаадаң адарга чаптык болбозын деп, базырыкчылар минер адының jалын кезип салатан. Jўк аттың ўстине чыгар тушта туду-

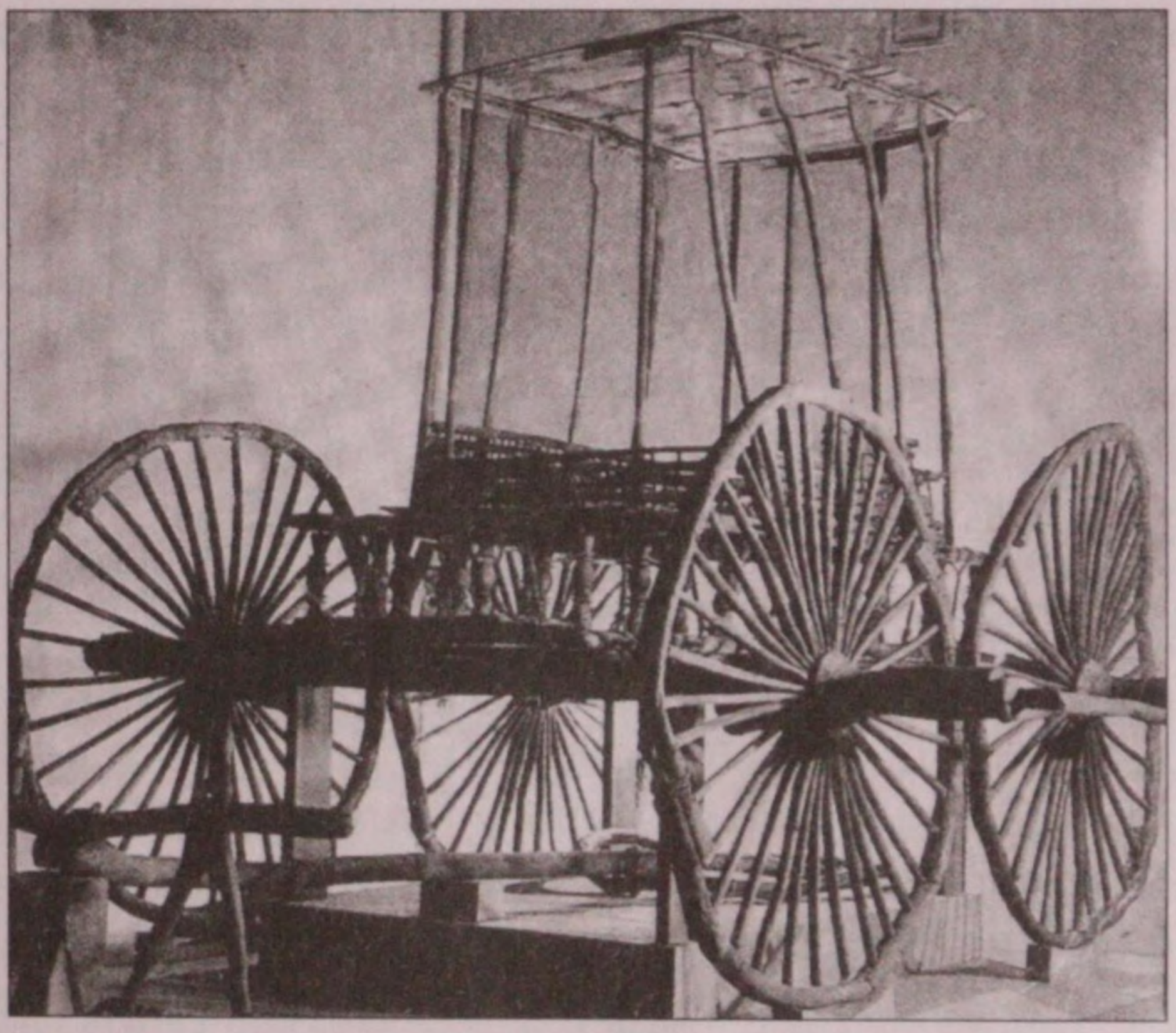

Базырыктың кургандарынаң табылган абра

нарга, бир тудам кыскачак кыл артыратан. Ол өйдиң улузы агаш ээр сананып тапкалак. Олордың ээри бириктире көктөп салган эки јастык болгон. Јастыктардың кыбын тереденг эдип, ичине аңның түгин эмезе өлөң салып, түрүлбезин деп сырып койотон.

Базырык өзөктиң кургандарының бирүзинде эки тегеликтү јараш ла јеңгил абра табылган. Ондый абрага төрт ат јегип, сүрекей түрген мантаткадый болгон. Базырыкчылар уур кош тартатан абралар эдип база билетен. Базырыктың кургандарында јоон агаштаң эткен төрт тегеликтү бек абралар көп табылган.

Базырыкчылардың аттаң башка малы база көп болгон. Олордың јурттарының ордын казарда, кой, уй ла эчкининг сөөктөри улам учурайт. Бир јурттың ордынаң сарлыктың да сөөктөри чыккан. Төөниң сөөги учурагалак, је Базырык өйиниң кайа-таштардагы јуруктарында бир курганнаң чыккан эдимде јуралган төөлөрдөң бодозобыс, базырыкчылардың кезиги төө дө өскүрген.

Јерлик ангдардаң мал корулаарга ла мал кабырага сүрекей керектү тынду ийт болгон. Оның учун малчы калыктар ийт азырайтан. Базырыкчылардың јурттарының ордында ийттиң сөөктөри сүре учурайт. Ийт айыл-јурт каруулдаарга ла ангдаарга база керектү болгон.

Ангдаш ла кыра ижи. Курсак эдетен эттиң јаан үлүзин базырыкчылар ангдап табатан. Олордың эң көп ангдайтан аңы элик болгон. Јурттарының ордында табылып турган сөөктөрди тоолоп көрөрдө, экинчи јерге сыгынның сөөктөри келишкен. Базырыкчылардың ангдаган тындуларының тоозында булан, какай, айу ла өскөзи де болгоны јарталган. Куш ангдаарга олор јаан күүнзебейтен. Балыкты база каа-јаа ла тудатан.

Кадын ичинде Чамал ла Майма ортозындагы јерлерде кыра ижи бийик учурлу болгон. Ол јерлер јылу ла чыкту учун, аш јакшы бүдетен. Аштаң кулур ла талкан эдетен таш баспактар ондогы јурттардың ордынаң сүре табылат. Оймонның јаланғында аш база кем јок бүдетен. Туйуктуунның јанындагы јаан курганнаң тараан табылганынаң, Урсул ичинде тараан өскүрген деп бодоорго јараар.

Бийик ле соок јерлерде кыра ижиниң учуры мал ижине көрӧ чик јок јабыс болгон. Көп јерлерде бир де кичинек аш өскӱрбейтен.

Айылдары. Ӱкекте орто кемдӱ курганды казарда, сӱрекей јилбилӱ табынты учураган. Курганныҥ орозын јабарга тузаланган тоормоштордыҥ лаптап көрӧрдӧ, кезигин айылдыҥ агаштарынаҥ алганы јарталган. Базырыкчылар алтай улус чылап, тоормоштордоҥ кажаан (чертме) айыл эдип туратан болуптыр. Ӱкектеги курганныҥ болужыла, Алтайда кажаан айыл чертип тудары туку јебрен чактарда башталганы јарталган.

Тоормоштордоҥ черткен айылдарла коштой, базырыкчылардыҥ кийис айылдары база болгон.

Устардыҥ эдимдери. Јаан кургандардаҥ базырыкчылардыҥ бойы эткен бӧстӧри табылган. Олордыҥ кӧбизи койдыҥ тӱгинеҥ болгон. Кезик бӧстӧрди өзӱмдердиҥ учугынаҥ эмезе өзӱмдердиҥ учугы ла тӱкти каташтырып эткени јарталган. Бӧстӧрди кӧк, јажыл, кызыл, кӱреҥ ле өскӧ дӧ өҥдӱ эдип, өзӱмдерденҥ јазалган будуктарла будуган.

Табылган бӧстӧрдиҥ кезигин шиҥдеп көрӧрдӧ, соксуна эдилгени јарталган. Базырыкчылар соксунды билетени мынаҥ көрӱнет.

Базырыктыҥ устары јаан ла јараш сырмактар ла кебистер эдип билетен. Бир курганнаҥ сӱрекей јаан сырмак табылган. Оныҥ кыска јаны 4,5 метр болгон. Узун јаны 6 метр, је билимчилердиҥ шӱӱлтезиле, оныҥ узуны озо баштап 6,5 метр болгон.

Сырмак бойы ак кийистеҥ эдилген. Оныҥ ӱстине башка-башка өҥдӧрлӱ эдип будыган кийистерденҥ кескен чололор көктӧлгӧн. Билимчилердиҥ шӱӱлтезиле, сырмактагы јурукта кудайдыҥ алдында турган атту бий көргӱзилген.

Базырыктыҥ кургандарында ол сырмактаҥ өскӧ база ӱч сырмак табылган. Бирӱзиниҥ ӱстинде башка-башка өҥдӧрлӱ кийистердиҥ ӧӧндӧриле кижи башту арсланныҥ ла кандый да куштыҥ јуруктары салынып көктӧлгӧн.

Базырыктыҥ устары сӱрекей јука кийис эдип билетен (чыҥдыйы ла јуказы эмдиги ӧйдӧ шляпа эдип турган фетр деп кийистеҥ јаан артпас).

Кургандардың бирўзинең сўрекей јараш кебис чыккан. Ол көп јуруктарла, чололорло кееркедилген. Јуруктарында кан-кеределер, чоокыр ангдар, атка минген ле адының јанында турган улус бар. Кебисти кееркедерге көп өңдөр тузаланылган: барынгкай кызыл, чангкыр, јажылсымак, сары ла өскөзи де.

Кебис јаңгы табылган тушта С. И. Радлов оны Ön Азияда эткен болор деп сананган. Не дезе оның јуруктары, кееркедижи јебрен Ирандыйына тўнгей болгон. Эмдиги шингжўчилер кебистиң тўгин ле будуктарын өнөтийин шингдеп көрөлө, ол кебисти базырыкчылар бойы эмезе олорго коштой јуртаган калыктардың устары эткен деп шўўлтеге келген.

Казылган көмўттерде улам учурап турган эдимдердиң бирўзи той балкаштаң кызыдып эткен айак-казан. Олордың бўдўми башка-башка, је эң көп учурап турганы јыракыга тўнгей. Кезик јыракыларының бийиги јарым метр.

Содон тўптў јыракылар ангтарылбазын деп, олорды кийистең эмезе толгогон өлөңнөң эткен курчуларга тургузатаны јарталган.

Базырыкчылар эдим-тудумдарын јалбрактый јука алтынла кееркедерге сўўйтен. Алтай азыйдаң бери алтынла бай болгон эди. Эдимдер јарандырарга алтынла коштой јукарткан калай (олово) да сўре тузаланылатан.

Јебрен ойноткылар. Базырык ла Башадардың јаан кургандарынаң чыккан табынтылардаң учуры јанынаң эң баалуларының тоозына јадаганга тўнгей музыка ойноткылары кирет.

Базырык өзөктиң кургандарында эки бўдўн ле бир оодылып калган топулдар табылган. Олордың келтейлери буканың јара кезеле јайа тартып, улаштырып салган мўўстеринең эдилген. Топулдардың ўсти бистиң өйгө јетпей чирип, јоголып калган. Олорды тередең эткен ошкош. Бўдўми аайынча Базырыктың топулдары бокалга тўнгей: ортозы ўстинең ле алдынаң чичке. Топулдардың бийиги 20 см, ўстининг элбеги 10 см болгон.

Базырыкчылардың јуучыл јепсели. Озогы чактарда, өскө аймактарга ла калыктарга табарып, мал, јөөжө, улус јуулап алары јакшы керек деп бодолып турган өйлөрдө,

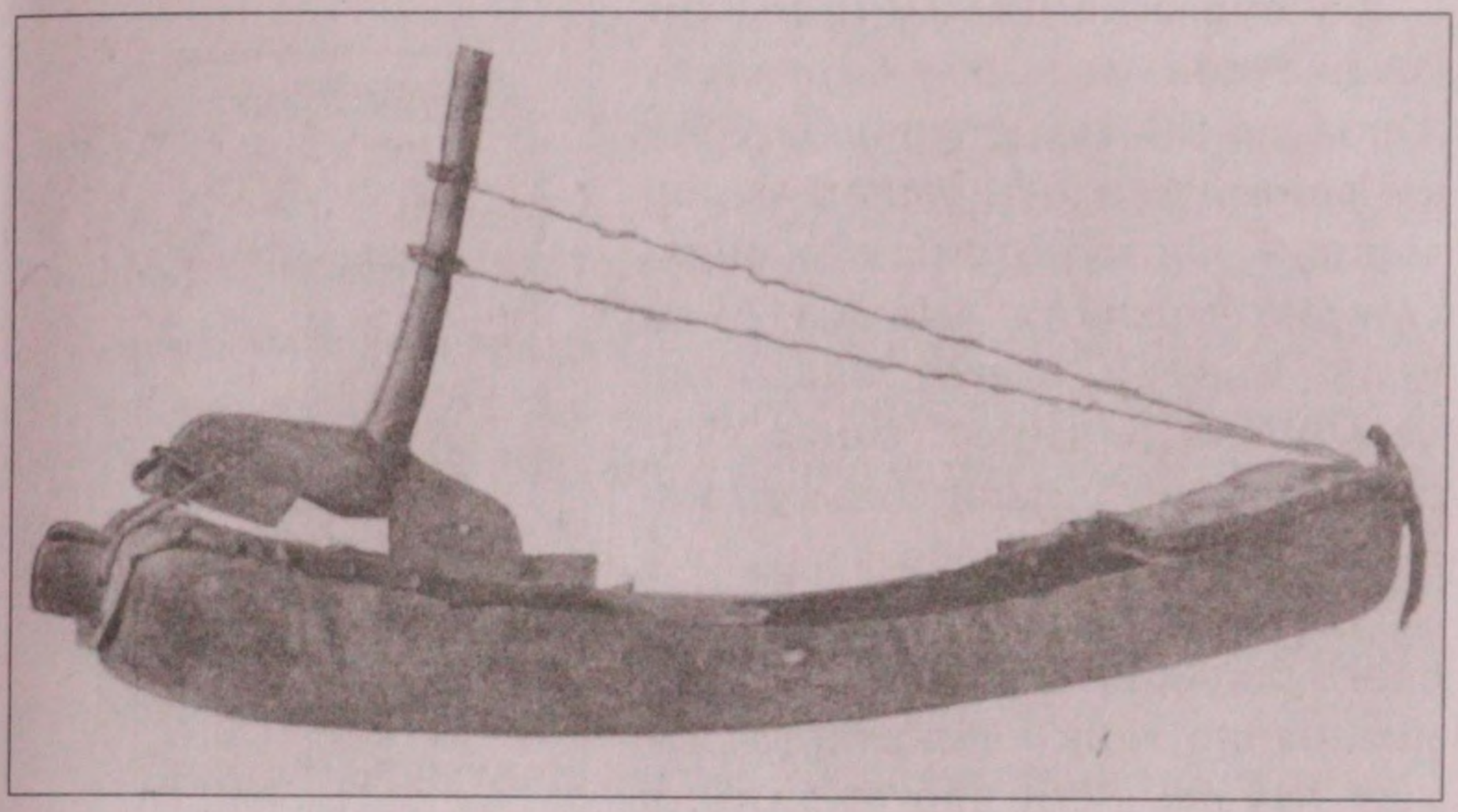

Јадаган. Базырыктың кургандарынаң

тирӱ ле јайым артарга эң артык јуучыл јепсел керек болгон. Оның учун ол ӧйдиң кургандарында јӱзӱн-башка јуучыл јепсел сӱре табылат.

Ӧштӱненг коруланарга эр улус курына темир башту ла агаш сапту чакчы илген јӱретен. Оныла ӧштӱнинг бажын ойо соготон.

Ӧштӱни ыраактаң ӧлтӱрерге јаа тузаланатан. Јаа аңдап та јӱрерге сӱрекей керектӱ болгон. Базырыкчылардың јаазы кыска болгон. Оны согоондорло кожо саадакка (комдыйга) сугуп алган јӱретендер. Јааны јукарта јонгон бир канча агашты бой-бойына јелимле јапшырып эткилейтен. Сайгы эдерге кӱлер эмезе сӧӧк тузаланатан. Ӱч-тӧрт канатту кӱлер сайгылардың тийген јеринде сӱрекей јаан шырка артатан.

Базырыкчылар канчер јок јӱрбейтен. Оң јалмажына курчанган агаш кындагы темир канчеринең эр улус бир де айрылбайтан.

Базырык культуразының кӧмӱттеринең калкандар база табылган. Олор эки башка бӱдӱмдӱ: бирӱзи тереденг ле агаштаң эдилген, ӧскӧзи јӱк агаштаң.

Кемниң ӧбӧкӧлӧри? Алтайыстың ӧзӧктӧринде ле кобыларында ондый јаан ла бай кургандар артырган кайкамчылу калык эмдиги ӧйдиң калыктарының кажызының ӧбӧкӧзи болотон? Базырыкчылардың угы-тӧзи не улус?

Бу суракка билимчилер эм ўстине чокым каруу бергелек. Алдында базырыкчыларды иран кўреенинг калыктарынанг болор дешкен. Ол кўреенинг калыктарынынг тоозына эмдиги öйдö иран, таджик, осетин калыктар ла öскöзи де кирет. Оноң тўндўкте јуртап јаткан селькуп калыкка јуук көргöндöр.

Казынтылар көндўгип, табынтылар көптöгöн сайын, базырыкчылар тўрк калыктарга, алтай улуска јуук деп билдирип баштады. Олор тўрк тилдў калык болгонынанг маат јок. Је кандый да тилдў болгон болзо, базырыкчылардынг кезиги Алтайда артып, соңында алтай калыктынг чике öбöкöлöри болгон тўрк укту улустынг ортозында кайылып калган.

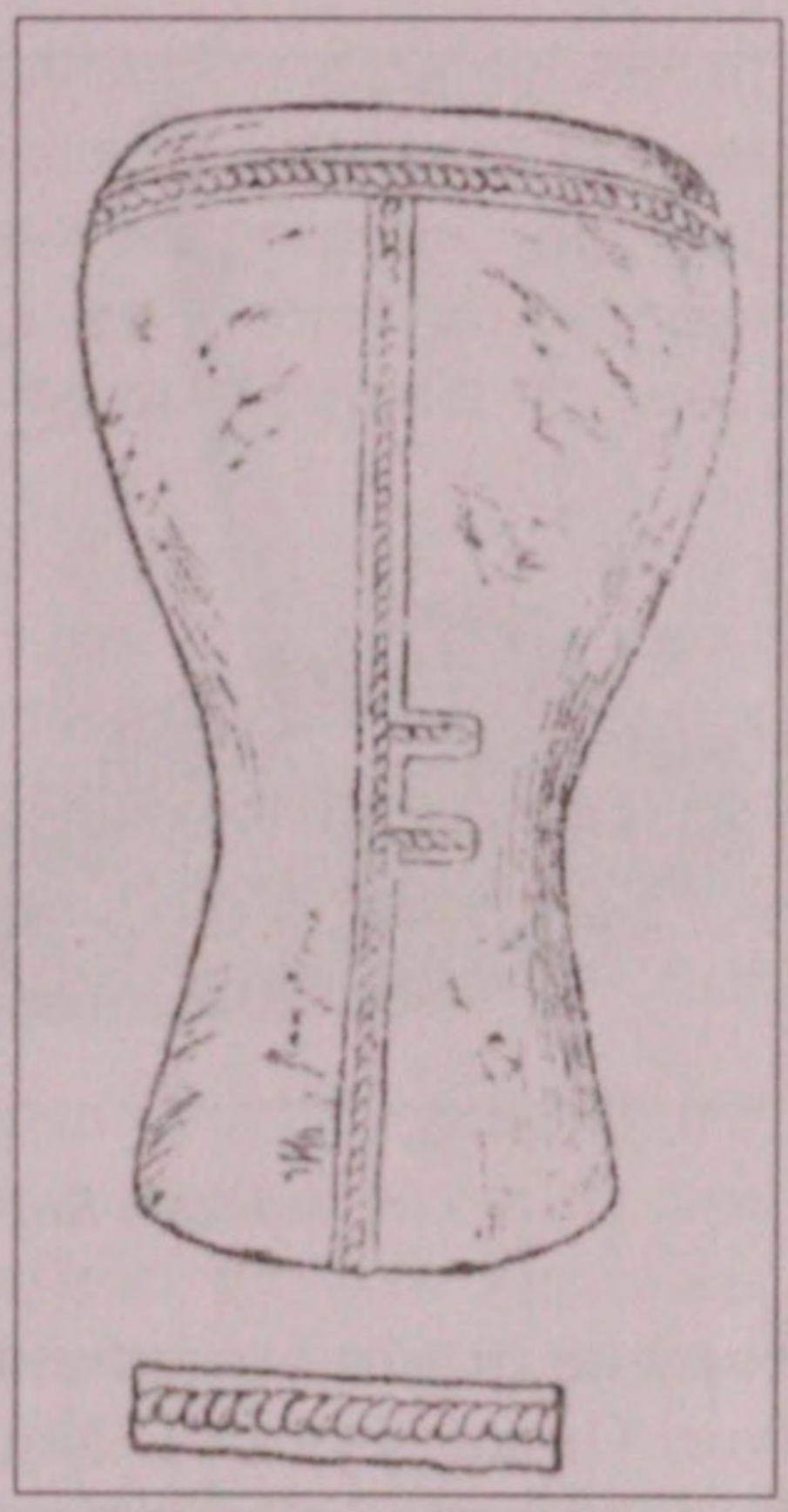

Топул. Базырыктынг кургандарынанг

СУРАКТАР

1. Базырыкчылар кандый мал öскўрген? Мал ижинен башка кандый иш эткен?
2. Устарынын кандый эдимдери табылган?
3. Базырыкчылардын јуучыл јепсели кандый болгон?
4. Базырыкчылар ла эмдиги алтай калык ортодо колбу бар ба?

4 БАЖАЛЫК

КУНДАР

§ 1. Кундардыҥ тыҥыганы

Алтай улустыҥ чике öбökölöрининҥ тоозына кундар, кун калык кирип јат. Бу калыкты орус тӱӱкичилер *хунны* деп адайт. Олордыҥ Европага кöчӱп барган бöлӱгин *гунны* дежет.

Мадайдыҥ јаҥды алганы. Кундар керегинде чокым јетирӱлер эрабыстаҥ озо IV чактаҥ бери бар. Ол öйдö кундар Кыдаттыҥ тергезине сӱре табарып, Кыдатка кирген Ордос деп јерди јуулап алган. Кыдаттыҥ бичиктеринде кундардыҥ кааны Тоумань деп кижи болгон деп айдылат. Оныҥ чын ады байла Тӱмен эмезе ого јуук болгон. Тӱмен кундарды э. ö. 220—209 јылдарда башкарган.

Кыдаттар Ордосты јандырарга ла кундардыҥ табаруларынаҥ коруланарга сӱрекей јаан ла узун чыт тудуп баштаган. Эмдиги öйдö ол чытты Кытайдыҥ Улу Чыды деп адайдыс. Јеҥдиртеле Ордостоҥ сӱрдирткен кундар Куба Чöлдиҥ кумагын кечире качып, эмдиги Моҥол ороонныҥ чыгыш келтейине келген.

Мадай. Эмдиги öйдиҥ јуругы

Јаҥы јерде кундар юечжи деп калыктаҥ камаанду болуп калган. Юечжилер олорды тӱймебезин деп, Тӱменниҥ јаан уулын тутук эдип алгандар. Кыдаттыҥ јебрен бичиктеринде уулдыҥ ады Маодунь эмезе Модэ деп бичилген. Чын ады Мадай эмезе Мете болордоҥ маат јок. Мајар калыктыҥ озогы бичиктеринде кундардыҥ башчызын Мундзук деп адаганы учурайт.

Тӱмен јаан уулын сӱӱбейтен. Бойыныҥ ордына каан эдип, кичинек уулын кöстööр кӱӱндӱ болгон. Карындажына

Мадай чаптык этпезин деп, Тўмен оны юечжилердиң колыла өлтўрерге шўўнип, юечжилерге табарган. Је Мадай өштўниң одузынаң ат уурдаар сўме таап, олјодоң качып чыккан.

Уулыныҥ јалтанбазын ла эпчилин јарадып, Тўмен оны бир отоктыҥ јааны эдип тургускан. Мадай отогыныҥ јуучылдарын сўрекей кату дисциплинага ўреткен. Онын јакарузын бўдўрбеген кижи тирў артпайтан. Эрабыстаҥ озо 209 јылда Мадай темир дисциплиналу черўзин тузаланып, адазын ла эҥ бийик јамылу бийлерди өлтўрип, каанныҥ ширеезине отурган. Мадай кундарды 35 јыл башкарган (174 j. јетире).

Јаҥды колына алган кийнинде Мадай кундардыҥ элин кўчтў ле телкем тергелў эдерге амадап, коштойында јаткан көчкўн калыктарды бактырып баштаган. Анчада юечжи калыкла узак јуулажарга келишкен. Юечжилер кундардыҥ табаруларына чыдашпай, бадыш јаар көчкөн.

Кундардыҥ элининҥ тергези сўрекей элбеп, Кореянаҥ ала Кашгарга јетире чөйилген. Алтай база Мадайдыҥ элине кирген. Кундар Алтайга э. ө. 203—201 јылдарда келген. Мында јаткан базырыкчылар олорго јеҥдиртип, кезиги бадыш јаар качкан, кезиги кундарга баккан. Алтайда арткан базырыкчылар соҥында тўрк укту улустыҥ ортозында кайылып калган.

Кыдатла теҥ болгоны. Кундардыҥ тўштўк јанындагы айылдажы телекейде эҥ көп тоолу кыдат калык болгон. Мадай Кыдатты бактырарга амадап, эрабыстаҥ озо 202 јыл киреде ол ороонныҥ кыйузыныҥ јанында турган керменди јуулап алала, кышкыда Цзиньян деп јаан каланыҥ јанына келген.

Кундарды токтодорго Кыдаттыҥ императоры јаан черў јууп, өштўге удура барган. Јолой тыҥ сооктоҥ улам, кыдат јуучылдардыҥ ал камыгы колдорын ўжўткен. Кўчи астап калган кыдат черўниҥ эҥ озо барып јаткан бөлўги кундарга табарарда, олор тескерлей берген. Өштўниҥ јеҥдиртип турганына сўўнип, кыдат император там ла ичкерлеп турала, Мадайдыҥ белетеп салган тузагына кире берген.

Кыдаттыҥ черўзининҥ эҥ артык бөлўгин императорыла катай курчап алала, кундар өштўге јети кўн амыраарга

да, уйуктаарга да бербей ўзўк јоктоң табарып турган. Ондый да болзо, Мадай кыдаттарды јеңгип болбозын оңдоп ийген. Öштўниң черўзи 320 муң болгон, Мадайдың јуучылдарының тоозы 40 муңнаң ашпаган. Мынаң улам Мадай јууны токтодорго јöпсинген. Гаоцзу дезе кызын Мадайдың эжи эдип берерге, оноң јылдың ла кундарга јаан сый аткарарга јöпсинген.

Бир канча јылдаң Гаоцзу өлгөн. Императордың ордына туратан уулы јаш учун, ороонды удурумга Гаоцзуның эжи Люй Хоу башкарган. Кыдатты бактырар амадузынаң чөкөбөгөн Мадай Люй Хоуны эжим бол деп сöстöгөн. Ондый эп-сўмеле Мадай Кыдаттың бажына чыгарга шўўген. Люй Хоу сўрекей тың ачынып, кундарла јуулажарга сананган. Је шўўлтечилери «јерлик» кунга не ачынар деп, оны токтодып, Люй Хоу карган болгонынаң улам кижиге барып болбос деп каруу јандыргандар.

Люй Хоу ого бараргa мойногон до болзо, Мадай Кыдатка табарбаган. Кундар юечжилерле јуулажып турган учун, Кыдатла уружарга кўч болгон. Кундардың эли ле Кыдат империя ортодогы јангы јöптöжў аайынча эки каан бой-бойын карындаш деп айдар учурлу болгон. Оноң озо кыдат императорлор бир де калыктың каанын бойыла тең деп качан да јöпсинбеген.

Кыдатла јуулашпас болуп јöптöжип алала, кундар бастыра черўзин бадыш јаар аткарып, 177 јылда сўрекей кўчтў öштўзи юечжилерге тың согулта эткен. Оның кийнинде Тöбötти бактырган.

Садуны элбедери учун тартышканы. Кундар Кыдаттың курсак-тамагын амзаарга, кийим-тудумын тузаланарга ўрене берген. Торко-маңдык, көбöң бöстöрдöң эткен кийимди тереден эткенинең артыксынар болгон. Оны көрўп, шанўйдиң* шўўлтечизи кыдат укту Ўе Кыдаттың эдимдерин тузаланганының нези јаман болгонын мынай јартаган: «Бастыра кундардың тоозы Кыдаттың јўк бир отогының улузына да јетпес. Кыдаттың императоры ороонының јööжöзининг јўк онынчы ўлўзин тузаланып, кундардың бастыразын туйка садып алар аргалу». Је көскö көрўнбес јеткерди кундар ол öйдö сеспеген.

---

* кундардың каанының

Кыдаттаң келген эдимдер кундардың керексигенинең чик јок ас учун, олор Кыдаттың улузыла элбек саду өткўрер кўўндў болгон. Је император тегин улуска кундарла садыжарга јöп бербей турган. Нениң учун дезе Кыдаттың башкарузы кундарла јўк бойы садыжып, јаан кирелте алып турган. Оның бажында кундар Кыдаттың јерине улам табарып турган. Калажыраган кыдаттар э. ö. 152 јылда кундардың јайым саду керегинде некелтелерине јöпсинген. Оның ўстине, јаңы јöптöжў аайынча, Кыдат кундарга јаан калан төлөгөн, шанўйге эш эдип императордың кызын аткарган.

Онойып, э. ö. 152 јыл кундардың эң бийик көдўрилген, эң тыңыган öйи болгон.

Јон ло элдиң сайламазы. Кундардың элинде эң тың öйинде бўдўн јарым миллион кире кижи јуртаган. Элди шанўй башкарган. Ол өлгөн кийнинде, ордына јаан уулы туратан. Элдиң улузы ла тергези 24 отокко ўлелген. Отокторды башкарган 24 бийди шанўй уулдарынаң ла төрөгöндöринең көстöйтөн. Мадай шанўй кундардың јонында јаан кубулталар эткен. Ол кундарды онду система аайынча башкарарына көчўрген. Бастыра калык он биледең турган бөлўктерге бöлиткен. Кажы ла ондый бөлўктиң бажына башкараачы көстөлгөн. Он биледең турган бирликтер јўс биледең турган бирликке кирген. Ондый бирлик база башкараачылу болгон. Јўс билелў бирликтерденг мунг билелў бирлик төзöлгöн. Оноң јаан бирлик он мунг биледең турган.

Элдиң керектерин шўўжерге бийлер ле шанўйдиң төрöгöндöри јылына ўч катап јуулатан. Ондый јуундар туштa јўгўрўк аттар, ылгым төölöр јарыштыратан, тайылга таиатан.

Элдиң јасактары аайынча, уурданган кижиниң јööжöзин ле билезин айрыйтан. Билезин кулдардың тоозына кожотон. Бурузы јаан эмес улустың јўзин бычакла кезе чийип койотон. Јаан бурулу кижини öлтўрер эдип јаргылайтан.

Јуу туштa олјологон улузын кундар кул эдип алатан. Олордың кулдарының јўрўми јебрен Египет, Рим ошкош ороондордогы кулдардыйынаң чик јок јеңил болгон.

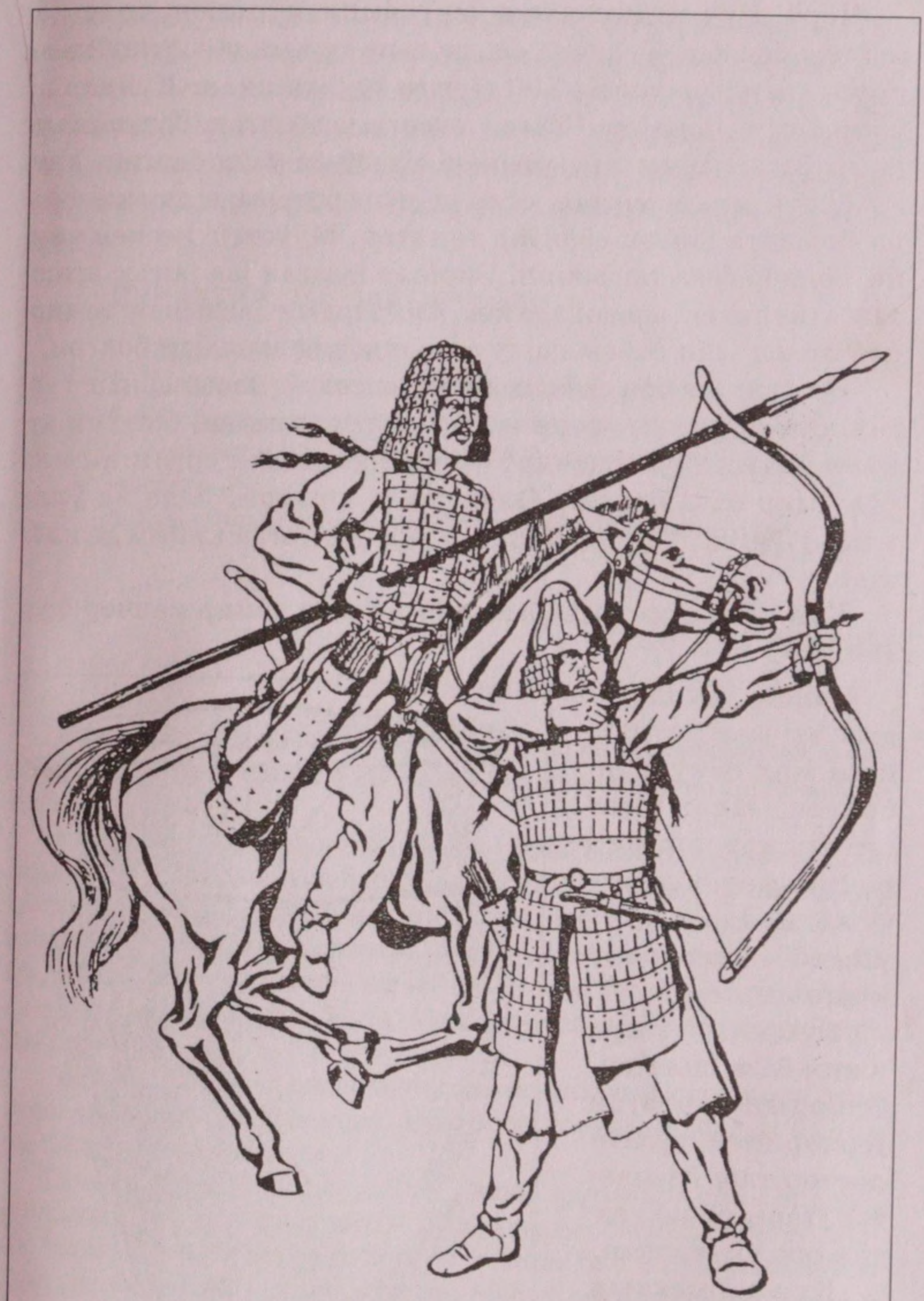

Кун јуучылдары

Черў. Кун элдиҥ кўчи черўзиниҥ кўчинеҥ чике камаанду болгон. Кундардыҥ эҥ тыҥ тужында черўзиндеги јуучылдардыҥ тоозы 300 муҥга јуукташкан. Кундар ат ўстинеҥ јуулажатан. Сўўген јепсели јаа болгон. Кундардыҥ јаазы базырыкчылардыйынаҥ чўмдў ле узун болгон. Узуны бўдўн јарым метрге једер јааныҥ ортозына ла эки учына јалбайта јонгон сööктöр таҥатан. Мўўстеҥ кескен чичке ööндöр база таҥылган. Онойып јазаган јаа јаҥыс агаштаҥ эткенинеҥ ыраак адатан. Кундардыҥ јаазынаҥ темирдеҥ эткен јаан сайгыларлу согоондорло аткадый болгон.

Черўзиниҥ кöп сабазы јеҥил јепселдў јаачылардаҥ турган. Олор атту ары-бери тўрген маҥтаткылап, öштўни аткылайтан. Уур јепселдў јуучылдардаҥ турган аҥылу бöлўктер база болгон. Олор јаала коштой, јыда ла ўлдў алып јўретен. Темир куйактар јаба кöктöгöн кийим де кийетен.

Кун јуучылдардыҥ база бир јепсели темир канчер болгон.

Ээлем. Кундардыҥ эҥ јаан учурлу ижи мал öскўрери болгон. Малыныҥ ортозында эҥ керектўзи ат болгон. Öскö малдаҥ кой, уй, тöö, эштек öскўргендер.

Кундар кыра ижин база билетен. Олордыҥ јуртаган јерлеринеҥ археологтор таш баспактар, тараан, аш уратан оролор тапкан.

Кун калыктыҥ устары темир кайылтып ла темирдеҥ јўзўн-јўўр эдимдер эдип сўрекей јакшы билетен.

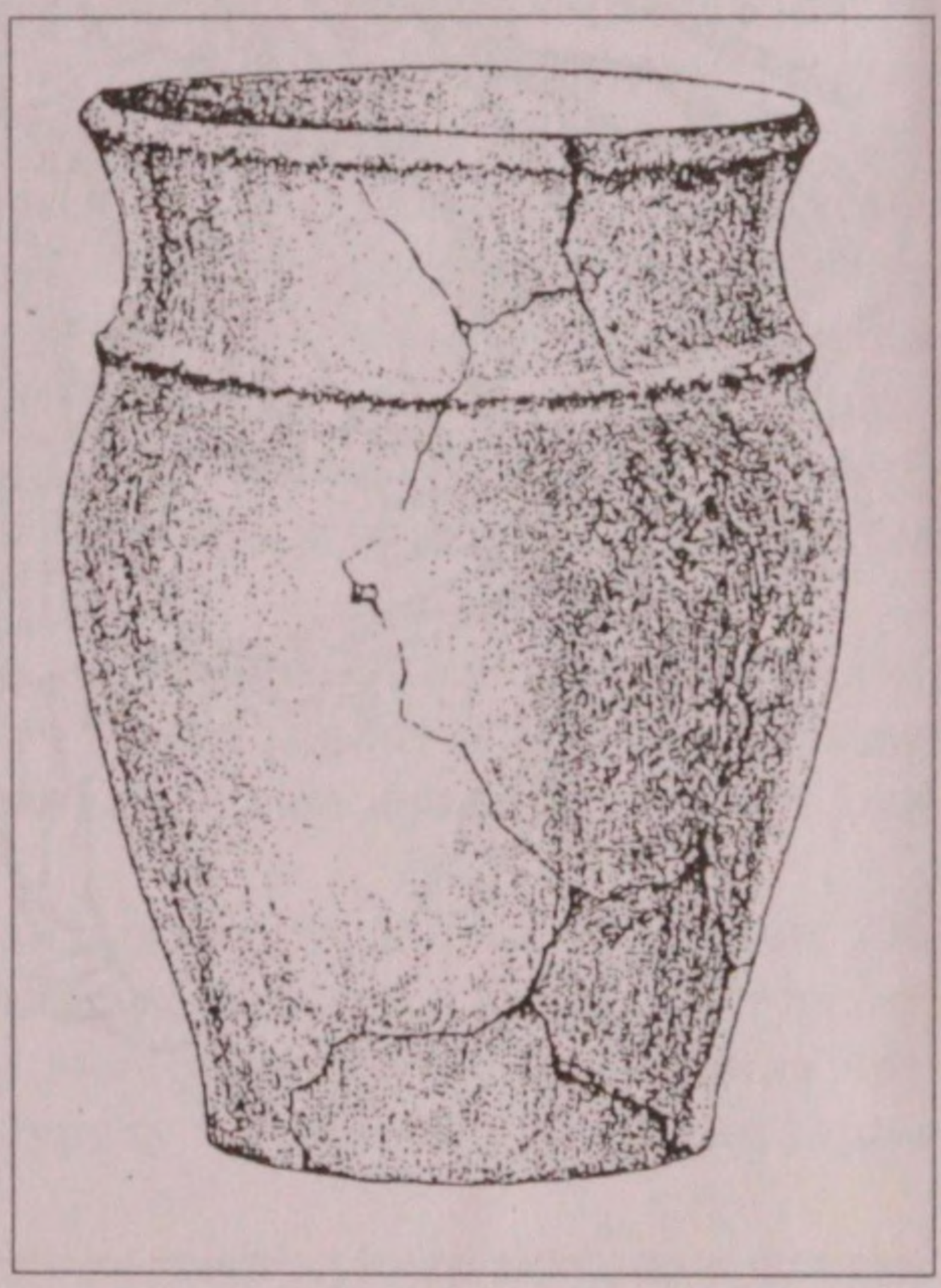

Той балкаштаҥ эткен кööш. Ўкекте кундардыҥ курганынаҥ табылган

Кундардың темир кайылтар чубалдары Алтайыста Jўстыт деп өзөктө, Байкалдың ары јанында Иволга деп јерде табылган. Тузаланган металлдарының төс учурлузы темир де болзо, айыл-јурт ичинде керектў эдимдерди кўлерденг база эткилеген. Ондый эдимдердиг эң јааны — кўлер казандар, кундар јуртаган јерлерденг эмдиге јетире табылып туру.

СУРАКТАР ЛА JАКЫЛТАЛАР

1. Мадай кем болгон?
2. Кундар Кыдатла тен болуп канай кödўрилген?
3. Кундардын јоны ла элинин сайламазы кандый болгон?
4. Кун элдин черўзи кандый бölўктерден турган, неле јепсенген?
5. Кундардын эзлеми керегинде куучындап беригер.

КОШ КЫЧЫРМА

Сыгырткышту октор

Мында берилген јетирў Сыма Цянь деп кыдат тўўкичинин бичигинең алынган. Мадайдың кал кылыгын чала көпчидип салганы билдирет.

«Тўменнең башкарарга оток алган Мадай бир катап јуучылдарына адып ийзе, сыгырып барадар согоон көргўзип айткан: сыгырткышту согооным кайдаар учар, слердиң согоондороор ээчий учсын. Ээчий атпаган кижиниң бажы кезилер. Јуучылдарының уккурын көрöргö, Мадай сыгырткышту огыла аргымагын аткан. Кезик јуучылдар ээзиниң адын адарга тидинбеген. Мадай олордың бажын кессин деп јакарган.

Бир эмеш öйдиң бажында Мадай сыгырткышту согоонына эжин аткан. Јиит келинди карамдап, адып болбогон јуучылдардың баштары база ла кезе чабылган.

Оның кийнинде аңдап јўреле, Мадай адазының адын адарда, јуучылдары ончозы ээчий аткан. Јуучылдарын онойып белетеп алала, Мадай адазын өлтўрерге эптў öй сакыган. Бир катап Тўмен аңдап јўрерде, кийнинең јортып бараткан Мадай сыгырткышту согоонын адазы јаар адып ийген. Мадайдың согоонын ээчий оның улузының согоондоры Тўменниң сыртына сырала берген.

Кааннық öргöözиндеги улус Тўмен уулына өлтўрткенин угала, маңзаарый бергенин тузаланып, Мадай ööй энезин, ийнин ле јаан јамылу бийлерди өлтўрип, бойын каан эдип јарлаган».

§ 2. Кундар ла Кыдат: ўстўнлик учун тартышканы

Кыдаттыҥ артыктаганы. Кундар Кыдаттыҥ улузыла јайым садыжып турганына ол ороонныҥ башкараачыларыныҥ јöпсинер кўўни јок болгон. Онойып садышканы кундарга сўрекей макалу болгон, је Кыдаттыҥ башкарузына бир де кирелте бербеген. Улу ороонныҥ ичиндеги тўймеендер токтоп, Кыдаттыҥ кўчи кирип келерде, У-ди деп император кундарла јайым садыжарын токтодор деп јасак чыгарган. Је бу јасакты бўдўрерге јеҥил эмес болгон. Сўрекей узун чöйилген кыйуныҥ јанында ондо-мында саду тўҥей ле öдўп турган. Кундар ла кыдат черўниҥ бöлўктери көп катап јуулашкан. Кундар Кыдаттыҥ кыйу јанындагы јерлерин јоксырадып салган.

Кыдаттыҥ черўзи кундардыйына турбас болгоны билдирип келерде, император У-ди кундарды јеҥер эп-сўме бедиреген. Ол јеҥил јепселдў атту бöлўктер тöзöгöн. Олор азыгын теркиленгенче кундардыҥ чöлдöриле тўрген јўрўп, öштўге амыр бербей табарар учурлу болгон. Јаҥы эп-сўмеле јуулажып, Кыдаттыҥ черўлери артыктап турарда, шанўй турлузын кумакка бўркеткен Куба-Чöлдиҥ тўндўк јанына көчўрген.

Император У-ди кундардыҥ элин јоголторго бек амадап, Кыдаттыҥ барјок акча-јööжöзин чыгымдап, черўзин сўрекей тыҥ јепсеген. Э. о. 119 јылда эки бöлўкке бöлинген кыдат черў кундарды јуулаарга атанган.

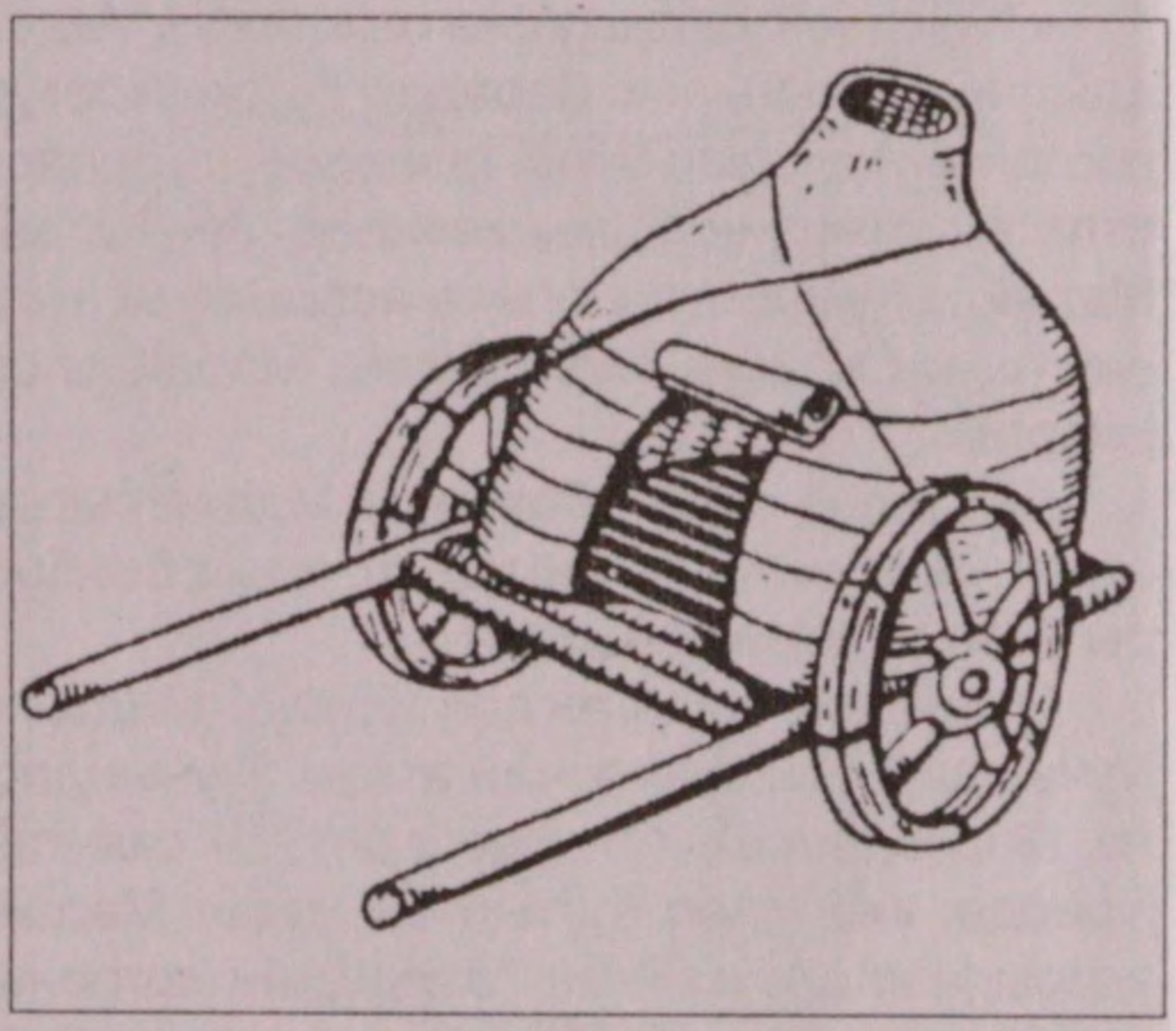

Кундардыҥ абрага тургускан айылы. Озогы јуруктар аайынча орныктырганы

Кундардыҥ шанўйге баштаткан черўзи öштўниҥ келип јатканын озолодо билип, кыдаттарды Куба-Чöл-

диң тўндўк кыйузында тозып алган. Арыган-чылаган кыдаттар Куба-Чёлди кечип ле келеле, кундарга учураган. Јуу-согыш кере тўжине улалган. Энгиргери тоозын-тобрак буркурап, тың салкын башталган. Јаа тузаланыш јанынаң кыдаттарды артыктап турган кундарга мындый айалга сўрекей коомой болгон. Јаанынг огын салкын туура апарып турган. Јаала јуулажар арга јок боло бергенин тузаланып, кыдаттар кундарга јууктап келеле, олорды курчап ийген. Шанўй бир канча јўс тоолу эң артык јуучылдарын баштап, кыдаттардың курчузын ўзе согуп, каранғуй кире бергенин тузаланып, истеп келеткен ёштўденг айрыла берген. Артқан кундардың кезиги тўнде курчуданг база ёдўп чыккан. Је көп тоолу јуучылдар курчуда кырдырган.

Кыдат черўниң экинчи бёлўги ононг јаан јенгўге једип, кундарданг 70 мунг кижини олјого алган.

Јаан согулта алган кундарга Куба-Чёлдиң тўштўк јанындагы јуртаган јерлерин артырып, Куба-Чёлдиң тўндўк келтейине көчёргё келишкен. Јайымдалган јерде Кыдаттың башкарузы көп јаңы јурттар тёзёп, Кыдаттанг көп улус көчўрген. Олордың кезиги кырачы черўчилер болгон. Олор амыр ёйдё кыра ижиле уружар ла кыйу каруулдаар учурлу болгон. Онойып, Кыдат ла кундар ортодогы кыйу Куба-Чёл боло берген.

Кыдаттың јенгерин токтотконы. Император У-ди кундарды Кыдатка табарар аргазы јок эдип оодо согор амадузына једерге э. ё. 90 јылда кундардың эли јаар сўрекей көп черў аткарган. Кыдаттар ўч бёлўкке бёлинип барган. Эки кичинек бёлўк кундарга бадыштанг ла чыгыштанг табарар учурлу болгон. Ли Гуанли деп командирге баштаткан 70 мунг атчыл ла 100 мунг јойу јуучыл тўштўктенг табарып, кундардың элининг ёзёгин коскорор јакару алган.

Кундардың шанўйи Хулугу кайучыларының болужыла ёштў јаан табару белетеп јатканын озолодо билип койгон. Канду согушка белетенип, ол балдар, эпшилер ле каргандарды черўзининг кийин јанына ыраада аткарган. Шанўйдиң алдырганыла, кундарга болужарга олордоң камаанду көп аймактардаң черўлер келген. Је кундардың јууп алган черўзи келип јаткан ёштўнинг тоозынаң эки јарым катап ас болгон.

Кундар кыдат черўнинг бадыштанг келип јаткан бөлўгиле урушпай, өнөтийин кўнчыгыш јаар тескерлеп јўре берген. Кыдаттар олорго једип болбой, азыгы тўгенген ле арыганынанг улам ойто кайра бурылган. Кўнчыгыштанг келген кыдат черўле кундар база јуулашпай өнөтийин узак качкан. Олорды истеген кыдат черў азыгы тўгенерге јууктап келедерде, кайра бурылган. Бу ла туштa кундар јобогон өштўге табарып баштаган. Кыдаттар тогус кўннинг туркунына уйку да јоктонг, амыраш та јоктонг кундардынг согулталарына арайданг чыдажып, төрөли јаар тескерлеген. Онойып, кундарга чыгыштанг табарган кыдат черў база шорлонып јанган.

Кыдаттардынг төс черўзине удура шанўй озо баштап кундарданг камаанду динлин албатыданг 5 мунг атту јуучыл ийген. Олорды кыдаттар белен јенгип, Селенге сууга јетире истеген. Је белен јенгўлерге ўрене берген кыдаттардынг јолын 20 мунг јуучылду кун черў бөктөп ийген. Өштўнинг тоозы чик јок көп учун кундар курчадып ийбеске тескерлеп турган. Онойып јатканча, Хулугу шанўйге баштаткан база 50 мунг черў једип келген. Тўнде кундар Яньжань деп туунынг јанында турган өштўнинг черўзининг ичкери јанынанг терең јуука казып салган. Таңгары јуук олор курчадып койгон кыдат черўнинг кийин јанына табарган. Кыдат јуучылдардынг кезиги өлгөн, кезиги олјого кирген. Кыдат черўнинг кажы ла мунг јуучылынанг эки-јангыс ла кижи төрөлине јанып барган. Сўрекей јаан черўзи кундардынг чөлинең кайра бурылбай јылыйып калганы Кыдатты тынг кайкаткан ла чочыткан.

Кыдаттынг јаан черў јууп, белетеер аргазы артпаган. Онынг ўстине удабай јуучыл император У-ди өлгөн. Је кундардынг да Кыдатка јаан табарулар эдер аргазы јок боло берген. Кун бийлер јанг блаажып, бой-бойыла тартыжып баштаган.

Бой-бойыла јуулашкан ла Кыдаттанг камаанду болгоны. Улу Кыдат империяныңг јанында канайда јадары керегинде кундар ортодо бирлик шўўлте јок болгон. Кезик бийлер Кыдаттанг камаанду болорго јöпсинер керек, ол туштa амыр ла тойу јўрерис дежип турган. Кезиги Кун элининг јайымын кандый да кўч айалгада јылыйтар кўўни јок болгон.

Амадузы эки башка бийлердиң бой-бойыла тартышпас аргазы јок болгон. Эки јара бөлинип јуулашканыла коштой, шанӳй болорго кӳӳнзегендери көптөгөн. Бир өйдө шанӳй деп адангандардың тоозы бежӳге једе берген. Оноң эки шанӳй арткан: Хуханье* ле онын карындажы Чжичжи*. Бой-бойыла јуулажып јаткан кундар Кыдатла тең болор аргазын јылыйткан. Онын учун Хуханье де, Чжичжи де экилези Кыдатла эптежерге кӳӳнзеп, уулдарын оноор аткарган. Уулдары сӳре Кыдатта јуртаар учурлу болгон. Кундар Кыдатка табару этсе, шанӳйдиң уулдарын кыдаттар өлтӳрип салар аргалу болгон.

Сарлыктың сӳри согулган кӳмӳш тарылга. Кундардың Ноин-Уладагы курганынаң табылган

Мыны ээчий Хуханье шанӳй бойы Кыдатка келип, кыдат императордоң камаанду болорго јөпсинген. Эки јылга соңдоп, Чжичжи шанӳй, Хуханье чилеп, императордоң камаанду болорго кӳӳнзегенин угузарга ла Кыдаттаң јөмөлтө аларга оноор элчи ийген. Је Кыдаттың башкарузы Чжичжиге јөмөлтө эдерге кӳӳнзебеген.

Удабай Чжичжи Кыдаттаң уулын јандырзын деп некеген. Кыдаттар Чжичжиниң уулын төрөлине аткарар туштa онула кожо элчи ийген. Кыдат элчи та кандый да шылтактаң улам шанӳйдиң одузында өлтӳрткен кийнинде, Чжичжи кыдаттар ла Хуханье шанӳйдиң табарузынаң коркып, бадыш јаар ууланган. Ол Каңӳй деп элдиң кааныла эптежип, онын јерине көчӳп бararга јөп алган. Јолой Бетпак-Дала деп ээн чөлди кечип јадала, Чжичжиниң улу-

* Онойып кыдаттар адаган. Бойының ады јарталбаган.

зы јаан шуурганга табартып, көбизи өлгөн. Канҥўйдиҥ јерине јеткен көп эмес улузыла кожо Чжичжи Талас сууныҥ јанында кермен тудуп алган.

Кыдаттыҥ башкарузы Чжичжини кыдат элчиниҥ өлўми учун кезедерге турган. Ол керекти бўдўрерге кўўнзеген Чэн Тан деп командир кундарга билдиртпей, черўзиле кожо Чжичжиниҥ керменииҥ јанына једип келген. Керменде курчадып койгон кундарды кыдат јуучылдар арбалеттериле ыраактаҥ амыр бербей аткылап турган. Кыдаттардыҥ кезик бөлўктери арбалетчилердиҥ окторыныҥ алдыла керменди айландыра јерге тургуза кондырган эки ряд тоормошторго јууктап келген. Кыдаттардыҥ арбаледи кундардыҥ јаазынаҥ ыраак адып турган учун, арбалетчилердиҥ адыжын кундар токтодып болбой турган. Ўзўк јоктоҥ удура келип турган октор кундарга коруланарга сўрекей тыҥ чаптыгын јетирген. Кыдаттар тоормоштордыҥ јанына чырбаал тажып, олорды өртөп ийген. Оныҥ кийнинде керменди айландыра каскан јууканы кечире кўрлер салып, керменге бастыра јанынаҥ бир уунда табарган. Кундар сўрекей турумкай тартышкан да болзо, кыдаттар артыктап ийген. Олор шанўйдиҥ өргөөзинеҥ шыркалу Чжичжини тудуп, бажын кескен. Шанўйин ээчиде олјого алдырткан бўдўн јарым муҥ кунныҥ баштары база кезилген. Мунгнаҥ ажыра кижини кыдаттар олјого апарган.

Чжичжи өлгөн кийнинде кундар ортодо Кыдаттаҥ камаан јок бөлўк артпаган.

Кыдаттыҥ камааныҥаҥ айрылганы. Көп јылдардыҥ туркунына кундар Кыдаттаҥ камаанду болгон. Хуханьениҥ кийнинде Кун элиниҥ ширеезинде база бир канча шанўй солынган. Э. ө. VIII чакта шанўйдиҥ јамызын Учжўлў* алган. Узак өйдиҥ туркунына кундар ла кыдаттар эки элдиҥ алдындагы јылларда јараткан јөптөжўзи аайынча јуртаган. Ол јөптөжўде мынайда айдылган: «Мыҥаҥ ары Хань** ла Хунну*** бир јурт болор. Ўйеденҥ ўйеге бой-бойын төгўндебес те, бой-бойын јуулабас та. Ууры бол-

---

* онойын кытайлар адаган, кун ады јарталбаган.

** Кыдат

*** Кун эли

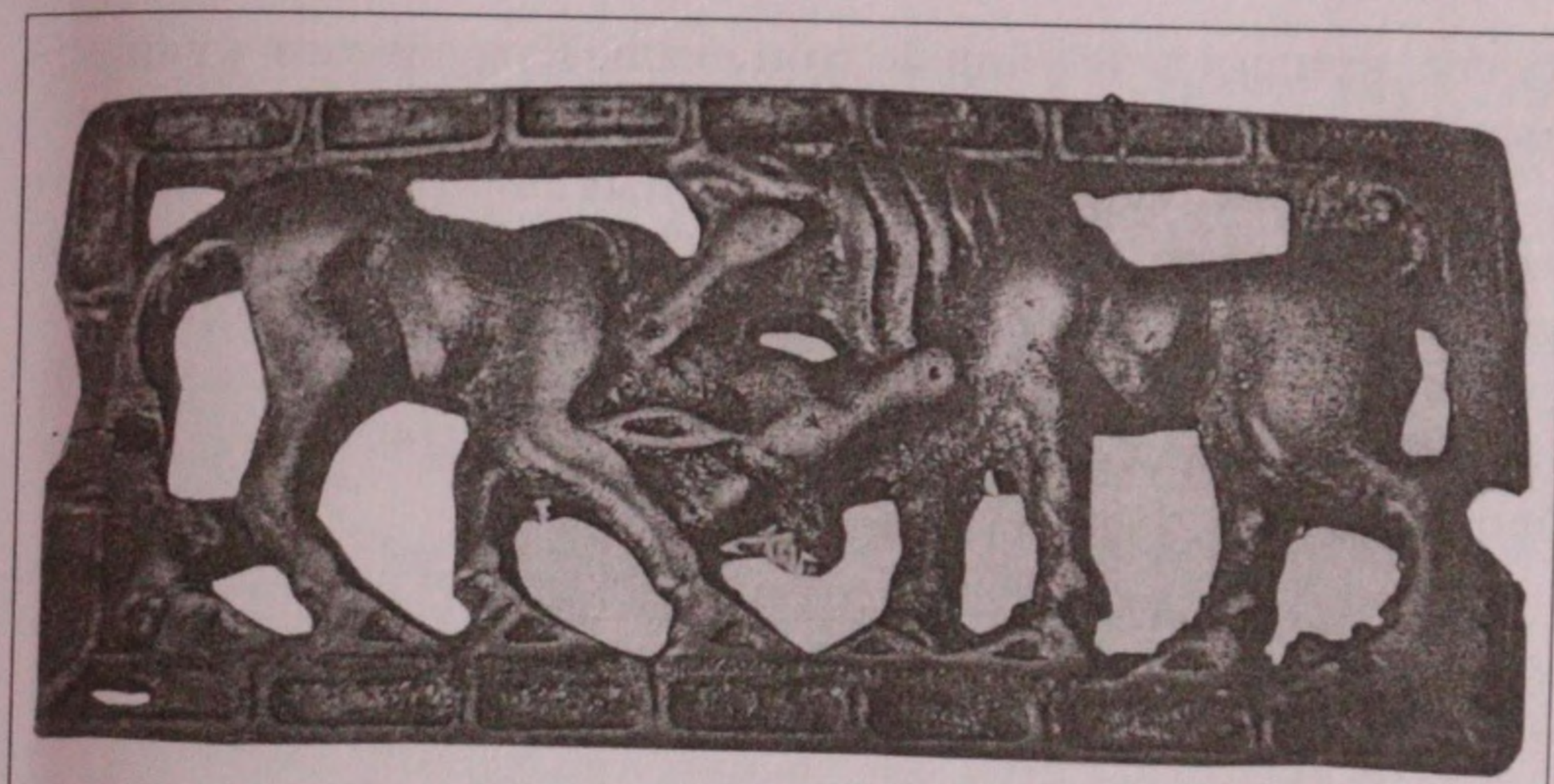

Кундардың алтындап салган күлерден эткен коргозы.
Байкал көлдин түштүгинен табылган.

гон учуралда оны јажырбас, өмөлөжип шингжүлеер. Өштү табарза, бой-бойына болужарга черү аткарар».

Кыдатта јангды Ван Ман деп калју бий алган кийнинде, Кун ла Кыдат ортодогы тийүлер кезем кубулган. Ван Ман шанүйдин учурын чик јок јабызадып, оны Кыдаттын бийлерине тенгдеп саларга сананган. Ван Маннын мындый кылыгы Учжүлүны сүрекей өөркөткөн. Кундар ла Кыдат ортодо јуу-чак башталган. Ван Ман тоозы 300 мунга јуук јуучылду черү јууп, кундарды Сойонгнын кырларына јетире сүрерге сананган. Је јаан черү јуур амадузына једип болбогон. Удабай Кыдатта Ван Маннын базынчыгына чыдашпай барган кыдат калык түймеен көдүрген. Ван Ман түймеенчилерге өлтүрткен. Түймеен туштa өлгөн улустын тоозы јүстер мун тоолу болгон.

Кыдаттын уйадаганын тузаланып, кундар алдындагы өйлөрдө Кыдатка блаадып ийген јерлерин ончозын ойто бойынын тергезине кошкон. Кун эли Мадай шанүй өйиндегизиндий күчтү боло берген. Кыдатта түймеен токтогон кийнинде, јангы император Кун эли ле Кыдат империя ортодо Хуханье шанүй тужындагы јөптөжүни орныктырарга сананарда, кундар јөпсинбеген. Кундардын шанүйининг кыдат императорго берген каруузында Кыдат ол туштa

күчтү, кундар дезе уйан болгон, эмди Кун элиниң күчи орныккан деп айдылган.

Кыдаттың башкарузы кыйу јанындагы јерлерде јаткан улузын корыыр аргазы јок боло бергенинең улам, олорды ороонының ич јанына көчүрген. Кыдаттың черүлери кундарданг кермендерде аргаданып турган. Кундар керек дезе Кыдаттың өзөгиндеги кезик јерлерде малын кабырар боло берген.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Кыдат кундары канайып артыктаган?
2. Кундар Кыдатты јеңерин канай токтоткон?
3. Кундар Кыдаттың камаанына алдыртканы керегинде куучындап беригер.
4. Кундар Кыдаттың камаанынан канайда айрылган ла тыныган?

§ 3. Кун калыктың јоголгоны

Кун элиниң эки јара бөлингени. Ӱй* шанӱй өйинде шанӱйдиң јамызы адазынаң уулына көчөр эмес, аказынаң ийнизине, ийин јок болзо, ачыларының эң јаанына берилер јаңгду болгон. Бу јаң аайынча, Ӱй шанӱй өлзө, ордына Хуханье шанӱйдиң уулы Иту-Чжайасы* эмезе Учжулӱ шанӱйдиң уулы Би* турар учурлу болгон.

Ӱй шанӱй карый береле, Мадай шанӱй тужындагы чылап, ордына Кун элиниң јааны эдип уулын артыргызарга амадаган. Ол Иту-Чжайасыны өлтӱрип, бойының уулын шанӱйдиң ордына туратан кижи деп јарлаган. Би тӱймеен көдӱрерге турза, билип ийерге, Ӱй шанӱй оның јанында јӱрер эдип, јамылу эки кижи ийген.

46 јылда Ӱй шанӱй өлгөн. Ордына турган јаан уулы удабай база божогон учун, шанӱйдиң јамызын экинчи уулы Пуну* алган. Ол јылдарда кундардың ороонына ӱч јаан тӱбек тушкен: күйгек, саранча ла југуш оору. Одор јок арт-

---

* кыдаттар берген ады.

Пуну. Эмдиги өйдиң јуругы

кан малы кырылган учун, көп улус торолоп өлгөн. Оорудаң өлгөн улустың тоозы база көп болгон.

Бу өйдө Би улузыла кожо Кун элинең айрылып, Кыдат јаар качар эп бедиреген. Кыдаттарга јакшы көрүнерге, ол озо ло баштап олорго кундардың јеринииң картазын ийген. Оноң, 47 јылда, Кыдатка туйка једип, Кыдаттың уйруклугын аларга турганын угускан.

Бииниң кылыгы керегинде јетирӱ алган шанӱй оны кезедерге, 10 муң јуучыл ийген. Је Би ол өйдө 40 муң јуучыл јууп алган. Оныҥ учун шанӱйдиҥ черӱзи јууга кирбей, кайра јӱре берген. 48 јылда кундардың сегис тӱштӱк аймагының јаандары Бини шанӱй эдер деп јöп јарадып, ого Экинчи Ханье деп ат бергилеген. Јаҥы шанӱй сегис аймактың улузын баштап, Кыдат јаар көчө берген. Онойып, кундар тӱштӱк ле тӱндӱк бӧлӱктерге айрылган.

Бир јылдаҥ тӱштӱк кундардың черӱзи тӱндӱкте арткан кундарды јуулаарга келген. Пуну шанӱй удурлажып, јеҥӱ аларга кӱчи јетпей, Куба Чӧлдиҥ јанына көчкөн. Алдында Кун элинең камаанду болгон ухуань ла сяньби калыктар тӱндӱк кундардың јеҥдирткенин укkан кийнинде, Кыдатка болужар кӱӱнин угузып, Пунуның улузына табарып баштаган.

Тӱндӱк кундардың јеҥдирткени ле төрӧлиниҥ качканы. Тӱндӱк кундардың турумы там ла коомойтып турган. Тӱштӱктеҥ Кыдат ла тӱштӱк кундар табарган. Тӱндӱкте динлиндер, кӱнбадышта уйсундар тӱймеен көдӱрген. Күнчыгышта сяньби ле ухуань деп калыктар амыр бербей турган.

87 јылда сяньбилер тӱндӱк кундарга тыҥ согулта эткен. Олор кундардың Ӱлӱ деп шанӱйин олјого алала, бажын кезип ле терезин сойып өлтӱрген. Јеҥӱниҥ кийнинде сяньби-

лер кайра jӱре де берген болзо, тӱндӱк кундар сӱрекей тын коркыган. Олордыҥ 58 аймагы тӱштӱк jаар кӧчӱп, Кыдаттыҥ уйруклугын алган. Келер jылда саранчадаҥ улам тӱндӱк кундардыҥ малы кезем астап, торо башталган.

Эки jылдаҥ уйадап калган тӱндӱк кундардыҥ элин jоголторго тӱштӱк кундар ла кыдаттардыҥ бириктирген черӱзи келген. Олор сӱрекей кӧп улусты олjолоп апарган. Оныҥ кийнинде тӱштӱк кундар да кыдаттардыҥ черӱзи тӱндӱк кундарды истеерге ле тоскурарга база эки катап келип jӱрген. Кӱч айалгага учураган тӱндӱк кундардаҥ 100 муҥ айыл бойыныҥ кӱӱниле сяньби калыкка кожулган. Кӧп улус тӱштӱк кундарга багарга jӧпсинген. Ӧштӱлерге истеткен тӱндӱк кундардыҥ артканы, тынын ла jайымын корып аларга кӱнбадыш jаар качкан. Олордоҥ jайымдалган jерлерди сяньбилер мензинген.

Кӱнбадышты кӧстӧгӧн кундар Алтай ла Тянь-Шаньныҥ сындарыныҥ ортозындагы ӧткӱштерденҥ ӧдӱп, эмдиги Казахстанныҥ ла Барабаныҥ чӧлдӧрине келген. Сибирдиҥ чӧлдӧринде jуртаган угор укту аймактар кундарга биригип, олордыҥ тоозын кӧптӧдип, кӱчин кийдирген.

Тӱштӱк кундардыҥ салымы. Тӱндӱк кундар jеҥдиртип, тӧрӧлинеҥ сӱрдӱрткен кийнинде, кыдаттар тӱштӱк кундарга jаан учур бербей барган. Кыдаттыҥ башкарузы олордыҥ шанӱйлерин тегин ле кыдат jамылуларга тӱҥей кӧрӧр болгон. Темдектезе, бир шанӱй Кыдаттыҥ тӱрмезинде ӧлгӧн, бирӱзи ӧлтӱртер эдип jаргылаткан. Кыдаттардыҥ базынчыгы кӧп кундарга jарабай турган. Оныҥ учун олордыҥ кезиги улам ла тӱндӱк jаар качып, Кыдаттаҥ камааны jок кӧчкӱндерге кожулып турган. Кытайда «сары таҥышкындулардыҥ» тӱймеени туштa кундар тӱймеенде турушкан. Тӱймеен бастырткан кийнинде, база кӧп кундар тӱндӱк jаар качып, сяньбилерге кожулган.

III чактыҥ бажынаҥ ары кыдаттар шанӱйдиҥ jамызын jоголтып, кундарды башкарарга наместник тургузар болгон. Кундар узак ӧйгӧ кыдаттарла кожо jуртаганынаҥ улам кӧрӱм-шӱӱлтези, кылык-jаҥы ӧскӧрип, кыдаттардаҥ jаан башказы jок болуп калган. Табынча олор тӧрӧл тилиниҥ ордына кыдат тилле куучындажып, кыдаттарла алыжып баштаган. V чакка jетире тӱштӱк кундар кыдат калыктыҥ

ортозында орды јок болуп кайылып калган. Кундардың Кыдатка баккан бөлүгининг түүкизи онойып божогон.

Улу көчүш. Бадыш Сибирьдиң чөлдөрине көчкөн түндүк кундар Урал јаар јайылып, Уралдың сынының бадыш келтейинде ле Эдил сууны јакалай јаткан угор аймактарды элине кошкон. Ас тоолу кундар 200 јыл угор укту аймактардың ортозында јуртап, олорло алыжып, кайлыкталганынаң улам чырай-бүдүжи билдирлү өскөргөн.

IV чактың экинчи јарымында кундар Европа јаар ууланган. Олор Түндүк Кавказтың чөлдөринде алан калыкты јуулап алала, күнбадыш јаар там ичкерлеп, герман укту остгот аймакты бактырып, бойының биригүзине кошкон.

IV чактың учы јаар кундар Рим империязының кыйуларына једип барган. Оноң түштүк јаар ууланып, Римге кирип турган Сирия ла Месопотамиядаң көп јөөжө јуулап алган. Оны ээчиде эмдиги Болгария, Югославия турган јерлерди ödүп, Паннонияга (эмдиги Венгриянын јери) једип токтогон. Сүрекей күчтү боло берген Кун биригүзинеңг коркып, Византия (Чыгыштагы Рим империязы) ого калан төлөп баштаган.

Аттила (Эдил) јуралган медальон

Кун биригүзининг эң күчтү өйи Аттила деп башчылу тужында болгон. Ол кижининг чын адын эмди билерге күч. Јебрен бичиктерде оны Аттли эмезе Етсел деп адаганы база учурайт. V чактың ортозында Аттила Византияның өзөгине кирип барган. Оның черүзи ол элдиң төс калазы Константинопольдың јанына јууктап барарда, Византияның императоры кундарга алдындагызынаң јаан калан төлөргө лө Дунай сууның јанынаң көп јер берерге јөпсинген.

Кундардың база бир кўчтў өштўзи Кўнбадыштагы Рим империязы болгон. Аттила ол элди артыктаарга амадап, 451 јылда Рим империязының Галлия (эмдиги Францияның јери) деп провинциязына табарган. Ол ок јылда 15 июньда Каталаун деп јаланғда сўрекей јаан согуш болгон. Кундар ла олордың бирликчилери, остгот, гепид баштаган герман аймактар Римниң черўзиле јуулашкан. Римниң јанында аландар ла көп гурман аймактар, ол тоодо франктар, вестготтор, бургундтар турушкан. Кундар ол согушта јеңў алып болбой, кайра јўре берген. Је Римниң черўзи сўрекей тың кырдырткан.

Келер јылда Аттила Рим империязының кыйузын катап кечкен. Ол Италияга кирип, Рим јаар ууланган. Римниң башкарузы Аттиланы токтодорго ого удура папага башкарткан элчилик ийген. Папа Аттиланы Римге тийбезин деп сураган. Кундардың башчызы та папаның сөзин укkан, та бийик ле калың чытка курчаткан Римди алып болбозын сескен, је кайра бурылган.

Кундардың Галлияга табарганы

453 јылда Аттила өлгөн. Уулдары јаң блаажып, тартыжа берерде, Кун бирлигине кирген герман аймактар тўймеен кодўрген. Кундар тўймеенчилерге јеңдиртип, Паннониядаң Кара талайдың тўндўк јаказы јаар качкан. Је оноортынаң угорлорго сўрдиртип, ойто бадыш јаар ууланғандар. Фракияга кирген кундарды Византияның черўзи оодо согуп, кайра сўрген. Онойып, кундар улай јеңдиртип, оок бөлўктерге бөлинип, туш башка чачылган. Олордың

кезиги өскө калыктар ортодо кайылган, кезиги Улу Түрк эл төзөлөр өйгө једип, Азиянын өзөгинен келген төрөөн түрк аймактарга кожулган.

Јети-Суунын кундарынын салымы. Кундардын бир бөлүги Урал јаар ырап, онон Европаны көстөп јүре берерде, база бир бөлүги Јети-Сууда арткан. Олор Улу Түрк эл төзөлөргө јетире Јети-Сууда јуртап, кийнинде түрк аймактарга бириккен.

СУРАКТАР

1. Кундар түндүк ле түштүк бөлүктерге канайып айрылган?
2. Түндүк кундар кемге јуулаткан ла кайдаар качкан?
3. Түштүк кундардын салымы кандый болгон?
4. Кундар Европага канайда јеткен? Олордын салымы кандый болгон?

5 БАЖАЛЫК

КӨК-ТҮРКТЕРДИҢ УЛУ ЭЛДЕРИ ЛЕ ЭНЧИЛЕНЕЕЧИЛЕРИ

§ 1. Кök-түрктердиҥ табылганы ла камааны јок эл төзöгöни

Сяньби калыктыҥ үстүнлиги. Азиянын өзөгиндеги чөлдөрдө кун калык јеҥдирткен ле чачылган кийнинде, эҥ тыҥ калык сяньби боло берген. Сяньбилер тили аайынча эмдиги моҥолдорго јуук болгон. Је олордыҥ элине башка-башка тилдерлү көп аймактар кожулган. Темдектезе, Сяньби элинде сүрекей көп кундар јуртаган. Олордыҥ кезиги сяньби укту улустыҥ ортозында кайылып калган. Је көбизи угын ла тилин јылыйтпаган.

Сяньбилердиҥ түүкизинде эҥ јарлу кижи олордыҥ кааны Таншихуай болгон. Сяньби эли II чакта, Таншихуай башкарган өйдө, эҥ күчтү кемине јеткен. Сяньбилер алдында Кун элине кирген јерлердиҥ ончозына јуугын бойыныҥ элине бириктирип алган.

Таншихуай өлгөн кийнинде, сяньбилердиҥ бирлик эли јайрадылган. Је оноҥ айрылган аймактардыҥ кезиги јаан ла күчтү болгон. Олор түндүк Кыдатты бактырып, ондо бойлорыныҥ бир канча элин төзöгөн. Је көчкүндердиҥ тоозы кыдаттардаҥ чик јок ас болгон учун, олор табынча кыдат калыктыҥ ортозында кайылып калган.

Аварлар. Сяньби элинеҥ айрылган аймактардыҥ бирүзи авар аймагы болгон. Түрктердиҥ јебрен бичинтилеринде ол аймак **апар** деп адалат. Аварларды кыдаттар жуань-жуань эмезе жужань деп адаган. Аварлар тили аайынча угор укту калык болгон деп шүүлте бар. Авар эли V чактыҥ бажынаҥ ала Төс Азиянын чөлдөринде эҥ күчтү боло берген. Аварларга бактырткан калыктардыҥ тоозында түрк укту аймактар база болгон.

Түрк аймактыҥ бүткени керегинде кеп куучындар. Түрк деп аданган аймак канайда табылганы керегинде чокым јетирүлер јок. Онын учун ол керегинде бис түрк калыктардыҥ озодоҥ арткан кеп куучындарынаҥ бодойдыс.

Ол кеп куучындардың көбизин öскö укту улус öскö тилле (кыдат, перс, араб) бичип алган учун, олордо көп јастыралар бар. Байагы кеп куучындардың ортозында түрк аймактың јебрен төрöли — Иргенекөң (Эркенекөң) ле түрктердиң бүткенин бөрүле колбогоны јилбилү.

Иргенекөң керегинде кеп куучында мынай айдылган: «Јебрен-кумран чактарда јаан кырыш-согуштаң улам бир аймак улустаң Нököс (Нукус) ло Кыйын (Кыйан) деп эки эр арткан. Экү эпшилериле, бала-барказыла тынын алып качкан. Ас арткан бойыска арбындап өзöргö туулардың өзöгине кирер керек деп, малын айдаганча кырлар јаар уулангандар. Јолой олорго эне сыгын учураган. Олор оны ээчип барала, мöңкү тошту сындар ажып, шибее эмезе куй таш ошкош Иргенекөң деп өзöккö јеткендер. Туйук өзöктинг коруланарга ла јажынарга сүрекей быжу болгоны ирге (иргенек) ле көң (көңдöй) деп сöстöрдöң турган адынаң да көрүнип јат. Ол өзöк одын-суулу, аң-кужы көп, өлöң-чöби койу болгон. Арыган ла аштаган качкындар эне сыгыннынг эмчегинең сүт саап ичеле тойынгандар. Јуу-чак јок јерде јуртаган качкындардың ач-үрени арбындалып, 400—450 јылдаң өзöккö батпай барган. Је Иргенекөңгö кирген јолын ундып салган улус, оноң канайып чыгарын билбей турган. Олордың бирүзи, Бöртöчоно деп темирчи, темир рудалу кыр билерим, оны кайылтып, јол эдер керек деген. Бöртöчононың айткан јерине келген улус көк бöрүге учураган. Бöрү кайдаң келгенин көрöргö истеп барала, олор бöрүнинг Иргенекөңгö кирип-чыгып турган үйдин таап алган. Үйттү кыр база ла темирдиң рудазынаң турган. Темирчиге баштадып, улус одын ла ташкömүр тажып, јаан көрүктер јазап, үйтти јаанада кайылткан. Онойып, кошту төö бадар јол јазап, Иргенекөңнöң телкем чöлгö чыгып келгендер. Јол табарга болушкан бöрүнинг сүрин мааныларында јураар болгондор».

Түрк аймак бöрүдең бүткени керегинде кеп куучында айдылганы мындый: «Түрктер — кундардың айрызы — бир аймак улус болгон. Олорды ашина дежетен. Öштүлери түрк аймакты кырып салган. Онон сок јаңыскан тирү артканы он јашту уулчак болгон. Öштүлер оны карамдап, колдорын ла буттарын кезе чабала, көлдиң јарадындагы

Көк бөрү

өлөңнинг ортозына чачып ийген. Кенек уулчакты тижи бөрү таап алала, ого эт экелип азырап турган. Уулчак эр кемине једеле, бөрүле эмеген-өбөгөн чилеп јуртаган. Өштүлердинг кааны түрк аймактанг тирү уулчак артканын угуп ийеле, оны өлтүрзин деп јакарган. Уулчакты өлтүрерге келген улус бөрүни база өлтүрерге сананган. Је бөрү Алтайдынг туулары јаар качып, туйук өзөккө јажынган. Ол өзөктинг ичинде өлөңдү јаан јаланг болгон. Алтайга боос келген бөрү он уул бала чыгарган. Ол уулдар чыдайла, кижи алып, база балдарлу болгон. Кажы ла уулдынг балдарынанг сөөк-урук төзөлгөн. Олордынг ортозынанг Ашина деп атту кижи башкараачы болгон. Ол одузында бөрүнинг бажы јуралган мааны көдүрген».

Ашина (Көк-түрк) аймагы. Байагы кеп куучындарда Ашина деген ат согд ло кыдат тилдӱ бичинтилерде учурайт. Алдында билимчилер ол сӧстинг учуры бӧрӱ дегенине келижер деп бодогон. Моңолдор бӧрӱни чоно эмезе шоно деп айткан. Эмди јебрен согд тилде «ашина» дегени кӧк өнгди темдектегени јарталган. Јебрен түрктер бойын кӧк-түрктер деп аданган учун, согд тилдӱ бичикчилер олорды ашина деп темдектеген. Ол сӧс согд тилденг кыдат бичиктерге база кирген.

460 јылда Төс Азияда ол туштa эң кӱчтӱ калык болгон аварлар Турпан ла Чыгыш Тянь-Шаньды бактырып, ондо јуртаган Көк-түрк аймакты Алтайдынг тууларына көчӱрген. Алтайга келген көк-түрктер темир кайылтып ла темирденг јӱзӱн-башка эдимдер эдип билер болгонына анғыланган. Олор аварларга темир эдимдерле калан төлөп турган. Табынча олор тынғып, јанындагы аймактарды бактырып баштаган.

Огустар (телелер). Кундардан артқан база бир бӧлӱк улус бойын огустар деп аданып турган. Олор көк-түрктерле јанғыс тилдӱ де болзо, бойын ол өйдө түрк деп адангалак болгон. Огустар јаан тегеликтерлӱ абраларла көчӱп јӱретен учун, олорды кыдаттар гаогӱй — бийик абра дежетен. Моңол тилдӱ аймактар огустарды тегрег (телег) деп адаган. Моңол тилде ол сӧстинг учуры база ла абра болор. Телег кийнинде теле болуп кыскарган. Огустар аварлардан камаанду болуп, олорго калан төлөп турган. Огустардынг тоозы V чакта көп — 50 мунг ла 100 мунг биленинг ортозында — болгон до болзо, аварлардан јайымданып болбой турган. Огустардынг түймеендерин аварлар улам ла базып салатан.

Түрк элдинг тӧзӧлгӧни. Темир эдимдерди артыгынча кылган түрктердинг јуучыл јепсели сӱрекей бийик чынгдыйлу учун, олор айландыра јаткан аймактарды бактырып, там ла тынғып турган. 534 јылдан ала олордынг башчызы Бумын болгон. Бумын түрктердинг ээлеген јерин Алтайдан Хуанхэ сууга јетире элбедип, Кыдатка јууктап келген. Ол өйдө түндӱк Кыдатта эки эл болгон: Кӱнчыгыш Вэй ле Кӱнбадыш Вэй. Олор телекейдинг эң јаан элдеринин тоозына кирип турган. Кӱнбадыш Вэйдинг кааны түрктердинг тынғыганын ајарып, олорло јӧптӧжӱ тургузарга кӱӱнзенген.

Ол түрктерге баратан элчилер көстөп, олордың бажына түрк улусты јакшы билер Аньнопанто деп согд укту кижини тургускан. 545 јылда Күнбадыш Вэйдиң элчилиги Бумынның өргөөзине једип келген. Мындый јаан элдиң јарадузын алганы түрктердиң орооны аймактардың биригүзи кеминең эл кемине јеткенининг темдеги болгон. Кыдаттың элчилериниң јетиргениле, түрктер олорды сүрекей јакшы уткып, биске улу элдиң элчизи келген, эмди бистиң элибис көдүрилер деп сүүнгилеген. Келер јылда Кыдатка Түрк элдиң элчилиги барган. Онойып, Түрк эл Күнбадыш Вэйдиң бирликчизи болуп алган.

Түштүкте күчтү бирликчи таап алала, Бумын чөлдөрдө јаткан аймактарды бактырарын ла бириктирерин улалткан. Бумынның элине коштырткандардың тоозында огустар болгон. Аварларла теҥ болгонын көргүзерге, Бумын аварлардың кааны Анагуйадың кызын эжи эдип аларга сураган. Анагуай ачынып, сен мениҥ темир кайылтаачым, каан кижиниҥ кызын канайып сурап турганг деп, Бумын-

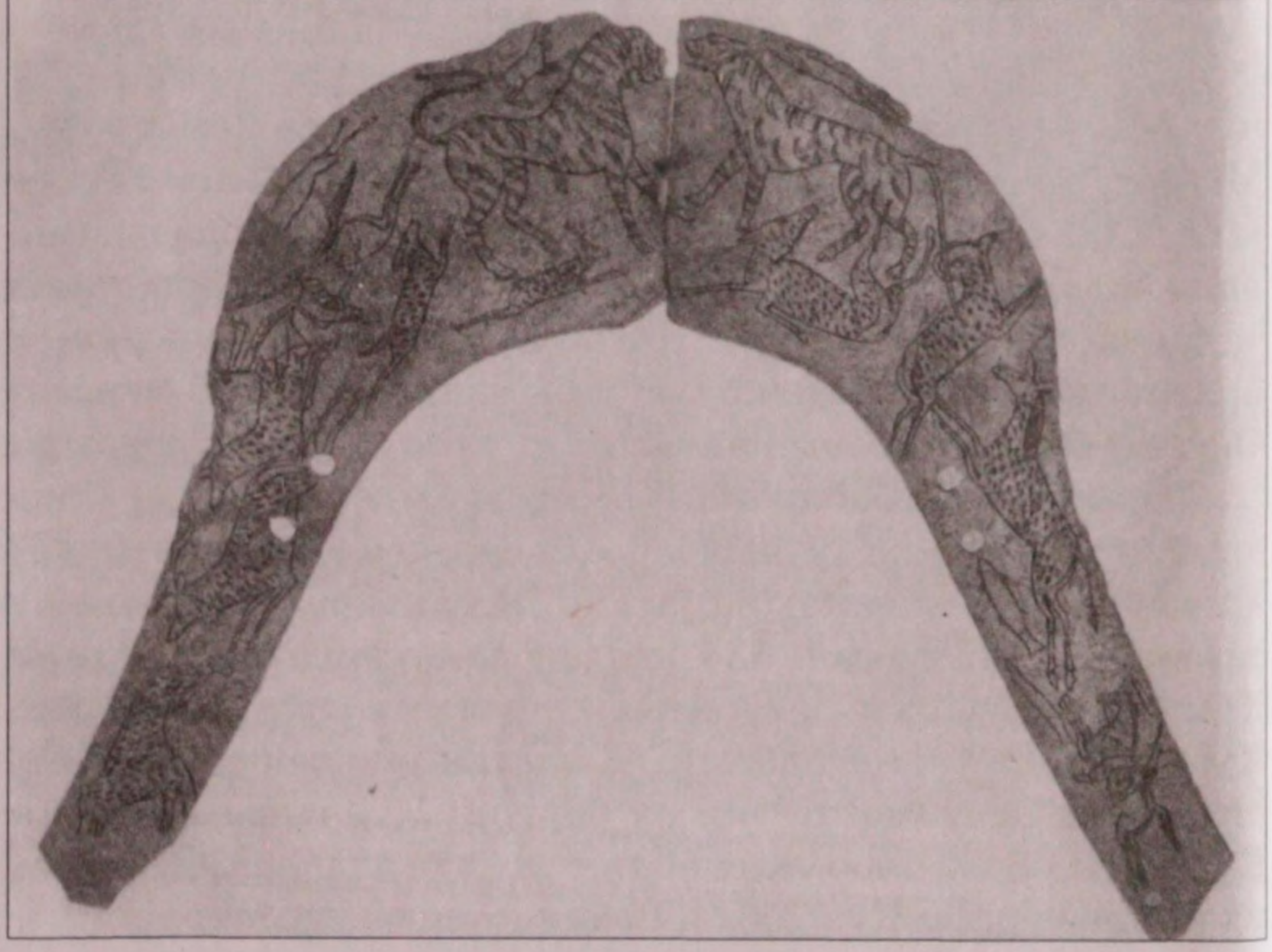

Көдүргенинг курганынанг чыккан ээрдиң кажы. VI—VIII чактарда эдилген

ның сурагын јаратпаган. Бумын аварлардың элчизин өлтўрзин деп јакарып, Кўнбадыш Вэйдиң каанына оның кызын эжи эдип аларга турганын угускан. 551 јылда Кыдаттың кааны Вэньдиниң кызы Ченлени каанның элчилери Бумынга јетирип келген. Кыдаттың кааныныңг кызын алганы Бумынның тоомјызын сўрекей тыңг кödўрген.

Ол ло јыл Бумынның черўзи аварларга коркышту тыңг согулта эткен. Авардың кааны Анагуйай олјого кирбеске бойын бойы өлтўрген. Тўрк элдиң багымсыс болорына калганчы буудак болгон аварларды јеңгип, Бумын јабгу деп јамызын чачып, каан деп аданарга кўўнзеген. Ол ло 551 јылда (кезик билимчилердиң шўўлтезиле 552 јылда) тўрк элдиң јамылу-бийлери Бумынды каан эдип јöптööргö оның öргöözине јуулгандар. Озогы јаң аайынча олор Бумынды ак кийиске кödўрип алала, тогус катап эбире баскандар. Кажы ла эбириштиң кийнинде каан болотон кижиге бажыргылап турган. Оның соңында олор Бумынды атка миндирип, торко бöслö мойнын бууй тарткандар. Санаазы энделе берген кийнинде бöсти божодып, оноң јаңы ла бирлинип келерде, канча јыл каан болуп отурарың деп сурагандар. Онойып, Бумын **каган** деп аданар болгон. Бистиң эмдиги тилибисте ол сöс эмеш кыскарып, **каан** деп бўдўмдў болуп калган. Бумыннының тöзöгöн элин тўўкичилер Биринчи Тўрк каандык (эл) деп адайдылар. Каан деп аданган кийнинде Бумын узак јўрбеген, јылдың учына да јетпей божоп калган. Је тўрк элдиң тöзööчизиниң ады тўрктер аразында узак öйгö јаан тоомјыда болгон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Кундардын кийнинде Töс Азиянын чöлдöрин не калыктар бийлеген?
2. Тўрк аймактын бўткени керегинде кеп куучындарда не керегинде айдылган?
3. Тўўки бичиктеринде Ашина керегинде не бичилген?
4. Огустар дегени не улус?
5. Тўрк элдин тöзöлгöни керегинде куучындап беригер.

§ 2. Јеңӱлӱ јылдар

Аварлардың элин јайратканы. Бумын авар элине тың согулта эткен де болзо, аварлар кӱчин орныктырып, тӱрктерди кезедерге амадап турган. Олор ӧлгӧн кааныныңг ордына оныңг таайын тургузып, тартыжуны улалткан.

Тӱрк элинде каанныңг ширеезине Бумыннының ордына оныңг уулы Кара отурган. Оны Кара Изӱ (Ыссык) дежетен. Ого баштадып, тӱрктердиңг черӱзи Лайшань деп туунының јанында аварларды база катап јенгген. Је Кара каан ширееде узак отурбай, кенете божогон учун, аварлардың элин јайрадар сурак бӱтпей калган. Караны ээчий ширеге оныңг ийни Мукан (Муган) отурган. Ол ӧйдиңг бичинтилеринде Мукан керегинде «кып-кызыл, чӧп-чӧйбӧк чырайлу, шил ошкош көстӧрлӱ, кату, јалтанбас, санаалу ла јуучыл» деп айдылган. 553 јылда Мукан каан аварларды база ла јенгген. Олордың кезиги Кӱнбадыш Вэйдиңг тергезине качкан. Је Кыдаттың кааны олорды олјолоп, ӱч мунга једер эр улузын кӱлӱйле, Муканга табыштырган. Онойып, тӱрктер чактар туркунына ӧштӱзи болгон аварлардаңг јайымжыган. Авар элиниңг бир сыныгы кӱнбадышты көстӧп, эмдиги Казахстанның чӧлдӧри јаар качкан.

Тӧс Азиядагы јеңӱлер. Авар эли базылган кийнинде Тӧс Азияда тӱрктердиңг јеңӱлерин токтодор ийде артпаган. Мукан кааңга баштадып, тӱрк черӱ эмдиги Маньчжурияга барып, моңол тилдӱ кытан (кидань) калыкты бактырган. Ононг Енисейде јуртаган тӱрк тилду кыргыстарды Тӱрк элге кошкон.

Тӱндӱк Кыдатка калан салганы. Тӱндӱк Кыдаттың эки элинде династиялар солынып, Кӱнбадыш Вэйдиңг ордына Тӱндӱк Чжоу (Бэй-Чжоу) келген. Кӱнчыгыш Вэйдиңг ширеезин Тӱндӱк Ци (Бэй-Ци) алган. Тӱндӱк Кыдаттың эки эли алдындагы ла чылап бой-бойын көрӱшпейтен. Олордың кажызы ла тӱрктерди бойыныңг јанына тартып алар кӱӱндӱ болгон. 561 јылда Чжоуныңг императоры Муканныңг кызын эш эдип аларга сураган. Ол керегинде Циниңг императоры угуп ийеле, ол база Муканныңг кызын аларга турганын угузарга, Тӱрк элдиңг кааныңа элчилер ийген. Бир эмеш алаңзыган кийнинде, Мукан кызын Чжоуныңг

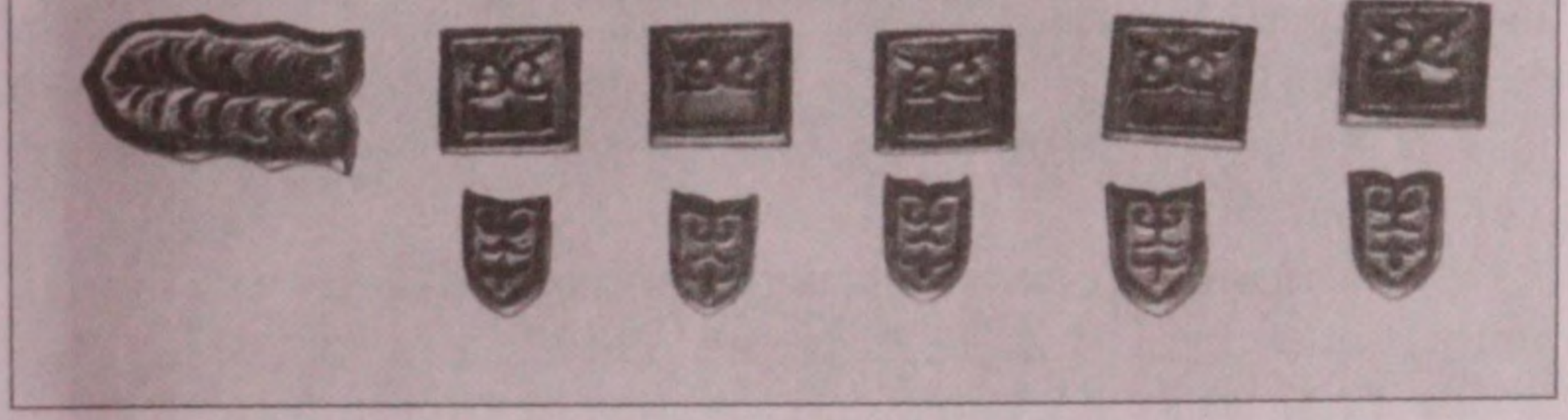

Тере курга јаба көктөөр тарылгалар.
Курайдагы кургандардан

императорына берерге јөпсинген. Бу керек Түрк эл Чжоуның бирликчизи болорго јөпсингенине түнгей болгон. Је Чжоу мындый бирлик учун түрктерге калан төлөгөн. Каланның кеми јылына 100 мунг түрбек торко бөс болгон. Ого үзеери кыдаттар төс калазы Чангангда (Чанъань) бир мунг јуучылду түрк черү тургузарга јөпсинген. Кыдаттың башкарузы ол черүни азырап ла кийимине торко бөс берип турган. Туш черүни азырап-кийимдеерге императордың казназынанг јаан чыгым чыккан. Је кыдаттар Түрк элдинг сүрекей күчтү болгонын билип, олорло өөркөжөргө тидинбей турган. Онойып, Чжоу Түрк элдинг бирликчизине эмес, каландузына јуук болгон. Мукан Чжоунынг черүзине болужып, Циге удура табаруларда турушкан. Ондый табаруларда турушканы түрктерди байыдып турган. Кажы ла табарудан олор көп мал ла јөөжө тоноп, улус олјолоп экелетен. Түрк черү дезе јуулажарга үренетен.

572 јылда Мукан каан өлгөн. Ордына ийни Таспар турган. Кыдаттар оны Тобо дежетен. Јангы каан Чжоула коштой Ци элденг база калан алып баштаган. Кыдаттың императорлоры ого калан төлөп турган учун, Таспар олорды шоодып, «эки уулчак» деп адайтан. «Түштүк јаныстагы эки уулчак ла јобош болотон болзо, кардыс тойу болор» — деген Таспардың сөстөрин кыдаттар билер де болзо, түрктерле уружарга јалтанып тургандар.

Түндүк Кыдаттың эки эли бой-бойыла сүре јуулажып турганы түрктерге макалу болгон. Онынг учун 576 јылда Чжоунынг черүзи Циге табару эдерде, Таспар киришпеген. Је Чжоунынг черүзи Цинийин јенгип, онынг јерин јуулап

аларда, Таспар Чжоу өткўре тынгый бербезин деп, 578 јылда оның тергезине кирип, Чжоуның черўзине тын согулта эткен. Ол ло јыл кышкыда түрктердиң черўзи Чжоуга база катап табарып, көп јөөжө тоноп апарган. 580 јылда кыдаттар Таспарга баалу сыйлар аткарып, јууны токтоткон.

Истеминиң бадыштагы элдерди јуулап барганы. Бумын каан эзен туштa ийнизи Истемини јабгу эдип тургускан. Истеми Түрк элдиң күнбадыш келтейин башкарган. Күнбадыштаң Түрк элге јеткер экелгедий аймак эмдиги Казахстаннын чөлдөри јаар качкан аварлар болгор. Истеми аварларды күчи киргелекте базарга амадап, олордың кийнинең сүрўжип барган. 553—554 јылларда түрктердиң Истемиге баштаткан атту черўзи эмдиги Казахстаннын чөлдөрин кечеле, 555 јылда Арал талайга једип барган. Онон јербойындагы аймактарла бир канча јуулашкан кийнинде, 558 јылда Эдил сууга једип, ондо токтогон. Истеми аварларды сүрўжерге токтогонын мынай јартаган: «Түрктердиң ўлдўзинең качып, аварлар теңериге чыгарга куш эмес, талайга түжерге балык эмес. Јердиң ўстинең кайда барар. Озо эфталиттерди јеңип алайын, онон аварларды таап аларым». Аварларды Византия јөмөп турганын угала, Истеми ол элдиң императорына элчилик аткарган. Түрк элчилер 563 јылда Константинополго једип барган. Гректер түрк элчиликтиң јаанының адын Эскил Кўл-иркин деп бичигилеп алган. Элчилер Византия аварларды јөмөөрин токтотсын деп некеген.

Истеминиң јуулажарга турган эфталиттери сүрекей кўчтў элдў болгон. Ол элге Орто Азия, Түндўк Индия, Чыгыш Түркистан кирген. Түрктердиң јылу ла бай ороондорды элине кожор амадузына эфталиттер буудак болгон. Эфталиттерге түрктердиң тыңыганы јарабай турган. Олор түрктерди өштўзине түңей көргөн. Истеми эфталиттерди јеңгерге олордың Иранла өштөжип турганын тузаланган. Эфталиттерле тартыжарга Иранга бирликчи сүрекей керектў болгон. Онын учун 555 јылда Истеминиң өргөөзине Иранның элчилиги келген. Истеми Иранла најылажарга ла Эфталит элине удура кожо јуулажарга јөпсинип, Иранның каанына эш эдип кызын аткарган.

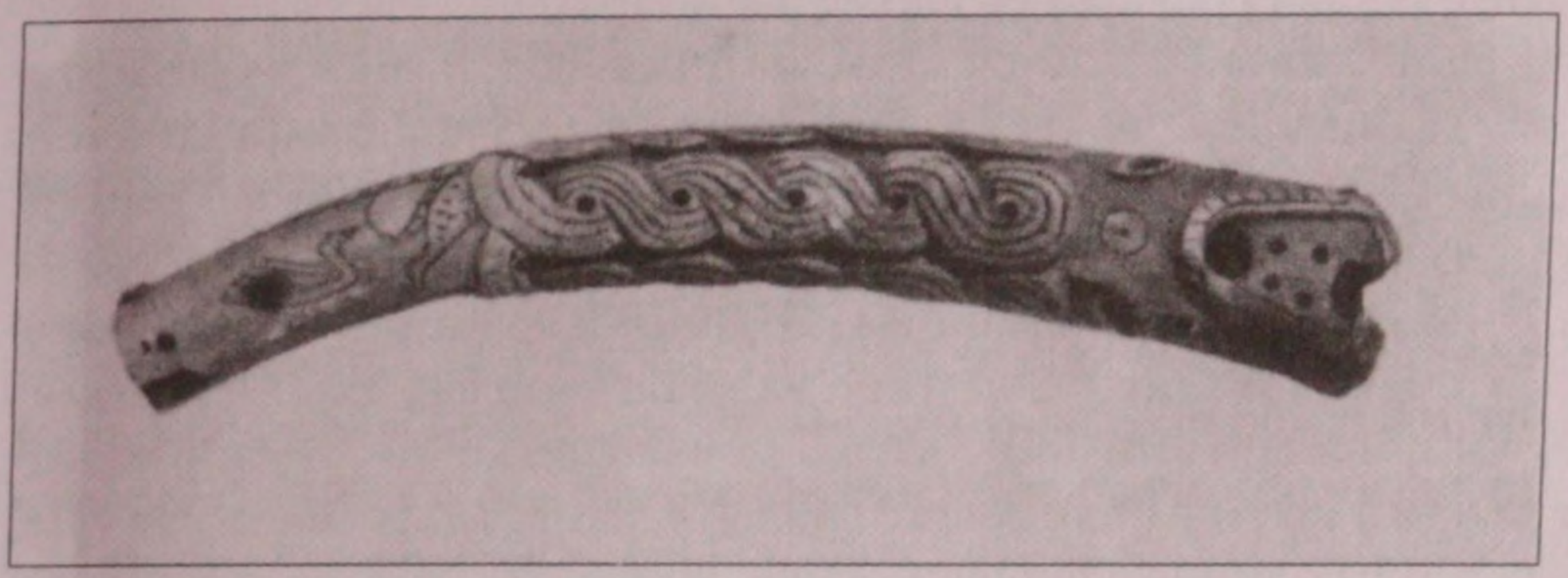

Камчынын сөөктөн эткен сабы. Курайдагы кургандардан

Иран эфталиттерди бадыш јанынаң кыстаарда, түрк черў 565 јылда түндүктең табарып, эмдиги Ўзбекистаннын тергезинде Несеф деп јерде эфталиттердиң черўзиле јуулашкан. Кааны Гатфарга баштаткан эфталит черў кырлу јерде шибееленип алган учун, оны јенгерге күч болгон. Је ондый да болзо, сегис күн улалган согуш түрктердиң јаан јеңўзиле токтогон. Оныҥ кийнинде эфталиттер күчин јылыйтып, телекейлик политикага киришпей, бийик тууларлу јерде јуртаган. Алдында олордың элине кирген јерлерди түрктер ле Иран ўлешкен. Түрктерге Күнчыгыш Түркистан ла Орто Азияныҥ јаан келтейи келишкен. Түрк эли ле Иран ортодогы кыйу Аму Дарья суула барган.

Орто Азия Түрк элге кожылган кийнинде, јаңы јерлерге Төс Азиядаҥ сўрекей көп түрктер көчўп келген. Түрк элге кирер алдында Орто Азияда јуртаган улустыҥ көп сабазы иран уктулар болгон. Је олорло коштой, кун өйинде келген түрк укту улус база бар болгон. Табынча Орто Азия түрктердиҥ јуртаган төс јерлериниҥ бирўзи боло берген.

Истеминиҥ Византияла колбу тургусканы. Эфталит элин јайрадарга түрктер Иранга көрө күчин чик јок көп тө берген болзо, Иран эфталиттерденҥ арткан сўрекей јаан јерди бойына кожып алган. Онын учун Истеми Иранга тарынып, Ираннынҥ өштўзи Византияла јууктажарга күўнзеген. Византиянынҥ башкарузыла бирлик керегинде јөптөжөргө Истеми согд укту улустаҥ турган элчилик аткарган. Элчилердиҥ јааны Маниах деп атту кижи болгон. Истеминиҥ элчилери 568 јылда Византияга Кавказ ажыра једип, Константинопольдо бийик кеминде күндўлеткен.

Византияның императоры Экинчи Юстиниан түрктерле нәҗылажарга ла Иранга удура кожо јуулажарга белен јөпсинген. Ого ўзеери ол аварларды јөмөбөс болуп молјонгон.

Маниах кайра атанарда, Экинчи Юстиниан оныла кожо Истемиге Земарх деп атту элчизин ийген. Византияның элчизин Истеми 569 јылда Тянь-Шаньның тууларының чыгыш келтейинде Актаг (Актуу) деп туунын эдегинде турган өргөөзинде уткыган. Түрк улусты өзөгинең көргөн лө олордың јадын-јўрўмиле танышкан кийнинде Земарх Византияга бурылган. Ол јанар тушта оны ўйдежип, Константинопольго јетире Истеминиң элчилери түрк укту Тагматаркан ла Земархтың уулы барган.

Түрктердиң Иранга табарганы Константинопольдон келген Земарх Византия түрктерле кожо Иранга удура јуулажарга белен деп јетирў экелген ле кийнинде Истеми черўзин Иранга удура апарган. Оның элчилери Ираннын башкарузына јабгузының некелтезин јетирген. Истеминиң угузузында, Иран түрктерле јуулашпаска турган болзо, алдында эфталиттерге төлөгөн каланын эмди түрктерге төлөзин деп айдылган. Иран мойноп ийерде, түрк черў Аму Дарьяны белен кечип, Ираннын бир канча калаларын бактырып алган. Је Ираннын тергезине теренгжиде кирерге сўрекей кўч болгон. Ираннын эфталиттерденг коруланарга туткан кермендери ле шибеелери бек ле тоозы көп болгон. Оның учун Истеми јууны токтодорго јөпсинген. Түрк черў ойто Аму Дарьяның бери јанына бурылган. Је коркыган Иран 571 јылдагы јөптөжў аайынча түрктерге калан төлөп баштаган. Оның кеми јылына 40 мунг алтын акча болгон. Ого ўзеери Иран Түрк эли ле Византия ортодогы садуга буудак этпес болгон. Түрк элинде јуртаган согд укту кожойымдарга Византияга торко бөс апарарга јол ачылган.

Түрктер Византияның кыйузына јеткени. Иранды мокодып салала, Истеми төс ајарузын бадышка көчўрген. Түрктер Орто Азия учун тартыжып турганча, аварлар сўрекей тынгый берген. Аварлардан јалтанган Византия олорло 570 јылда јөптөжў тургускан. Истеми 571 јылда Эдилди кечип, аварларды оноң ары сўрген. Аварданг да өскө калыктарла јуулажып, түрктер Түндўк Кавказтың чөлдөрин

Азак талайы ла Кара талайга јетире, Казар талайынын јарадын Дербент деп калага јетире элине кошкон. Истеми Византиянын аварларла эптешкенине ачынып, Кавказтын сындарын ажып, Византиянын тергезине кирип барарга сананган. Је јербойындагы калыктарла јуулажып турала, черўзининг кўчи чыгып, амадузына једип болбогон. Византиянын башкарузы Истемини јымжадарга улам ла элчилер ийип, Константинополь тўрктерле ööркöжöр кўўни јок деп угузып турган.

Онойып, Алтайдын ла Канайдын койнында туулган Истеми улу јенгўлер алып, Тўрк элдинг тергезин туку Византияга — грек калыктын элине јетире элбедип салган. 576 јылда улу јуучыл божогон. Истеми тўрктердинг тўўкизинде эң јаркынду башчылардын бирўзи болуп арткан.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Бумын ла Мукан аварлардын элин канайып јайраткан?
2. Мукан Тўрк элге кандый калыктарды кошкон?
3. Тўндўк Кыдат тўрктерге каланды не төлöгöн?
4. Истеми Орто Азия ла Чыгыш Тўркистанды элине канайда кошкон?
5. Истеминин Византияла колбу тургусканы керегинде куучындап беригер.
6. Тўрктер Иранга не табарган?
7. Истеми Тўндўк Кавказты бактырганы керегинде куучындап беригер.

КОШ КЫЧЫРМА

Истеминин турлузы

Кааннын öргöözи јўзўн-јўўр öндў ле башка-башка чололу јаан айыл болгон. Истеми Земархты ристең эткен кыдат аракыла кўндўлеген. Элчилер јўзўн-јўўр курсак јип ле аракы амзап, кере тўжине јыргаган. Эртезинде олорды кааннын база бир торко айлына апаргандар. Истеми алтын ширеede отурган. Айылдын ичиндеги айак-казан база алтын болгон. Элчилер ойто ло кўндўледип, аракы ичип, Истемиле бир эмеш куучындашкан. База бир кўн öткöн кийнинде, элчилерди ўчинчи айылга апаргандар. Ол айыл алтын орогон агаш баканаларлу болгон. Айылдын ичинде алтындап салган алтын орын турган. Онын төрт

буды алтын куштар кептӱ болгон. Айылдың эжигинин алдында јергелей көп тоолу абралар турган. Олордың ӱстинде кӱмӱштең эткен јӱзӱн-јӱӱр јараш эдимдер јаткан.

(Византияның элчизи Земархтың 569 јылда бичигени аайынча)

§ 3. Эл ле калык

Элдиң сайламазы. Јамылар. Тӱрк билелердиң (огуштардың) эң кичинек биригӱзи урук деп адалган. Бир канча уруктаң аймак бӱткен. Аймактардың биригӱзин будун (бодун) дейтен. Бодун эмдиги калык деп ондомолго келижер. Эл эки бӧлӱктең турган. Кӱнчыгыш јанындагызын төлис (төлӧс) деп адайтан, кӱнбадыш келтейин тардуш дейтен. Соңында тардуштаң арткан улустың Алтайда јуртаганларынаң тодош сӧӧк бӱткен. Элдиң төс келтейи төлӧс болгон. Оны каан бойы башкарган. Тардушты јабгу башкарган. Кааннын кыскартпаган бӱдӱн ады **эл каган** болгон, јабгуныйы — **јабгу каган.** Каан ла јабгунаң төмӧн шад, тегин, чор, илтебер, эркин, тудун, таркан баштаган јирме сегис јамы болгон. Каганның кийнинде эң бийик јаңгду кижи јабгу да болзо, каан ӧлгӧн кийнинде оның ордына те-

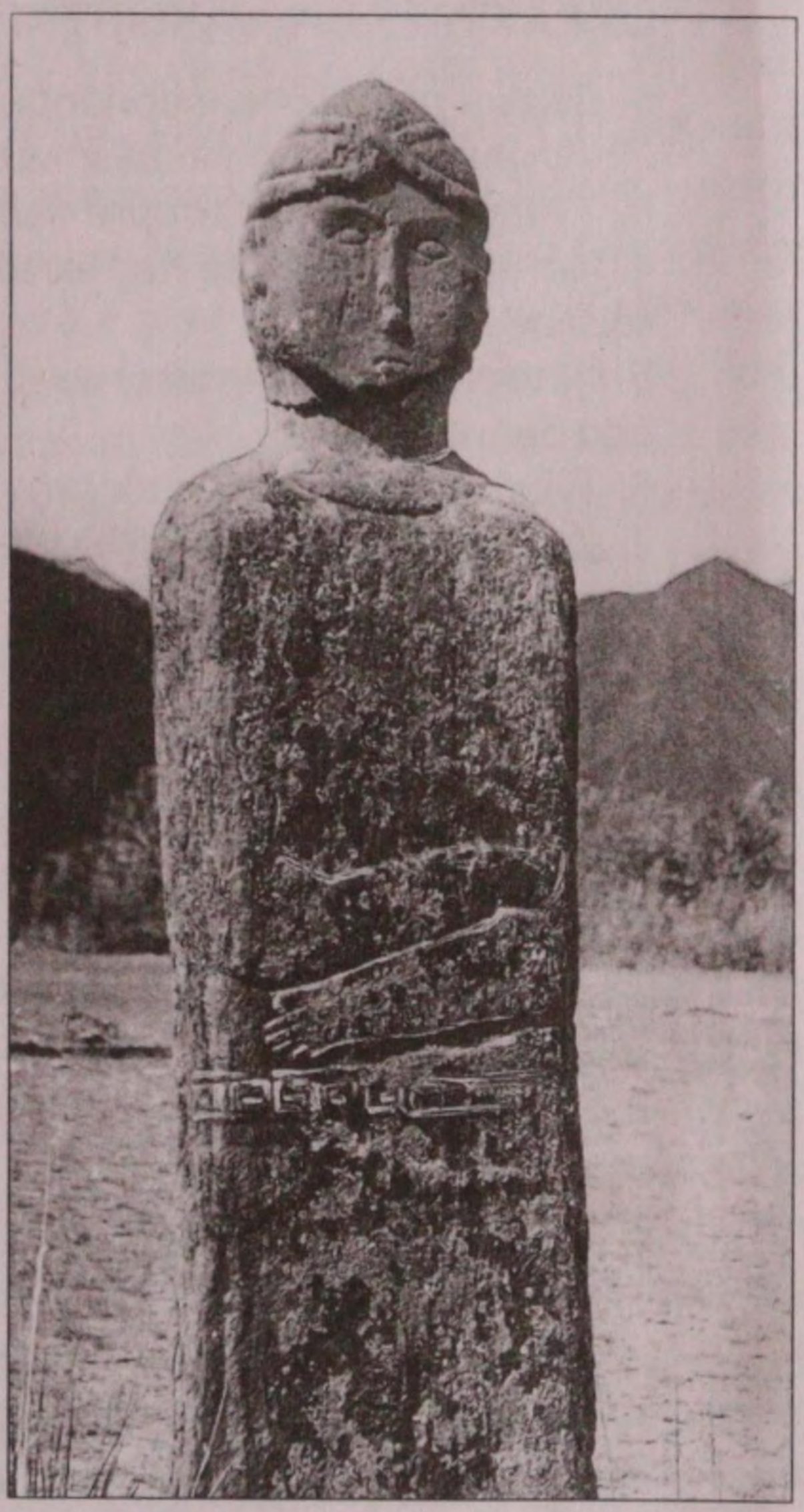

Кеме-Кечӱдеги (Аркыттың он јарадында) кезер таш

гин деп јамылу кижи каан болотон. Бу јамылар онҷозы энчилӱ болгон: адазынаҥ уулына келижетен. Кааннынҥ јамызы озо баштап база адазынаҥ уулына көчӱп турган. Мукан каан Тӱрк элдиҥ эҥ бийик јамызын энчиленер ээжизин өскөртип, каан өлзө, ордына уулы эмес, ийни турар эткен. Ийнилери јок болзо, каан болуп ачыларынынҥ (ийнилериниҥ уулдарынынҥ) эҥ јааны турар болгон. Кааннынҥ јамызын мынайып энчиленер эткени кааннынҥ ширеезин блаажып тартыжарын астаткан. Укту бийлер бойы каан болбозо, уулы эмезе уулынынҥ уулы каан болор деп иженип јӱргендер.

Јаан учурлу сурактарды шӱӱжерге бийлердиҥ курултайы бар болгон. Ол той деп адалган. Тойдынҥ ӱйелерин (членлерин) тойгундар дежетен. Тойды каан башкаратан. Каан тойдо турушпаган тушта, ордына јагучы эмезе ӱге деп јамылу бий башкаратан.

Курултайла коштой башкару база иштеген. Тӱрк элдиҥ башкарузы айукы деп адалган.

Јаргы ла кезедиш. Каршулу керек эткен улусты канайып кезедерин јаргы јӧптӧйтӧн. Јаргынынҥ јаанын **јарган** дейтен. Јаргы кижиниҥ јамызына көрбӧй, бурулу улусты онҷозын тӱҥей кезеткен. Јаргынынҥ кезедӱлери мындый болгон: элин саткан учун өлтӱрер; черӱденҥ качса, өлтӱрер; кижи өлтӱрген кижини өлтӱрер; тонок учун өлтӱрер; јуртту кижи ойношту болзо, өлтӱрер; буудагы (тужудагы) ат уурдаза, өлтӱрер; јуртту эпшини албадаган кижини өлтӱрер; јаш кыс койдонгон кижи јаан штраф төлӧӧр, ононҥ ол кысты эжи эдип алар учурлу; кижи шыркалагандар шырканыҥ кемине көрӱп, штраф төлӧӧр; мал уурдаган кижи онынҥ баазынаҥ он катап көп штраф төлӧӧр; бурузы јеҥил улусты он кӱн тӱрмеде тудар.

Элине јӱкӱмдери. Тӱрктер элине эки јаан јӱкӱмдӱ болгон: бирӱзи — малыла калан төлӧӧри, экинчизи — черӱге кожуларга белен болоры. Черӱчи минер атту ла јуучыл јепселдӱ болор керек. Онынҥ учун тӱрктиҥ јуучыл ады ла онынҥ кошумы, јуучыл јепсели качан да болзо, белен болор учурлу.

Јон ло биле. Тӱрктер јайым улус болгон: кулдык билбейтен. Јуу туштa олјого алган улузын кул эдер аргалу болгон. Је ол улус јебрен Египет эмезе Рим баштаган ороондордо-

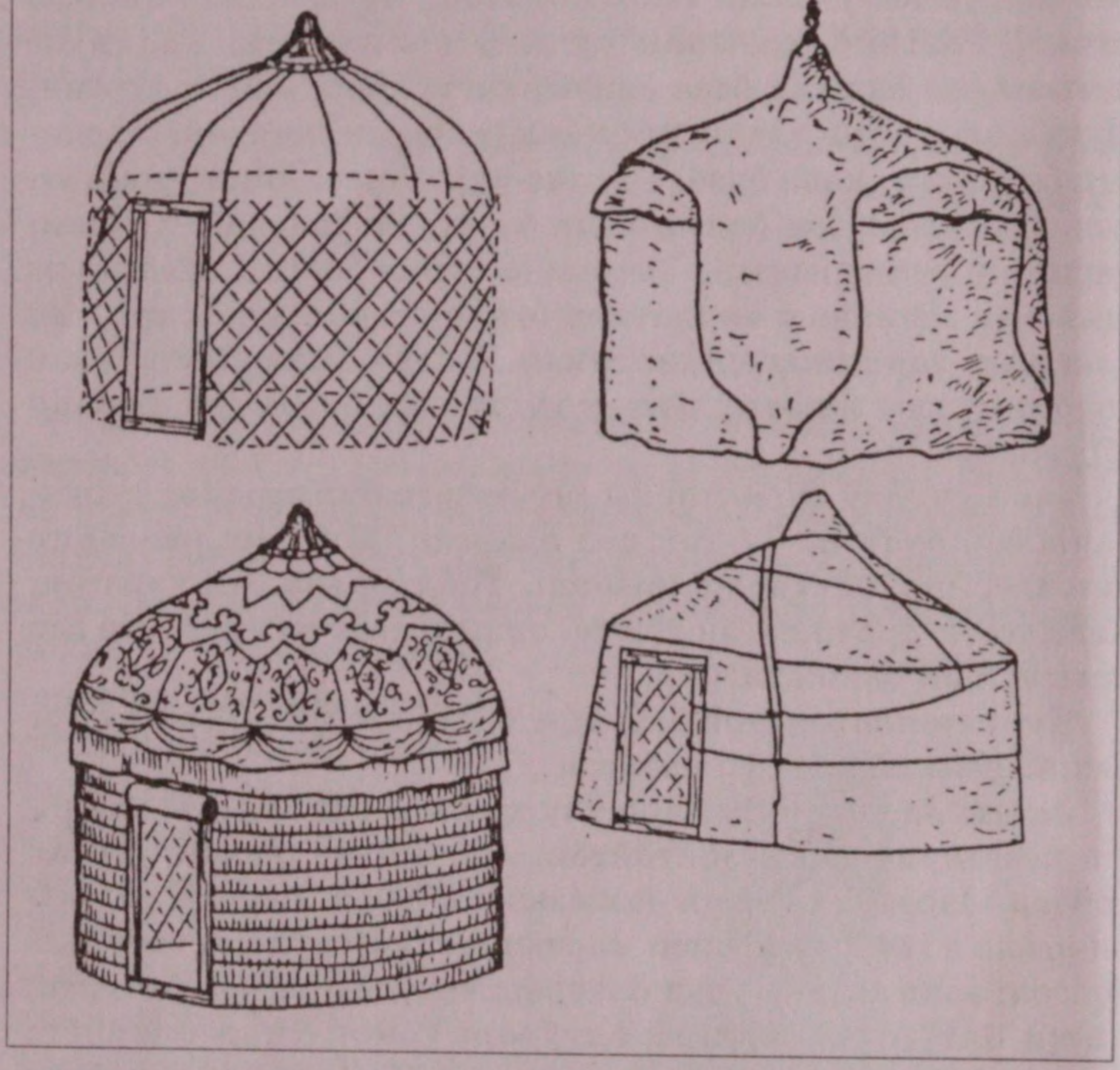

Тўрктердинг кийис айылдары мындый болгон

гы кулдардый эмес болгон. Олордынг jўрўми чик jок jенгил. эриктери чик jок көп болгон.

Азый ўй улуска эр улустынг болужы joктонг мал-ажын ла айыл-jуртын, бала-барказын кичеерге сўрекей кўч болгон учун, тўрктердинг jанғы аайынча эпшилер jанғыскан артпайтан. Адазы өлгöндö, уулы онынг энезинең башка öскö ўй кижилери бар болгон болзо, олорды эжи эдип алар учурлу болгон. Адаларынынг карындаштары ла бойынынг кожо чыккан карындаштары өлзö, олордынг ўй кижилерин база эжи эдип алар jанғду болгон. Jажы jаан эпшилер келишкен эрлер олордынг өгööни деп jўк бодолор аргалу болгон. Jе ондый да болзо, эжи деп бодолып турган эпшиге болужарынаң кыйбайтан.

Эр улуска бирдең көп эштӳ болорго јараар болгон. Ол јаң тӳрк калыктың астабай, кандый да айалгада көптөп јадарын јеткилдеерге керектӳ болгон. Эр улус јууда өлӳп турган учун, олордың тоозы кезикте ӳй улустаң чик јок ас боло беретен. Оның учун кижиге баргалак кыстарды эш јок артырбаска, эр улуска көп эштӳ болорго буудак эдилбеген. Олор канча кижи азыраар аргалу, онча эштӳ болор аргалу болгон.

Ээлеми. Тӳрктердиң эң учурлу ижи мал өскӳрери болгон. Олордың азыраган төс малы ат ла кой болгон. Уй, төө, эчки ас болгон. Малының терезинең ӧдӳк-тон көктӧйтӧн. Койдың тӳгинең кийис базатан. Айыл јабарга, ӧдӳк-тон көктӧӧргӧ, төжӧк эдерге кийис сӳрекей керектӳ болгон. Малының сӳдинең курут, быштак, кымыс баштаган курсак эдетен.

Курсагын азыранарга аңдаштың учуры база јаан болгон. Јаңыскан эмезе нӧкӧрлӧриле кожо аңдаганыла коштой сӳрекей көп улус биригип, агыртып аңдайтан. Аңчылардың агыртышта алган ченемелин черӳде тузаланарга јарагадый болгон. Ондый јаан аңдаштарда көп улус јаба јортып, бир керекти кожо эдерге ӳренип алатан.

Кыра ижи элдиң кезик јерлеринде бийик кемине јеткен. Кырачылар тараан, арба, буудай, кендир, арыш, сула

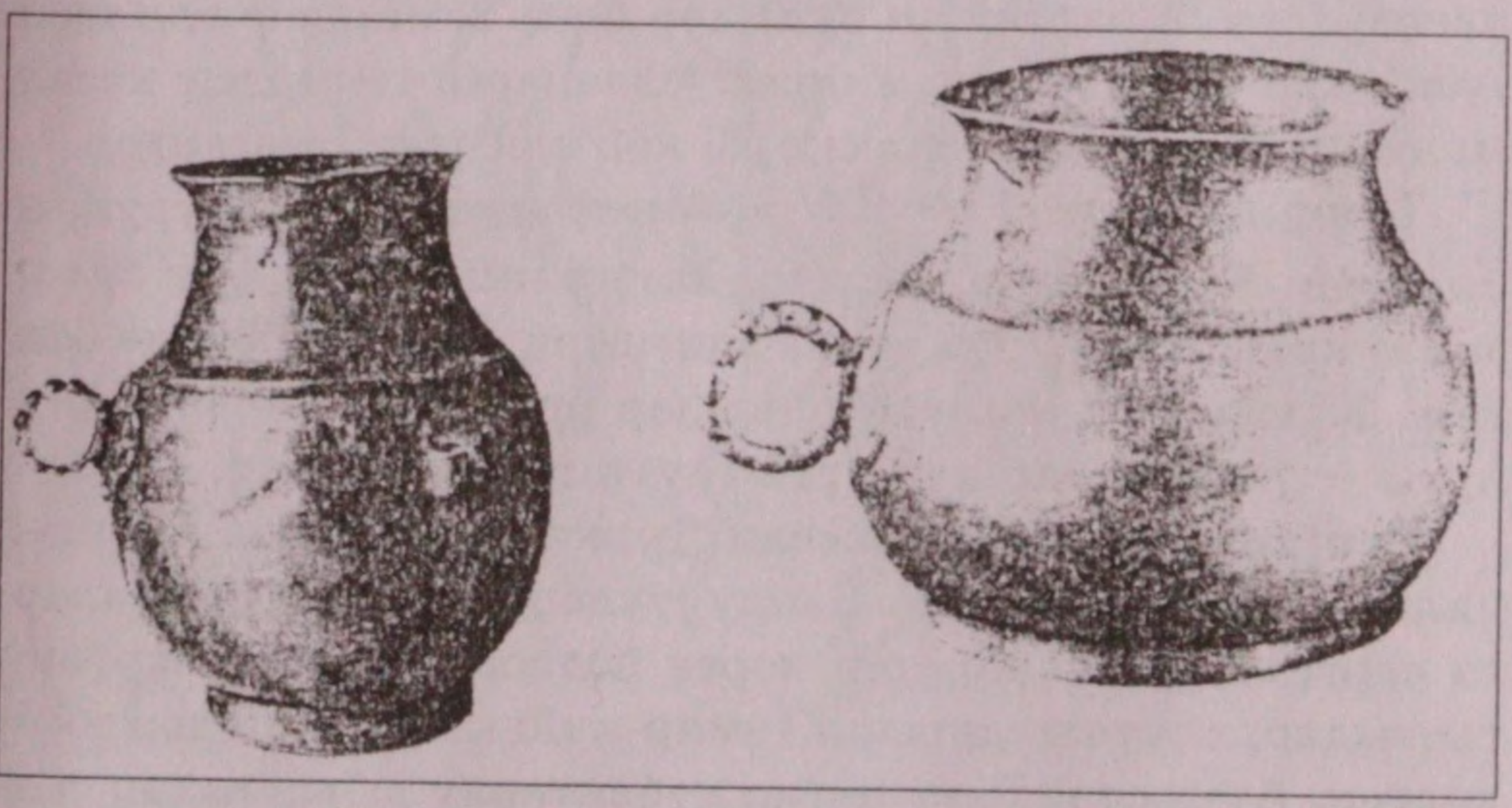

Кӳмӳш јыракылар.
Курай ла Туйуктуунын јанындагы кургандардаң

öскӱрип билетен. Кыраны салдала сӱрген эмезе абылла чапкан. Чыгы ас јерлердеги кыраларды сугарарга субактар эдилген. Аштаҥ кулур эдерге теермендер тузаланылган. Ол теермендердиҥ колдыҥ да кӱчиле, сууныҥ да ийдезиле иштейтени бар болгон.

Тӱрктердиҥ узанышла колбулу иштериниҥ эҥ учурлузы темирле уружары болгон. Темирди руданаҥ бойлоры кайылтып алатан. Руда кайылтарга бийиги эки метрге јуук чубалдар тузалангандар. Ондый чубалдардыҥ арткан-калганы Эре-Чуйда көп табылган. Олорды шиҥдеп көрӧрдӧ, таштаҥ эдип, ич јанын той балкашла шыбаганы јарталган. Чубалдыҥ ичине агаштыҥ кӧмӱрин кошкон руда уруп, келтейиндеги ӱйттерденҥ көрӱкле кей ӱрдӱретен. Мындый чубалдардыҥ болужыла тӱрктер көп темир кайылтып алатан. Темир артыгынча болгон учун, темирди керек дезе садып эмезе толып туратан. Византиянныҥ элчизи Земарх көчкӱндер ортодо темир табарга сӱрекей кӱч дежетен эди, је тӱрктер меге темир садарга сананды деп, кайкап бичиген. Јеткилинче темир кайылтып ла ононҥ бийик чыҥдыйлу јуу јепселин ле јӱрӱмине керектӱ öскö дӧ јӱзӱн-башка эдимдер јазаарга ӱренип албаган болзо, тӱрктер ончо кирелӱ тыҥып болбос эди. Талдама темирденҥ тӱрктер јууга керектӱ ӱлдӱ, кылыш, канчер, тулга (содон бӧрӱк), јыданыҥ ла согоонныҥ сайгыларын, куйак кылгандар. Ат минерге керектӱ ӱзеҥи, сулук баштаган эдимдер база темирденҥ эдилген. Айыл-јуртында ла ээлеминде тузаланарга темирденҥ казан, малта, бычак, салда ла öскö дӧ көп эдимдер јазагандар.

Темирле коштой тӱрк устар өҥдӱ металла база уружып билетен. Кӱмӱштеҥ, јестеҥ, алтыннаҥ, кӱлерденҥ сулап эмезе кайылтала уруп эткен эдимдери бийик кеминде болгон. Кӱмӱштеҥ кылган эдимдер ортозында элбеде јарлузы — јыракылар ла курга тагатан тарылгалар.

Черӱзи ле черӱниҥ јепсели. Тӱрктер, öскö дӧ көчкӱндер чилеп, атту јуулажатан. Канду јууларда јаан јеҥӱлер аларга черӱзин тыҥыдар арга керек болгон. Тӱрктер черӱзин тыҥыдарга јуучылдарына темир куйактарлу тондор кийдирген. Аттарына база темир куйактарлу јабынчылар салгандар. Тонго эмезе јабынчыга јаба көктӧгӧн кичинек

VIII—IX чактардагы түрк јуучыл

јалбак куйактар кайзырыкка тўнгей көрўңген. Олорды ойо согорго сўрекей кўч болгон. Јуучылдың бажы база быжу корулу болгон. Јуу туштa черўчилер бажына темир куйактарлу бөрўк кийетен.

Бичиги. Биринчи Тўрк элдең тўрк тилле бичилген бичик артпаган. Оның учун олордың бойының бичиги болгон деп айдар аргабыс јок. Је ол өйдө бичигени бистинг өйгө јетпеген болордоң маат јок. Эмдиги өйгө јеткен бичиктер Экинчи Тўрк эл туштa бичилген. Биринчи Тўрк элдең калган сок јаңгыс бичинти эмдиги Моңол ороонның тўндўгинде Бугут деп јерде табылган. Ол бичинти 582 јылда Таспар кааннының көмўдинде тургускан көжөө ташта чийилген. Бичинтининг тили согд, тузаланган алфавиди база. Согд дегени иран укту калыктардың бирўзи болгон. Ол калыктың тили Төс Азияда ороондор ло калыктар ортодогы колбуларда элбеде тузаланылган. Алтынчы чактың экинчи јарымында тўрктер согд калыктың алфавидин тўрк тилле бичинерге тузаланып баштаган. Темдектезе, согд алфавиттинг болужыла тўрк тилге бурканлыктың «Нирванасутра» деп бичиги көчўрилген. VII чактың бажында тўрктер 38—40 таныкту тўрк алфавит јазап алган. Оны Төс Азияның тўрктери X чакка јетире тузаланган.

Кудайлары ла ээлери. Јебрен тўрктердинг бодогоныла, Телекей ўч каттаң турган: Ўстиги ороон, Јердинг ўсти ле Алтыгы ороонноң. Ўстиги ороонның ээзи (кудайы) Тенгери болгон. Ол јердинг ўстинде јуртаган улуска болужар эмезе каршузын јетирер аргалу болгон. Онын учун тўрктер ого бажырып, оны алкап јўретен. Умай деп кудай база Ўстиги ороондо отурган. Ол улуска ла тындуларга бала, өзўмдерге ўрен, тўжўм беретен кудай болгон.

Јердинг ээзин тўрктер Йер-Суб (Јер-Суу) деп адап, ого база бажырган. Јердинг јаан ээзиле коштой кичинек ээлер база болгон. Олор туулардың, суулардың, көлдөрдинг, јолдордың ээлери деп бодолгон. Олорго база бажырар керек болгон.

Алтыгы ороонның, Јер алдының ээзи Эрклиг болгон. Эмдиги алтайлар оны Эрлик деп адап јат. Эрлик улуска ла тындуларга өлўм ийетен.

Бурканлыкла танышканы. Тўрктердинг Таспар кааның

сўрекей јилбиркеткен религия бурканлык болгон. Кыдаттарга эдип турган табаруларыныҥ бирўзинде тўрктер буркан јаҥду Хуэйлин деп атту монах олјолоп алгандар. Хуэйлин Таспардыҥ турлузында артып, кааҥа буркан јаҥын көп мактаган. Таспар оныҥ камаанына алдыртып, турлузында тапынак* туттурткан, бурканлыктыҥ байлу бичиктерин, ол тоодо «Нирванасутраны», тўрк тилге көчўрерге јөп берген. Таспар өлгөн кийнинде тўрктер бурканлыкты јөмөөргө кўўнзебей, каанныҥ турлузында јуулган буркан јаҥду кыдаттарды төрөлине јандырып ийгендер.

СУРАКТАР

1. Тўрк элдиҥ сайламазы кандый болгон?
2. Бурулу улусты канайып кезеткен?
3. Јоннын ла билениҥ эжи-јандары кандый болгон?
4. Тўрктер эълеминде кандый иштерле урушкан?
5. Тўрк черў незиле аныланган?
6. Биринчи Тўрк элде бичик болгон бо?
7. Өбөкөлөрис кандый кудайларга бажырган?
8. Тўрктер бурканлыкла канайда танышкан?

§ 4. Бөлўниш ле јеҥдиртиш

Таспардыҥ өлўми. Элдиҥ кааны Таспар 581 јылдыҥ учында өлгөн. Оныҥ сөөгин јуурга Тўрк элдиҥ јакшылары ла өскө ороондордыҥ элчилери келген. Таспардыҥ ады ундылбазын деп элдиҥ башкарузы көжөө таш тургускан. Таштаҥ эткен кур-баканыҥ ўстине тургузылган төрт кырлу көжөө, келтейи сынган да болзо, эмдиги өйгө јетире јыгылбай јеткен. Оныҥ кырларында Таспардыҥ макту керектери керегинде бичилген. Көжөөгө тузаланган таш јымжак болгон учун, салкыннаҥ ла јааштаҥ элеп, согд тилле эткен бичинтизи ла јуруктары таныырга сўрекей кўч болуп калган. Је таштыҥ бажындагы барельефте бөрўниҥ сўриниҥ ичиниҥ алдында кижиниҥ сўри чокым билдирип јат. Бу сўрлер тўрктердиҥ бөрўдеҥ бўткени керегинде кеп куучынла колбулу.

---

* мўргўйтен тура

Јаңы каан. Таспар өлөр алдында ордына каан болор эдип ачызын, Муканның уулы Төрүменди, көстөгөн. Је оның энези түрк эмес учун, көп улус оны јаратпаган. Мынаң улам кааннын јамызы Таспардың уулына берилген. Јаңы каан кылыгы јымжак учун, элди башкарып болбой турган. Бийлер онон чөкөп, кааннын јамызын Кара Изүниң уулы Ышбарага берзин деп некегендер. Онойып, элдиң ширеезине јалтанбас ла санаалу, је сүрекей кату Ышбара отурган.

Кара-Чуруннын айрылганы. Түрк элдиң күнбадыштагы Тардуш деп адалган келтейинин башкараачызы өлгөн кийнинде ордына уулы Кара-Чурун турган. Өскө ороондордың каандарына ийген самараларында ол бойын Түрк Бөкө Тардуш каган деп аданган. Кара-Чурун эл-каганнаң камааны јок болуп, Тардушты Түрк элденг айрып аларга күүнзеп турган. Кара-Чурун башкарган өйдө Тардуштың түрктери Византияга кирип турган јерлерге табарулар эткен. 576 јылда Крымда Византиянын Боспор деп керменин јуулап алала, Кавказты ажарга албадангандар. Је бир канча өйдөң Византия Боспорды јандырып алган. Кавказта түрктер Византиянаң камаанду калыктарла јуулажып, күчи чыгала, Кавказтың сындарын ажып болбогон.

Чугаан. Кыдаттың артыктаганы. Түндүк Кыдат Суй династия тужында тынгып, түрктерге торко бөслө калан төлөөрин токтодып ийген. Кыдаттың тынгыганы түрктерге јеткерлү болгон. Оның учун 581 јылда јайгыда Түрк элдиң кааны Ышбара Тардуштың јааны Кара-Чурунла јөптөжип, Кыдатка табарган. Кыдаттың јойу черүзине атту түрктерди токтодорго күч богон. Јуунын јаланғында јеңгип болбой турган кыдаттар түрктердиң јаандарын өөркөштирер арга тапкан. Кара-Чурун Түрк элдиң кааныныңг јөби јогынаң 582 јылда кыдаттарла эптежип, черүзин Кыдаттаң чыгарган. Кыдаттың императоры Кара-Чурунды камааны јок элдиң кааны деп бодоп турганын көргүзип, ого Түрк элдиң каанынын маанызы ошкош бөрүниң бажы јуралган мааны ийген.

Кыдаттар Кара-Чурунды бөлүнзин деп тектерерге Чжаң Суншен деп туйка кайучызын тузаланган. Ол кижи түрктердиң ортозына Төрүменниң Кыдаттаң алган эжиле кожо келген. Чжаң Суншен каршулу керегин улалтып,

коптың болужыла Ышбара ла Төрүменди өштөштирген. Төрүменди Кыдатла эптежерге туру деп копко бүдүп, Ышбара 584 јылда Төрүменнинг турлузына табарган. Табару туштa Төрүменнинг энези өлгөн, је ол бойы турлузында јок болгон учун тирү артып, Кара-Чуруннынг јанына качкан. Тардуштынг кааны ого Ышбарала јуулажарга јаан черү берген. Түрк элдинг көп бийлери Төрүменнинг јанына көчкөн. Элдинг чыгыш јанында јуртаган кытан калыктынг түймегени Ышбара кааннынг өштүлериле тартыжар аргазын чик јок астадып ийген.

Ышбара өштүлерине чыдабазын билип, 584 јылда Кыдаттынг императорына кыдаттарла јуулажарын токтодып, олордынг бирликчизи болорго турганын угускан. Бу өйдө түрктердинг турумы сүрекей күч болгон. Эки-үч јыл улай одорлор тожонтып, малы кырылган учун, көп улус торолоп, талкан чылап соккон сөөк јигилеп турган. Кыдаттынг императоры Ышбараны өөй уулы, онынг эжин дезе өөй кызы эдерге јөпсинген. Түрк кааннынг турлузына келген кыдат элчилерди Ышбарага тизеленип уткыырга келишкен. Элчилер Ышбараны Кыдаттынг императорынынг вассалы болорго јөпсинзин дешкен. Түрк тилде вассал деп сөс јок учун, тилмештер оны кул ошкош кижи деп јартагылаган. Ышбара Кыдаттынг императорынынг кулы деп аданарга јөпсинген. Ол Кыдатка јылдынг ла калан төлөөр учурлу болгон. Кыдаттар калан төлөгөни учун түрктерге баалу сыйлар да берип турган болзо, калан төлөгөни Түрк элдинг бийик адын јабызаткан. Кыдаттар Ышбарага, өштүлеринең аргаданарга, улузыла кожо Куба Чөлдинг түштүк јанына көчөргө јөп берген. Үзеери Ышбараны корулаарга бир такым черү, оноң кийим ле курсак бергендер.

Ышбара кыдаттардаң болуш алып, өткүре тынгый береринең коркып, Кара-Чурун база Кыдаттынг вассалы болорго јөпсинген. Онойып, түрк каандар эптү-јөптү јүрүп болбой турала, түрк калыкты башкы катап Кыдаттаң камаанду эткилеп койгон. 588 јылда Суй династия бастыра Кыдатты бириктирип аларда, Кыдат сүрекей јаан ла күчтү ороон боло берген. Ол ороондо јуртаган улустынг тоозы 46 миллион кире болгон. Түрктердинг ол өйдөги тоозын

билбезис. Је черўлериниң кеминең бодозобыс, 1 миллион ло 1,5-ныңг ортозында болгодый. Ониңг учун тўрктер бөлўне ле бергенде, Кыдатка бактыртып алатан.

587 јылда ангдап барала оорыган Ышбара өлгөн. Уулы каан болорынаң мойноп, Муканның јасагы аайынча каанныңг ордына Ышбаранының ийнизи турар учурлу деген. Оной-ып, кааннының ширеезине Ышбаранының өштўзи болгон ийнизи отурган. Ширеге отурган кийнинде ол Бөгў (Бөкө) каан деп ат аданган. Јангы каан Тўрк элдиңг бөлўнип калган кўнбадыш келтейин ойто јандырарга албаданган. Је кўнбадыш тўрктерииниң јааны Кара-Чурун Бөгў кааңды бойынаң бийик деп јөпсинер кўўни јок болгон. Бөгў черўзин јууп, Кара-Чурунды кезедерге барган. Је 588 јылда јеңдиртип, удабай јааныңг огынаң алган шырказынаң өлгөн. Кўнчыгыш тўрктерииниң кааны болуп Ышбаранының уулы турган. Ониңг тўрк ады јарталбаган, Кыдаттыңг бичиктеринде ол Тоу-лан деп атту арткан.

Кўнбадыш тўрктерииниң Иранга табарганы. Кўнчыгыш тўрктерииниң черўзин тоскурып койоло, Кўнбадыш Тўрк элиниң бийлери 589 јылда Иранды бактырарга умзанган-дар. Кара-Чурун бойы табаруда турушпаган учун, тўрктердиң черўзин кичў уулы баштаган. Ираннының бичиктеринде ониңг ады Савэ деп бичилген. Тўрктердиң Иранга кирип барган черўзинииң јуучылдарыныңг тоозы бодоштыра 300 муң болгон. Ираннының кўнчыгыш кыйузын каруулдаган 75 муң јуучылду черў тўрктерге удурлажарынаң коркып качкан. Тўрк черў тўрген ичкерлеп барган. Иранды белен бактырарга бодогон Савэ ол ороонның кааныңа тынгзынышту ла шоотконду некелте ийген. Савэниң некелтезинде перстер эски кўрлерин јазап, кўр јок суулар кечире кўр тудуп, тўрктерге јол ачсын деп айдылган.

Черўзинииң јаан эмес бөлўгиле кожо Герат деп каланың јаныңа келген Савэ перстердиң Бахрам Чубинге баштаткан черўзине учураган. Јуулажарга эптў јерге озолоп туруп алган перстерге удура Савэ озо баштап атту јуучылдарын ийген. Олор өштўниң коруланар чийўзин ўзўп болбогон кийнинде, Савэ табаруга јуучыл слондорын ийген. Је олорды перс аткырлар көстөрине ле хоботторына аткылай берген. Октoрыныңг кезигине отту бөс орогон болгон. Чыдашпай

кайра мангтаган слондор түрктердинг бойын тепсеген. Түрк черүнинг мангзаарый бергенин тузаланып, перстер ичкери барган. Бахрам Чубин Савэни јаадаг адып өлтүрген кийнинде, түрктер бастыгыжып туруп качкан. Түрк черүнинг јүк онынчы үлүзи тирү арткан. Онойып, күнбадыш түрктеринин Иранды бактырар амадузы бүтпеген. 603 јылда Иранга удура түймеен чыгарган кушан калыкка болужарга түрктер Иранга база катап табарган. Түрк черү Иранның өзөгине јетире кирген. Је удабай төрөлинде айалга коомойтыганынаг улам түрктерге Ираннаг чыгарга келишкен.

Бөлүниш. Күнчыгыш ла күнбадыш түрктери бой-бойыла база бир канча јыл тартышкан кийнинде, 593 јылда эптешкен. Күнбадыш түрктеринин кааны Кара-Чурун күнчыгыш түрктеринин каанын тоол ло шүүлтезин угуп турарга јөпсинген. Түрк элдинг эки келтейининг ортозы ырап, башка элдердий де болуп калган болзо, күнбадыш түрктеринин јааны элкаган деп аданбай, ононг јабыс учурлу јабгу-каган деп јамыны тузаланып турган.

Күнбадыш түрктериле эптежеле, Тоу-лан Кыдатка калан төлөөринең мойноп ийген. Келер јылда түрк кааннынг турлузына Кыдаттаг Чжаг Суншенге баштаткан элчилер келген. Элчиликтинг јааны түрктерди ичинең јарар эп бедиреп, Кыдатка болушсын деп, түрктердинг алдындагы кааны Ышбараныг уулы Чи-минди* карындап баштаган. Чи-мин

Чадыр деп јердеги кезер таш

---

* түрк ады јарталбаган

Тоу-ланның кийнинде каан болор јаңду болгон. Оның учун кыдаттар оны карындаарга акча-јөөжөзин карамдабай турган. Кыдаттың башкарузы Тоу-ланды кааннын ширеезинең јайладып, ордына Чи-минди отургызар амадулу болгон. 597 јылда олор Чи-минди Кыдатка јууктадып, Куба-Чөлдиң тўштўк јанына көчўрген.

Ол ло јыл тўрктер кыдаттардың Чи-минди Тўрк элге удура тузаланарга турганын токтодорго, Кыдатка табарган. Келер јылда Кыдаттың черўзи тўрктерди јуулаарга барган. Өштўге садынган Чи-миннинг черўзи кыдаттарла кожо атанган. Кыдаттар кўнбадыш тўрктерининг Кара-Чурунга баштаткан черўзине тың согулта эткен. Је кўнчыгыш тўрктери Тоу-ланга баштадып, Чи-миннинг черўзин тоскурган. Кўнчыгыш тўрктерининг ичкерлежин Тоу-ланның өлўми токтоткон. Амырап јаткан кааңды туйка өштўлери чадырының ичинде өлтўрип койгон.

Тоу-ланның кийнинде каан болотон Чи-мин Кыдаттың јанында болгонын тузаланып, Кара-Чурун бойын бастыра тўрктердиң кааны деп јарлаган. Је кўнчыгыш тўрктери ого бўдўнбей турган. Чи-миннинг кайучылары тўрктердиң ортозында јўрўп, олорды Кара-Чурунга удура тўймезин деп тектерген. Кара-Чурунды тегин де сўўбей турган кўнчыгыш тўрктери олордың сөзине белен кирип, тўймеп чыккан. Кўнчыгыш тўрктерин ээчий тўрктерденг камаанду аймактар ла калыктар тўймеген. Тардушка јанар јолы туйукталган Кара-Чурун 603 јылда Төбөткө качып барала, төбөттөргө өлтўрткен. Кыдаттың кўчине тайанган Чи-мин бойын каан деп аданган. Је кўнбадыш тўрктери ого башкартарга кўўнзебеген. Онойып, 603 јылда тўрк элдиң эки бөлўгининг калганчы колбулары ўзўлген. Мынаң ары кўнчыгыш ла кўнбадыш тўрктерининг јўрўми эки башка јолло барган. Бөлўништиң бажында тўрктер Кыдатка јенгдиртип, эки бөлўги экилези Кыдаттанг уйан болуп калган.

Чи-миннинг башкарганы. Кыдатка садынганы учун тўрктер оны өлтўрерге умзанар болор деп коркып, Чи-мин Куба-Чөлдиң тўндўк јанына бурылбай, Кыдатка коштой Ордосто јуртаган. Кыдаттар ого эки кичинек кала тудуп берген. Кыдаттың башкарузы Чи-миннинг черўзин өскө ка-

лыктардың түймеендерин базарга тузаланган. Кыдатты сүүген каан түрктерди кыдаттарга түнгей эдерге амадап, олордың кийимин кыдат кийимге солып, Түрк элдиң јасактарының ордына Кыдаттыйын аларга сананган. Је Кыдаттың императоры түрк калык кааныныңг ондый јакарузын јаратпай, түймеп чыгарынаң јалтанып, Чиминниңг амадузын јаратпаган. Түрктерге Кыдат улу империя болгонын көргүзерге, 607 јылда онының императоры түрктердиң јакшыларынаң 3500 кижини бир јерге алдыртып, олорго јаан јыргал эткен. 610 јылдаң ала кыдаттар вассалдарына ондый јыргалдарды јылдың ла Лоян деп калада эдип баштаган. Ондо ойын көргүзерге јаан сцена тудулган. Јыргал бир айдың туркунына улалатан. Бастыра калада түниле фонарьлар күйетен, түни-түжи музыка ойногон музыканттардың тоозы 18 мунга једип туратан. Јүзүн-башка курсак ла аракыны вассалдар тойо јиген ле ичкен. Кыдаттар олорды империязының бай болгоныла оноң тың кайкадарга, Лоянда өскөн агаштардың төстөрине баалу торко бөстөр ороп койотон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Таспардың сөөгин јууганы ла ордына каан тутканы керегинде куучындап беригер.
2. Кара-Чурун түрк элден не айрылган?
3. Түрк бийлердин бой-бойыла јуулашканы ла Кыдаттан камааңду болгоны керегинде куучындап беригер.
4. Түрктер Иранда канайда јуулашкан?
5. Түрк элдин эки јара бөлүнгени керегинде куучындап беригер.
6. Чи-мин Чыгыш Түрк элди канайып башкарган?

§ 5. Күнчыгыш түрк элиниң јоголгоны

Шиби* ле Чуло* каандардың Кыдатла тартышканы. Кыдаттарды сүүген ле олорго түнгей болорго албаданган Чимин каан 608 јылдың учында оорудаң улам өлгөн. Орды-

* онойып кыдаттар адаган, түрк аттары јарталбаган.

на каан болуп уулы Шиби турган. Јаңгы каан адазының кыдаттарды өткөнгөнин ле түрктердиң адын јабызатканын јаратпай турган. Кыдатка јалынар күүни јок кааннын күчин астадарга кыдаттар Шибиниң ийнизине кааннын јамызын берип, күнчыгыш түрк элин эки јара бөлиирге сананган. Је Шибиниң ийнизи кыдаттардың тектерүзине кирбеген. Түрктердиң Кыдатты сүүбей турган бийлерин јоголторго амадап, кыдаттар ол бийлердиң бирүзин келип, сый алзын деп кычыргандар. Сыйга келген бий көдөчиле-риле кожо өлтүрткен.

Кыдаттың башкарузының мындый кылыктарына ачынган Шиби кыдаттарды кезедер арга бедиреген. Эптү айалга 615 јылда келишкен. Император Ян-Гуан (Ян-ди) јайдың изүзинең качып, тергезиниң түндүк јанына јайлап аларга келерде, түрктердиң кааны мындый јакшы айалганы ычкынбас керек деп шүүген. Бир кичинек шибееде соотоп јаткан Ян-Гуанды тудуп аларга мөңдеп, Шиби черүзиниң јаан эмес бөлүгин баштап, Кыдатка ууланган. Је түрк кааннын кыдат укту эжи өгөөнининг амадузын кыдаттарга туйка јетирип ийген. Онын учун Ян-Гуан түрктерге туттуртпай, Яймынь деп јаан керменге кирип алган. Яймыньда бөктөнгөн черү ле тегин улустың јаба тоозы 150 муң кижи болгон. Олор керменниң чыдының јемирилген јерлерин тураларының кирпичиле јамап, турумкай јуулашкан. Император коркыганына туйказынаң көзи тишкенче ыйлап турган. Түрктер керменди алып болбой јатканча, кыдаттарга болужарга јаан черү келип јатканы угулган. Шиби јаан јууга белен эмес учун төрөл чөлдөри јаар јүре берген. Түрк черүни сүрүшкен кыдаттар јүк эки мунга јуук карган-тижең ле оору улус таап алган. Колына кирген түрктерди кырып, кыдаттар түрк черүге једип болбозын билип, кайра бурылган.

Императордың уйаны билдире берерде, Кыдатта түймеендер башталган. Түрк каан Кыдатты јайрадарга, түймеенчилерди јömöп турган. Удабай император Ян-Гуан өлтүрткен. Јаң блаашкан бийлердиң бирүзи артканын јеңгип, 618 јылда бойын император деп јарлап, Гаоцзу деп ат аданып, Таң деп јаңгы династия төзөгөн. Гаоцзу кайлыкталып, кыдатсып калган түрктерденг бүткени јилбилү. Ол

Кыдаттың черўзин јаңырткан. Кыдаттың тынғып баратканын токтодорго, түрк каан ого табару эдерге јазанган. Је амадузын бўдўрип болбой, оорудаң улам 619 јылда божогон.

Өлгөн кааннын уулы јаш учун, Түрк элдиң ширеезине кааннын ийнизи Чуло отурган. Кыдаттың Таң династиязының күчин чыгарарга, Чуло эски Суй династияны орныктырарга турганын угускан. Кыдаттардың Таң династияны јаратпай тургандары түрк кааннын јанына јуулган. Таң династияның өштүлери онила јуулажарга барарда, Чуло олорло кожо Бөрў-шад деп ийнизине башкарткан эки муң атчылду түрк черў ийген. Калапту јууларда Суй династия учун тартышкан кыдаттар јеңў алып болбогон. Бөрўшад ол табарулардаң јўк ўй улус олјолоп экелген. Чуло каан Кыдатка јаан табару белетеп јадала, кенете 620 јылда өлгөн. Оны кыдаттар корондоп салган болордоң маат јок. Онойып, Чуло кааннын Кыдаттың күчин астадар амадузы бўтпей калган. Таң династия Кыдаттың тергезининг көп јанын бириктирип, сўрекей тынғып, Түрк элге јеткерлў боло берген.

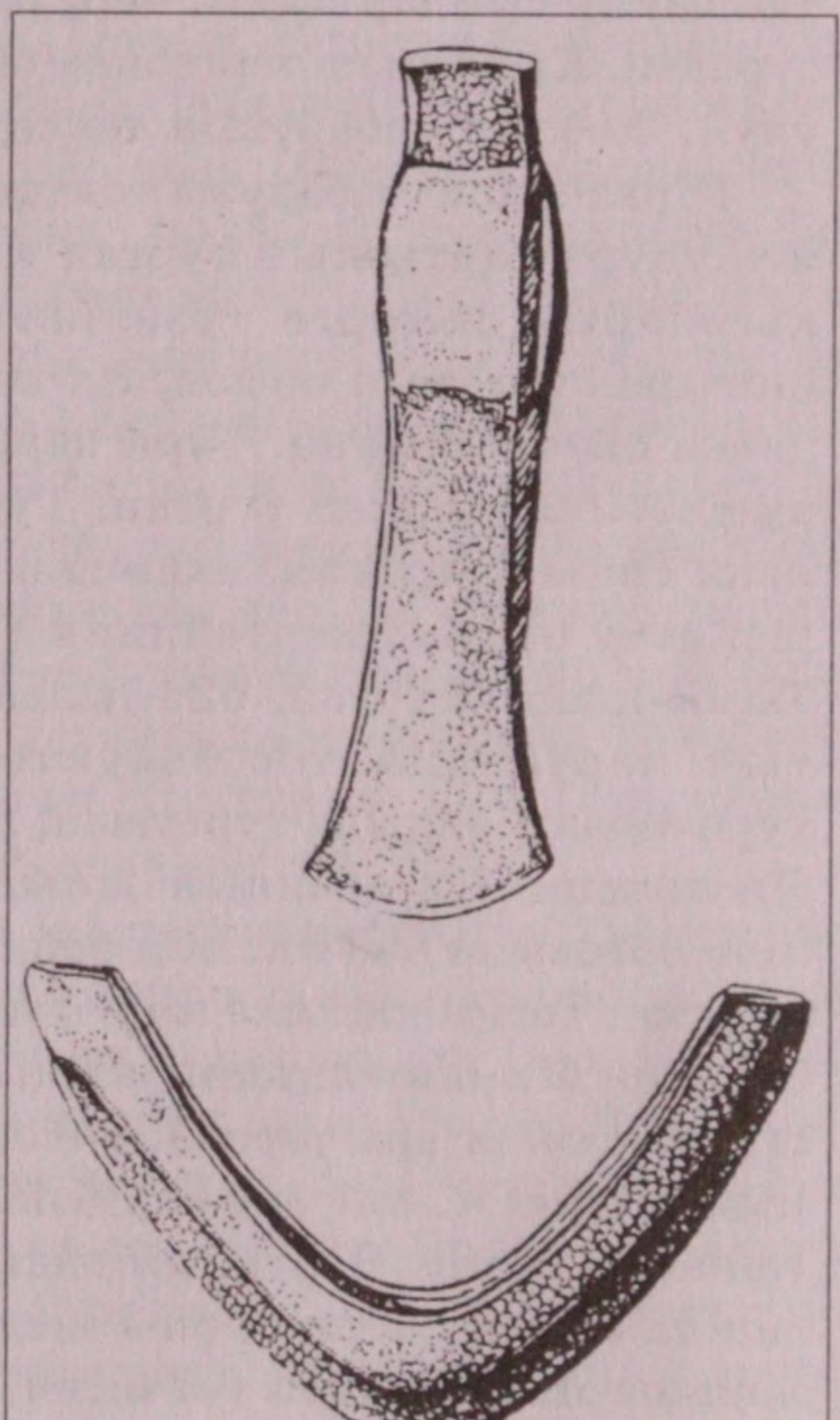

Чобурак суунын јанынаң табылган VII—X чактардын темир эдимдери: малта ла агаш күректиң бажына сугатан така

Эл-кааннын башкы табарузы. Божогон кааннын ордына ийнизи турган. Ол ширеге отурар туштa Эл-каан (Ил-каан) деп ат аданган. Кыдатты бирикти-

рери учына јеткелек учун, император Гаоцзу тўрктерле јуулажарга эрте деп, Эл-кааига сый эдип 100 муг тўрбек торко бёс аткарган. Эл-каан Кыдат Тўрк элдег коркып турган эмтир, онила эптежер ордына јегер керек деп шўўген. Сый экелген элчилер тўрмелеткен. Оны укан кыдаттар эки тўрк бий тудуп алала, олорды тўрмелеген. Онойып, јуу баштаарга шылтак табылган.

Тўрктердиг атту черўзи 621 јылда Тўндўк Кыдатка кирип барган. Тўрктер Кыдаттаг 50 муг кижи олјолоп апаргап. Је тўрк черўниг озо барып јаткан бёлўктери кыдаттарга јегдирткен. Кыдаттыг императоры Эл-кааига база катап баалу сыйлар ийип, черўзин Кыдаттаг чыгарзын деп сураган. Кыдаттыг тергезине оног терег киререге јеткерлў учун, Эл-каан табарузын токтодорго јёпсинген.

Тўрктердиг табарузы токтогонын Гаоцзу Таг династияга удура тартыжып турган кыдаттардыг калганчы такымдарын јегерге тузаланган. Гаоцзула эптешкени јастыра болгонын огдоп, Эл-каан 623 јылда кўскиде Кыдатка ойто табарган. Тўрк черў Кыдаттыг өзөги јаар бир эмештег ичкерлеп турган. Тўрктердиг бир бёлўгин Элкаан бойы баштаган, экинчизиниг бажында элдиг Тёлёс деп атту чыгыш келтейиниг јааны, Эл-каанныг ачызы, Тёлёс-шады, турган. 624 јылда тўрк черўге удура Кыдаттыг черўзиниг тёс бёлўктери келген. Черўчилерин тўрктердиг алдына тургузып, Кыдаттыг черўзиниг јааны Ли-шиминь Эл-каанныг јанына јортуп келеле, эки черўниг ортозына чыгып, эки бойыс тартыжып көрёк деп кычырган. Тегин кижиле маргыжып, тоомјызын тўжўрбеске, Эл-каан Ли-шиминьниг кычырузына ајару этпеген. Ли-шиминь оног ары јортуп, Тёлёс-шадыныг јанына јууктап, кыйгырган: «...бис экў бой-бойыска болужар болуп чертенген эмес бедис. Чертингди ундыдыг ба?» Ачызы унчыкпаган да болзо, Эл-каан оны кыдаттар чын ла тектерген болордог маат јок деп серенген. Тёлёс-шады кыдаттардыг јанына кёчё бererинег айаган каан, јуу-согушты баштаарга тидинбей, онык ордына Кыдаттыг императорына элчилер ийген. Эки элдиг канайып эптежери керегинде јёптёжў улалып јатканча, тыг јагмырлар башталган. Тўрк јуучылдардыг јаалары чыктыганынаг ийдезин јылыйтып

баштаган. Јенгӱ алгадый ӧйди ычкынып ийгенине кородоп, Эл-каан черӱзин кайра апарган.

Јӧптӧжӱ. Ӧштӱлериниҥ кайра барганын тузаланып, кыдаттар орооныныҥ коруланар аргазын тыҥытkан. Кермендериҥ чыттары орныктырылган. Кыдаттыҥ тӱндӱк кыйузын кууй черӱ јӱрер јаан јол эдери башталган. Хуанхэ сууныҥ кечӱлерин корулаарга керептер тудулган. Кыдаттыҥ элчилиги Кӱнбадыш тӱрк элиниҥ каанына једип, Кӱнчыгыш тӱрк элине удура јӧптӧжӱ тургускан. Кыдаттыҥ ширеезинде карган императорды ченемели јаан черӱбаштаачы Ли-шиминь солыган. Тайцзун деп ат аданган јаҥы императордыҥ јууга белетенип турганын көрӱп, Эл-каан бир јылдаҥ Кыдатка табаруларын ойтодоҥ баштаган. Озо баштап Кыдатка тӱрк черӱниҥ јаан эмес бӧлӱктери кирип турган. 626 јылда кӱскиде Эл-каан 100 муҥ атчылду черӱзин баштап, Кыдаттыҥ Төс калазыныҥ јанындагы Вэй сууныҥ јарадына јеткен. Императорго Эл-каанныҥ элчизи барып, тӱрктериҥ кааны Тайцзунга јолыгарга туру деп айткан. Император элчини кӱлӱп салзын деп јакарала, јӱк ле тогус кӧдӧчизиле кожо калазынаҥ чыгара маҥтадып, Вэй сууныҥ јарадына келеле, суу кечире Эл-кааҥды уйатаган. Императордыҥ кийнинеҥ черӱзи каладаҥ чыгып, Вэй сууныҥ јарадында јуу-согушка белетене берген. Кыдат черӱниҥ тыҥыда таскадынганы ла јепсенгени тӱрктерге суу кечире көрӱнип турган. Ӧштӱниҥ кӱчтӱзин сезип, тӱрктер та јеҥерис, та јок деп алаҥзый берген.

Тайцзун черӱчилерине баштанып айткан: «тӱрктер бистиҥ јериске мындый тереҥ кирип келеле, ойто кайра јанып болбозынаҥ коркып јат, оныҥ учун олордоҥ јалтанбагар!». Оноҥ император ас тоолу кӧдӧчилериле кожо Вэй сууны кечип, Эл-каанныҥ јанына јууктап, база катап оны уйатап, јуулашканча, эптежели деп айткан. Эл-каан Тайцзунныҥ сӧстӧрине јӧпсинген. Эртезинде олор эки черӱниҥ ортозында Вэй сууныҥ кӱринде туруп, бой-бойыла јуулашпас деп чертенгилеп, тайылга эдип ак ат сойдырткылаган. Кыдаттар тӱрктерге баалу эдимдер ле торко бӧс сыйлаган. Тӱрктердиҥ кааны кыдаттарга ӱч муҥ ат ла он муҥ кой сыйлаарга сананган. Је онын ордына, императордыҥ некегениле, олјологон кыдаттарды јайымдаган.

Эл-кааннын јенгдирткени ле олјолотконы. Эл-каан Тўрк элдиң башкарузында эң учурлу јамыларга кыдат ла согд укту улус тургускан. Анчада кыдат укту билимчи Чжао Дэяньга көп эриктер берген. Онон улам тўрк бийлердиң ортозында кааннын тоомјызы тўшкен. 627 јылда кышкыда сўрекей јаан кар јаап, тын сооктор болгон. Терең карды чапчыырга күч учун, тўрктердиң малы өлөңгө једип болбой, көп кырылган, бойлоры дезе мал јок артып, торологон. Элдиң каландарын төлөөргө күч боло берген. Күч айалганы тузаланып, кезик аймактардын башчылары тўймеен чыгарган. Тўймеенди бассын деп Эл-каан ачызына ле уулына јакарган. Уулы күнбадыштаң табарган, ачызы (Төлөс-шады) дезе тўймеенчилердиң күнчыгыш јанынаң келген. Је тўймеген тогус-огустар олорды экилезин јенгип ийген. Анчада Төлөс-шады белен јенгдирткен. Ачынган Эл-каан ачызын чыбыктазын деп јакарган.

Чыбыктаткан Төлөс-шады өчин аларга эптў өй сакып турган. 628 јылда кышкыда ол тўймеен чыгарып, Кыдаттаң болуш сураган. Кыдаттың императоры Эл-кааннын күч турумын тузаланып, тўрктерди бактырар деп шўўген. Кыдаттың черўзи тўрктерге удура барарда, көп тўрк бийлер улузыла кожо өштўге јуу-согуш јоктоң баккан. Олордың ортозында Төлөс-шады болгон. 629 јылдың учында Ордосто бир кырдың јанында турган Эл-кааннын черўзине тўнде кенете кыдаттар табарган. Тўнде табару болорын сакыбаган тўрктер јуу-согушты ойнодып ийген. Эл-каан черўзиниң артканыла тўндўк јаар тескерлеген. Ол Кыдаттың императорыла эптежерге иженип, Кыдаттың уйруклугын сураарга элчилерин ийген. Императордың элчилери Элкаанла эрмектежип јатканча тўрктер табару сакыбас учун, Кыдаттың черўзиниң јааны черўзин өнөтийин ол өйдө табаруга ийген. Тўрк черў јенгдирткен, көп јуучылдар олјого алдырткан. Эл-каан аргымагына минип, јуунын јаланғынаң качып чыккан да болзо, удабай туттурткан.

Онойып, 630 јылда күнчыгыш тўрк эли јоголгон. Олјолоткон Эл-каан Кыдаттың төс калазына јетирилген. Император оны јергелей тургускан кыдат черўнинг ле көп тоолу тегин улустың алдына апарып көргўскен. Тўрк бийлердиң јайымда арткандары коркыбай, Кыдатка баксын

деп, Тайцзун тӱрк каанды тирӱ артырган. Ого билезиле кожо јадарга јӧп берилген. Олјолоткон каанга император гвардиязынын јаан јамызын, тура ла кыралайтан јер сыйлаган. Је ачуга алдырткан каан турада јатпай, кийис айыл тургузып алган. Ол санааркап, кунукчылду кожоңдоп јӱреле, тӧрт јылдаң божоп калган. Оның сӧӧгин тӱрк јаңы аайынча Ба деп суунын јанында ӧртӧп, кӱлинин ӱстине курган чоккондор.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Шиби каан Кыдатка кандый согулта эткен?
2. Чуло каан Кыдатла канайда тартышкан?
3. Эл-каан Кыдатка киреле, ненин учун јенӱ јок јанган?
4. Эл-кааннын Кыдаттын императорыла јӧптӧжӱ тургусканы керегинде куучындап беригер.
5. Эл-каан канайып јендирткен ле олјолоткон?

§ 6. Кӱнбадыш тӱрк эли

Он ок. Кӱнбадыш ла кӱнчыгыш тӱрктерининг экилезининг кааны деп аданган Кара-Чурун 603 јылда ӧлтӱрткен кийнинде кӱнбадыш тӱрктер чек айрылып, таңынаң элдӱ боло бергендер. Кӱнбадыш тӱрк эли эки јаан бӧлӱктеңг турган. Олордың тӱрк аттары јарталбаган, кыдаттар дезе олордың кӱнчыгыш бӧлӱгин **дулу** деп, кӱнбадыш јанындагызын **нушиби** деп адаган. Дулу деп бӧлӱги элдиңг сол јаны, нушибизи оңг јаны деп бодолгон. Эки бӧлӱктиңг кажызы ла беш аймактаңг турган. Ол аймактар октор (уктар) деп адалган. Оның учун кӱнбадыш тӱрктерин он ок дежетен.

Кӱнбадыш тӱрк элининг тергезине эмдиги Орто Азия, Казахстан, Тӱндӱк Кавказтың чӧлдӧри, Чыгыш Тӱркистан кирген. Элдиңг јаңжыккан тӧс јери Чу суунын јарадындагы Суйаб деп калада болгон (Эмдиги Кыргызстанда Токмак каланың јанында). Кааннын јайгы турлузы Муңбулак деп јерде болгон (эмдиги Тӱркистан каланың јанында). Орто Азия ла Кӱнчыгыш Тӱркистаннын кала-элдеринде јуртаган согд калык тӱрктерденг камаанду болуп, калан

төлөгөн. Күнбадыш түрктерининг кезиги согд улустаң көрүжип, кыра ижиле, узанышла, садула элбеде уружып баштаган.

Шегуй кааннынг башкарганы. Күнбадыш түрктерининг кааны Кара-Чурун өлөрдө, ордына уулынынг уулы Таман каан болгон. Је онынг јажы кичинек учун, тоомјызы јок болгон. Согд калыктынг кала-элдери Кыдатка багарга турганып угузарга, Кыдаттынг императорына элчилер аткарып баштаган. Түрк аймактардынг башчыларынынг кезиги база Таманды каан деп бодобой барган. Кара-Чуруннынг өскө уулынынг уулы Шегуй 610 јылда Таманнынг турлузына табарып, оны јеңеле, бойын элдиң кааны деп јарлаган. Таман Кыдатка качып барала, өлтүрткен. Шегуй каан согдтордынг Кыдатка баштанарын токтоткон. Күнбадыш түрк аймактары ончозы Шегуйдынг каан болгонына јөпсинген. Шегуй элиниң күнчыгыш јанындагы камааны јок түрк аймактарды элине бириктирип аларда, Күнбадыш ла Күнчыгыш түрк элдериниң ортозындагы кыйу Алтайдынг сындары боло берген.

Тун-јабгу кааннынг башкарганы. Шегуйды ээчий, 618 јылдаң ала, күнбадыш түрк элин Тун-јабгу деп атту каан башкарган. Ол каан көп јаңы јер јуулап алган. Түрк элге эмдиги Афганистанның түндүк јаны коштырткан. Афганистанның түштүк келтейи ле Пакистаннынг кезик јерлериндеги каандар Тун-јабгуга калан төлөгөн. Олор каланын өйинде ле астадыш јоктоң төлөзин деп көрүп турарга, Тун-јабгу кажы ла кааннынг јанына **тудун** деп јамылу бийлерин ийген. Түрктерденг камаанду каандардынг эң күчтүзи Самаркандтынг кааны болгон. Тун-јабгу оны бойына јуукгадып аларга, ого эш эдип кызын берген.

Тун-јабгу башкарган өйдө күнбадыш түрктери Византияга биригип, Кавказта Иранла јуулашкан. Ираннаң камаанду ороондорго кирерге, озо ло баштап Дербенд деп кермени јуулап алар керек болгон. Дербенд сүрекей тынг кермен болгон, онынг чыдынынг бийиги 18—20 метрге једип турган. Је түрк черү 626 јылда Дербендти алып ийген. Ононг ары түрктер эмдиги Азербайджанның јерине кирген. Ол өйдө ондо агван (албан) калык јуртаган. Азербайджаннаң Грузияга ödүп, түрк черү онынг төс калазы Тбилисини курчаган. Византиянынг императоры Ираклий черүзин база

Тбилисининг јанына экелген. Је түрктердинг ле Византияныҥ бириктирген черүзи Тбилисини алып болбогон. Түрктер чөкөйлө, кайра јүре берген. Ираклий Тбилисини јаҥыскан база алып болбогон.

628 јылда түрктер Тбилисини јуулап аларга база катап чырмайган. Алдындагы ченемелин тузаланып, олор Тбилисини алып ийген. Түрк черүниҥ көп бөлүктери агван калыктыҥ јеринде артып, јаҥы јерлер јуулап аларга белетенген. 630 јылда 3 муҥ атчылду түрк черү Чорпан деп бийге баштадып, Арменияга табарган. Иран Арменияны ычкынбаска, Чорпанга удура 10 муҥ јуучылду черүзин ийген. Чорпан ол черүни тозуга кийдирип, кырып салган.

Јаҥ блаашканы. Түрк отоктордыҥ башчылары јеҥүлү јууларда сүрекей байып, Тун-јабгуныҥ кату јаҥын чаптыксына берген. Элдиҥ дулу бөлүгиниҥ бийлери түймеен көдүрген. Түймеенди токтодорго, Тун-јабгуны адазыныҥ карындажы Багатур 630 јылда өлтүрип, бойын каан деп јарлаган. Дулу бөлүгиниҥ бийлери оны јараткан да болзо, нушиби бөлүгиниҥ јаандары оныҥ каан болгонына јөпсинбеген. Јаҥ учун тартыжу оноҥ ары улалган. Уйадай берген түрктер Кавказтыҥ сындарыныҥ ары јанын јылыйткан. Орто Азияда түрктердиҥ элинде јүк Сыр-Дарьяныҥ түндүк јанында јаткан јерлер арткан.

Бир канча јылга улалган тартыжулардыҥ ла тоомјы јок каандар бой-бойын солыган кийнинде, 634 јылда кааныҥ ширеезине нушиби бөлүктиҥ јаандарыныҥ бирүзи Ышбара отурган. Ол элине кирген 10 отоктыҥ јаандарыныҥ јаҥын астаткан. Олордыҥ кажызын ла Ышбара бойы көстөгөн. Ого үзеери Ышбара јуук төрөгөндөринеҥ кажы ла отокко шад деп јамылу кижи ийген. Шадтар отоктордыҥ јаандарын јастыра керек этпезин деп, көрүп јүрер учурлу болгон. Је Ышбара канайып та чырмайза, отоктордыҥ јаандарын јаҥы түймеен чыгарарынаҥ токтодып болбогон. 638 јылда дулу бөлүктиҥ бийлери Ышбаранаҥ айрылып, онаҥ шадтарыныҥ бирүзин кааны эдип алган. Ышбара Ферганага качкан, је удабай өлгөн.

Узак тартыжулардыҥ ла өлтүриштердиҥ кийнинде нушиби бөлүгиниҥ кааны болуп Ышбаранаҥ уулыныҥ уулы Ирбис-Шегуй отурган. 646 јылда ол Кыдатка элчилик

ийип, императордың кызын эжи эдип аларга сураган. Је император кызы учун түрк элдиң беш қалазын Кыдатка берзин деген. Мындый некелтезиле император Ирбис-Шегуйды тообой турганын көргүскен учун, ол өөркөп, Кыдаттаң күүни јанган.

Күнбадыш түрктериниң бирлигин орныктырарга амадап, Ирбис-Шегуй дулу бөлүгиниң кааны Нивар-Ышбарага табарып, оның черүзин тоскырган. Нивар-Ышбара улузының кезигиле кожо күнчыгыш јаар качып, Кыдатка бакан.

Элдиң божогоны. Кыдатка качып келген Нивар-Ышбараны Кыдаттың императоры Бешбалык (Хами) деп кермен ле оны айландыра јерлердиң башкараачызы эдип тургускан. Је каан болорго амадаган Нивар-Ышбаранының кичинек бий болуп отурар күүни јок болгон. Нивар-Ышбара улузыла кожо Кыдаттаң айрылып, күнбадыш јаар, түрктердиң дулу бөлүгиниң јерлерине көчкөн. Оноң нушиби бөлүгиниң кааны Ирбис-Шегуйга табарып, оны өлтүрген. Онойып, Нивар-Ышбара күнбадыш түрктериниң ончозының кааны болуп алган.

Кыдаттың императоры түрк кааңды Кыдаттаң айрылганы учун кезедерге турган. 652 јылда ол күнбадыш түрк элин бактырарга Лан Гянфан деп генералын ийген. Кыдаттың черүзинде 20 муң кыдат јуучыл ла Кыдаттаң камаанду күнбадыш түрктеринең 50 муң јуучыл болгон. Өлтүрткен түрктерденг 30 муң кулак кезип алала, Лан Гянфан јеңүлерин керелеп, олорды Кыдатка аткарган да болзо, чынынча, јаан јеңү алып болбой турган.

Күнбадыш түрктериниң турумы күч болгон. Олордың элин бир јанынаң Кыдат јуулаарда, өскө јанынаң Ираннының черүзи табарган. Нивар-Ышбара озо баштап төс ајаруны Ираннының табарузына эткен. Ол черүлериниң төс бөлүгин Ираннаң келип јаткан јеткерге удура апарган. Ираннының черүзине Аму-Дарьянының ары јанында тың согулта эдилген. Иранды кезедип салала, Нивар-Ышбара черүзиниң эң артык бөлүктерин кыдаттардың ичкерлежин токтодорго апарган. 655 јылда түрктер Кыдаттың черүзине тың согулта эдип, олорды кайра сүрген.

Кыдаттың императоры түрктерле јуулажып турган черўнинг башчызын солып, онынг ордына Су Динфанды тургускан. Јанғы башчы 10 муң јуучылданг турган талдама черўзин баштап, Или сууга једип барган. Нивар-Ышбара кыдат черўни курчап алган. Је онынг атчылдарынынг öштўге ўч катап табарганы темей болгон. Ченемели јаан кыдат черўчилер јыдалары ла калкандарынынг кийнине туруп, түрктердинг табаруларын кайдыктырган. Нивар-Ышбараның јуучылдарынынг аттары арый берерде, Су Динфан јойу черўзининг ортозында турган кўнчыгыш түрктерининг атчылдарын табаруга чыгарган. Нивар-Ышбаранынг черўзи öштўнинг атчылдарынынг согултазына чыдашпай качкан.

657 јылда кыдаттар Тарбагатайдынг тууларына Нивар-Ышбараны истеп барала, онынг турлузына табарып, көп улус öлтўрген. Түрк каан черўзининг артканыла Или сууның түштўк јанына тескерлеп барала, шибееленип алган. Је кыдаттар оны ойто ло јеңгип, качтырткан. Түрк черў Чу сууга јетире качып, истеп клееткен öштўге кырдырбаска, удурлажарын токтоткон. Је Нивар-Ышбара олјого киреге кўўнзебей, эң јуук көдöчилериле кожо ононг ары качып, Шаш деп отокко келген. Шаштынг башкараачызы түрк кааннанг камаанду болгон. Је кааныныңг уйадаганын көрўп, ол качкындарды кўлўйле, кыдаттарга табыштырып берген. Кыдаттынг черўзининг башчылары кўнбадыш түрктерининг калганчы кааныңын кижендеп, Кыдатка аткарган. Онойып, 658 јылда кўнбадыш түрктерининг эли божогон. Кыдаттынг императоры Нивар-Ышбараны тирў артырган да болзо, ол ачуга алдыртканынанг оорып, 659 јылда өлгöн.

Божогон Кўнбадыш түрк элининг јериндеги Куча, Кашгар, Котон ло Токмак деп калаларда кыдат черўнинг бөлўктери тургузылган. Согд калыктынг калаларынынг јаандары Кыдатка багып јаткандарын угускандар. Түрктердинг нушиби ле дулу бөлўктерининг бажына Кыдатка удура барбас бийлер тургузылган. Орто Азия ла Кўнчыгыш Түркистанда јуртаган түрктер Кыдатка баккан да болзо, Түндўк Кавказта, Кара ла Казар талайларынынг јанында јуртаган түрктерди кыдаттар бактырып болбогон. Ол

јерлерде јайым арткан түрктер Казар ла Болгар элдерин төзөгөн.

Јаңы түрк элдер. Күнбадыш түрктериниң Кыдатка бактырткан аймактары јайымданар амадулу јүрген. Онын учун Кыдатка удура улам түймеп турган. Күнчыгыш түрк элиниң орнығып, Кыдатка јаан табарулар эдип баштаганы, күнбадыш түрктерине Кыдаттаң јайымданар арга берген. Күнбадыш түрктердиң дулу бөлүгине кирген түргеш аймактың јааны Үч-Элик дулу ла нушибининг Кыдаттаң камаанду каандарын ширеелеринең јайладып, бойын каан деп аданган. Күнчыгыш түрктериле јуулажарга бирлик керексиген Кыдат Үч-Эликтиң каан болгонына јөпсинген. Онойып, 699 јылда Түргеш эли төзөлгөн. Түргештерге Орто Азияны јуулап аларга турган арабтарла јуулажарга келишкен. Түргеш элиниң күчин јаң блаашкан бийлериниң тартыжузы астаткан.

756 јылда түргештердиң уйадай берген бийлерин карлук аймактың јааны бактырып алган. Онойып, Карлук эли төзөлгөн. Карлук элинең башка бадыш түрктериниң база эки эли төзөлгөн, Огус ла Кымак-Кыпчак. Кийнинде Карлук элиниң ордына Каракаанлы эли төзөлгөн. Каракаанлы элиниң түрктери исламга көчүп баштаган.

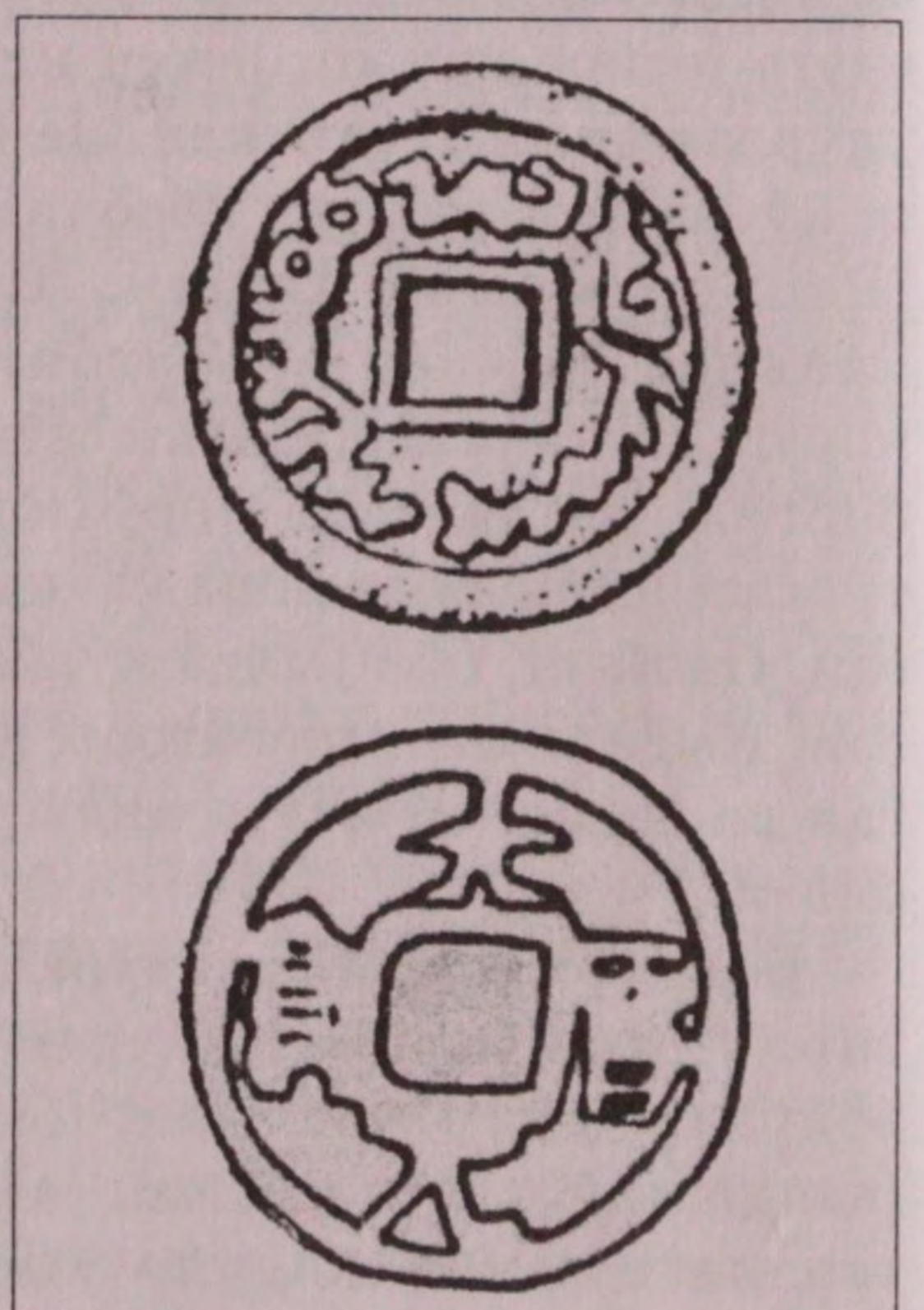

Катандуның јанындагы кургандардаң чыккан јес акчалар. Түргеш элинде 740—780 јылларда эдилген

Эмдиги алтайлардың өбөкөлөринин тоозына бадыш түрктериниң киргени. Эмдиги алтай калыктың төзөлгөнинде төс учурлузы чыгыш түрктери болгон, је бадыш түрктериниң үлүзи база јаан. Алтай улустың эң јаан сөөктөриниң бирүзи

Каракаанлы элинин төзөөчизи Билге Күл Кадыр каан

кыпчак бадыш түрктериниң ортозынаң чыккан. Алтайлардың туба бөлүгининг тиргеш деп отогы озогы Түргеш элиле колбулу. Каал сөөк карлук (каллук) аймактаң келген. Јабактар дезе карлуктың йабаку деп айрызынаң бүткен. Јети-тас, төрт-тас сөөктөр Эрчиштең бадыш јаар јуртаган тастардаң айрылган.

Түрк телекейининг культуразына күнбадыш түрктерининг X—XII чактарда бергени. Каракаанлы элининг каандары тил, литература ла билимниң өзөрине јакшы айалга төзөгөн. Литература ла билимде үч тил элбеде тузаланылган: түрк, араб ла перс (фарси).

Каракаанлы элинде јүрген эң јарлу билимчилердинг бирүзи Йусуф Баласагунлы болгон. Ол 1021 јыл киреде Баласагун калада чыккан. Йусуфтың 1069 јылда Кашгар калада түрк тилле бичиген «Кутадгу билиг» деп бичиги элбеде јарлу. Бичиктиң адын эмдиги тилисле «Кутукту (Ырысту) билик» деп айдарга јараар. «Кутадгу билик» үлгер кептү чүмделген.

Башкы түрк филолог Махмут Кашгарлы түрктер ле түрк тил керегинде эки бичик бичиген. Јарлу билимчи 1008 јылда Кашгар калада чыккан. Махмуттың бир бичиги бистиң өйгө јетпеген. Экинчизи 1072—1074 јылларда бичилген. Оның араб ады «Диванү лугат'ит түрк». Бистиң тилге оны «Түрк сөстөрдиң јуунтызы» деп көчүрерге јараар. Бу бичик түрктерди јазап билерге турган ла олордың тилин үренип аларга күүнзеген араб тилдү улуска учурлалган. Махмуттың бичиги јүк ле түрк тилдиң грамматиказын ла сөзлигин көргүзип турган деп айдарга болбос, ол түрктер керегинде энциклопедия аайлу. Ондо түрк кожонгдор ло кеп сөстөр бар, түрк аймактар ла олордың јуртаган јерлериниң аттары адалган ла өскө дө баалу јетирүлер јуулган. Махмут 97 јашка јетире јүрүп, 1105 јылда божогон.

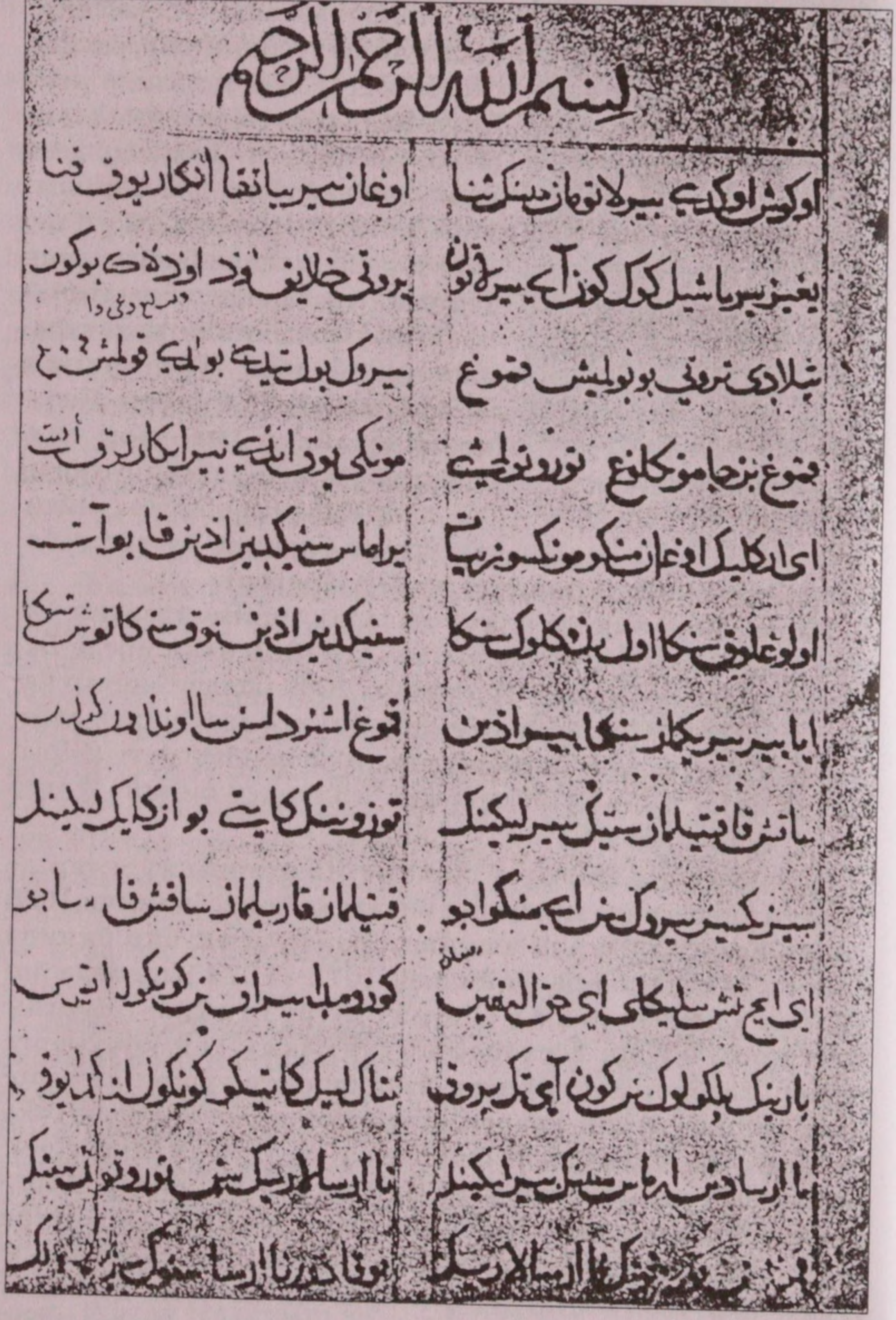

بسم الله الرحمن الرحيم

اوكوش اوكدي بيرلا تومان مينك ثنا | اوغان بيرياتقا انكار يوق قنا
يغيز بيرياشيل كوك كون آي بيرلا تون | يروتي خلايق اوذ اوذه ك بوكون
تيلادي تروتي بو بولميش قموغ | بيروك بول تيدي بولدي قولمش
قموغ بزجا مونكلوغ تورو تولمش | مونكي يوق ايدي بيرانكارلرق
اي اركليك اوغان منكو مونكسوز بيات | بيراماس سنيكدين اذين قا بوآت
اولوغلوق سنكا اول بذه كلوك سنكا | سنيكدين اذين نوق سنكا توش تنكا
ايا بير بيريكلز سنكا بير اذين | قموغ اشتر دلسن سا اوندا هن كرزن
ساتش قاقتيلماز سنيك بيرليكنك | توزوننك كايتي بو ازكليك ليكنك
سيزكسيز بيروك سن اي منكو ابو | قتيلماز قاريلماز ساقش قا سابو
اي ايچ تش بيليكلي اي حق اليقين | كوزومدا بيراق بن كونكول ايتيرسن
بارينك بلكولوك بن كون آي تك بروق | ثناك ليك كاتيكو كونكول انكدا يوق
ما ارسادن ارماس سنيك بيرليكنك | تا ارسالاريك سن تورو تولمش سنك
[illegible] ارسالاريك | بوقا دورنا ارسا سنوك [illegible]

«Кутадгу биликтиҥ» бир страницазы

Ислам јаңду түрктерге Ахмет Йесевиниң (Йасавиниң) ады јарлу болгон. Оның јүрген јылдары 1105—1166. Ол түрктерди исламга көчсин деп кычырган. Оның түрк тилле бичиген көп тоолу ўлгерлери исламла колбулу болгон, је онызыла коштой түрк улусты јакшы кылык-јаңду болзын деп ўреткен. Ахметтиң ўлгерлери оның «Диваны хикмат» («Ойгорлыктың јуунтызы») деп бичигинде бириктирилген.

XII чактың учында ла XIII чактың бажында јүрген Ахмед Йугнекли түрк тилле ўлгерлеп бичиген бичигин арабтап «Ибет-ул-закаик» («Чындыктар сыйы») деп адаган. Бичикте јўрўмниң көп сурактары тургузылган. Автор кижиниң ач, карам ла öскö дö јаман кылыктарын шоодып, јакшы кылыктарын мактап, ўредўниң тузазын көргўзип, тилди канайып чеберлеери керегинде шўўлтезин айдат.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Он ок деп нени адаган?
2. Шегуй каан канайда башкарган?
3. Тун-јабгу тушта түрктер кандый јерлерди јуулап алган?
4. Күнбадыш түрктеринин јан блаажып тартышканы керегинде куучындар беригер.
5. Күнбадыш түрк эли канайып јоголгон?
6. Бирлик Күнбадыш түрк элинин ордына кандый элдер тöзöлгöн?
7. Эмдиги алтай калыктын öбöкölöринин ортозында күнбадыш түрктерден бўткени бар ба?
8. Күнбадыш түрктердин түрк телекейине X—XII чактарда артырган энчизи керегинде куучындап беригер.

КОШ КЫЧЫРМА

ЈЫЛДАРГА АТ АДАГАНЫ

(Махмут Кашгарлыныҥ бичигинеҥ)

Түрктер он эки тындуныҥ адын алып, он эки јылга ат эдип берген. Балдарыныҥ јаштарын, јуу-согуш болгон öйлöрди ле öскö дö немени бу јылдардыҥ айланганынаҥ көрўп тоолойтон. Оныҥ табылганы мындый. Түрк каандардыҥ бирўзи бир јуу-согуш керегинде би-

лерге сананарда, оның болгон јылын чокым айдар кижи табылбаган. Оның учун каан улузын курултайга јууйла айткан: «Бис керектӱ јылды јазап билбей турарыста, бистиң кийнисте јӱретен ӱйелер база билбес болор. Кажы ла јылга ат берер керек». Улус кааныныӊ сӧзин јараткан.

Амадузын бӱдӱрерге, каан аӊдап барды. Јерлик тындуларды Ылы сууга јетире агыртсын деп јакарды. Агыртып экелген тындулардың кезиги сууга калыган. Он экӱзи сууны кечип чыккан. Сууны кечкен тындулардың аттарыла јылдар адалган. Суунаӊ эӊ озо чыкканы чычкан болгон. Онын учун јылдардың бажына сычкан йылы (чычкан јылы) деп ат берилген. Чычканды ээчий кечип чыккан тындулардың аттарына келиштире мындый јылдар ат алган: уд йылы, парс йылы, тавышган йылы, нек йылы, йылан йылы, йунд йылы, кой йылы, бичин йылы, такагу йылы, ыт йылы, тонгуз йылы*. Тоолош тонгуз јылына једеле, ойто сычган јылынаӊ башталар.

Араб автор ал-Джизахтың IX чакта тӱрктер керегинде бичигенинеӊ

Тӱрктер тургун јӱрӱмге, бир јерде узак јуртаарына, көчӱш ле солынталар ас болгонына чек чыдашпас калык. Олор сӱре кыймыкта јӱрер болуп бӱткен, токынап отурар аргазы јок. Олор узанышла, садула, медицинала, јер ижиле, агаш тарыырыла, тура тударыла, субак казарыла, тӱжӱм јуурыла урушпас улус. Олордың јуулажар, тоноор, аӊдаар, ат минер, маргыжар, öскö ороондор јуулап аларынаӊ башка керектери јок. Бу керектерди олор эӊ артык кеминде билер, бу керектердеӊ олор маказы канып, оморкоп јат.

Тӱрк јерлик тындуларды, куштарды, таӊмаларды, улусты адар... Ол ичкери ле тескери, оӊго ло солго, öрö лö төмөн маӊтадып туруп адар аргалу. Араб кирижине бир ок салганча, тӱрк он окты адып ийер. Ол кырдаӊ тӱжӱре эмезе өзөк ичиле атту маӊтадар болзо, арабтың тӱс јерле маӊтатканынаӊ тӱрген барар. Тӱрк төрт көстӱ — экӱзи јӱзинде, экӱзи јиткезинде».

---

* Эмдиги алтай улустың мындый јылдарына келижер: уй јылы, бар јылы, койон (тапшан) јылы, улуу јылы, јылан јылы, ат јылы, кой јылы, мечин јылы, такаа јылы, ийт јылы, какай јылы.

§ 7. Кыдатка бактырткан Күнчыгыш түрктеринин турумы

Кыдаттың уйруклугун алган түрктердин салымы. Күнчыгыш түрктеринин Эл-кааны кыдаттарга олјолоткон кийнинде, түрктерден 190 мың кире кижи Кыдатка баккан. Олор Кыдаттың башка-башка јерлерине јатыргызылган. Бир бөлүгине Сары-Суунын түштүгинде јер берилген. Кезиги Кыдаттың түндүк кыйузын кууй јатыргызылган. Олор империянын кыйузын каруулдаар учурлу болгон. Бир канча мың кижиге император Кыдаттың төс калазы Чаңанда јадарга јөп берген. Јуу-чак јокко түрктердин тоозы түрген өзө берген.

Арга јокто Кыдатка баккан да болзо, түрктер качан бирде ойто јайымданарына иженип јүрген. Сары-Суунын түштүк јанында јуртаган түрктерди Төлөс-шады башкарып турган. Ол 29 јаштуда божоп каларда, ордына уулы Хэлоху* тургузылган. Эң бийик түрк бийлердин кезиги, ол тоодо Хэлоху ла онын таайы Гешешуай* түймеен көдүрип, улузыла кожо Кыдаттаң качар болуп јөптөшкөн. Кыдаттың императоры Чаңаннаң чыгып, јол-јорыкка ууланарда, Хэлохуны кожо апарган. Бир күн түнде императордың гвардиязына кирип турган Гешешуай Хэлохуга качарга јеңил болзын деп, кыйгы-кышкыла императордың одузын јаадаң аткылай берген. Императордың одузын каруулдаган јуучылдар Гешешуайдың кыйгызын көстөп јүгүрерде, Хэлоху чадырынаң качып чыгала, аттар турган јерге барып, каруулчыктарын өлтүреле, ат уурдап алган. Је атка минип, императордың одузынаң чыгарга јадала, кыдаттарга өлтүрткен. Гешешуай бир канча кижини јыга адып салала, каранғуйды тузаланып, кача берген.

Бактырткан түрктердин түймеен көдүрерге умзанганы Кыдаттың башкарузын чочыткан. Кыдатта јуртаган түрктерди канайдары керегинде сурак Кыдаттың башкарузында шүүжилген. Шүүжүде башка-башка шүүлтелер айдылган. Түүкичи Вэй Чжэн түрктер Кыдаттың јаантайынгы өштүлери учун, олорды кырып салза, артык болор деген. Кезик кыдат бийлер түрктерди көчкүн јүрү-

---

* онойып кыдаттар адаган, түрк ады јарталбаган.

минең айрып, Кыдаттың өзөгинде башка-башка бош јерлерге јатыргызып, кырачылар ла бөс согор улус эдер керек деп шүүлте айткан. Император түрктерди ончозын Кыдаттаң чыгарар деп шүүлтени јараткан.

Кыдаттың башкарузы түрк аймактарга башчылар көстөп, олорды Куба чөлдиң түштүк јанына аткарган. Император олордың кааны эдип Сымо* деп бийди тургускан. 641 јылда Сымого баштаткан 100 муң түрк Сары-Сууны кечип, чөлдөргө бурылган. Олордың аттарының тоозы 90 муң болгон.

Сир ле тардуш. Түрктердиң Эл-кааны олјолоткон кийнинде, Каңгайдың кырларында јуртаган Сир ле тардуш деп түрк аймактың јааны озо баштап Кыдаттың вассалы болорго јөпсинген. Соңында Сир ле тардуштың кааны Билге јанына өскө түрк аймактарды јууп, күчи тыңып, вассал турумынаң мойногон. Кыдатка баккан түрктердиң Сымого баштадып, чөлдөргө бурылганын Сир ле тардуш јаратпаган. Сымо кыдаттарла кожо Сир ле тардушка табарарынаң коркып, Билге ого удура уулына баштаткан черү ийген. Сир ле тардуштың келип јатканын Сымо озолондыра угуп ийбезин деп, Билгениң черүзи амыр јоктоң сүрекей түрген јорткон. Ады арый бербезин деп, кажы ла јуучыл солып минер төрт атту болгон. Ондый да болзо, Сымонын каруулдары Сир ле тардуштың келип јатканын көрүп ийеле, каанына јетирип ийген. Сымо бастыра улузыла кожо Сары-Сууның түштүк јанына кечип алала, императордоң болуш сураган.

Удабай Кыдаттың черүзининг эң артык атту бөлүктери једип келген. Сымонын черүзи ле кыдаттар биригип, Ночжень деп суунын јанында Сир ле тардушка табарган. Сирлер ле тардуштар аттарынаң түжүп, келип јаткан өштүни сүрекей тың аткылаган. Куйак јок учун аттары јаанын октарына чыдашпай барарда, Сымонын улузы кайра бурылган. Тескерлеп бараткан өштүниң кийнинең меңдеп, сирлер ле тардуштар бир канча бөлүкке айрыла берген. Олордың бөлүктерининг ортозына кыдаттар кирип барала, сирлер ле тардуштардың ичкерлежин токтоткон. Сымонын

---

* онойып кыдаттар адаган, түрк ады јарталбаган.

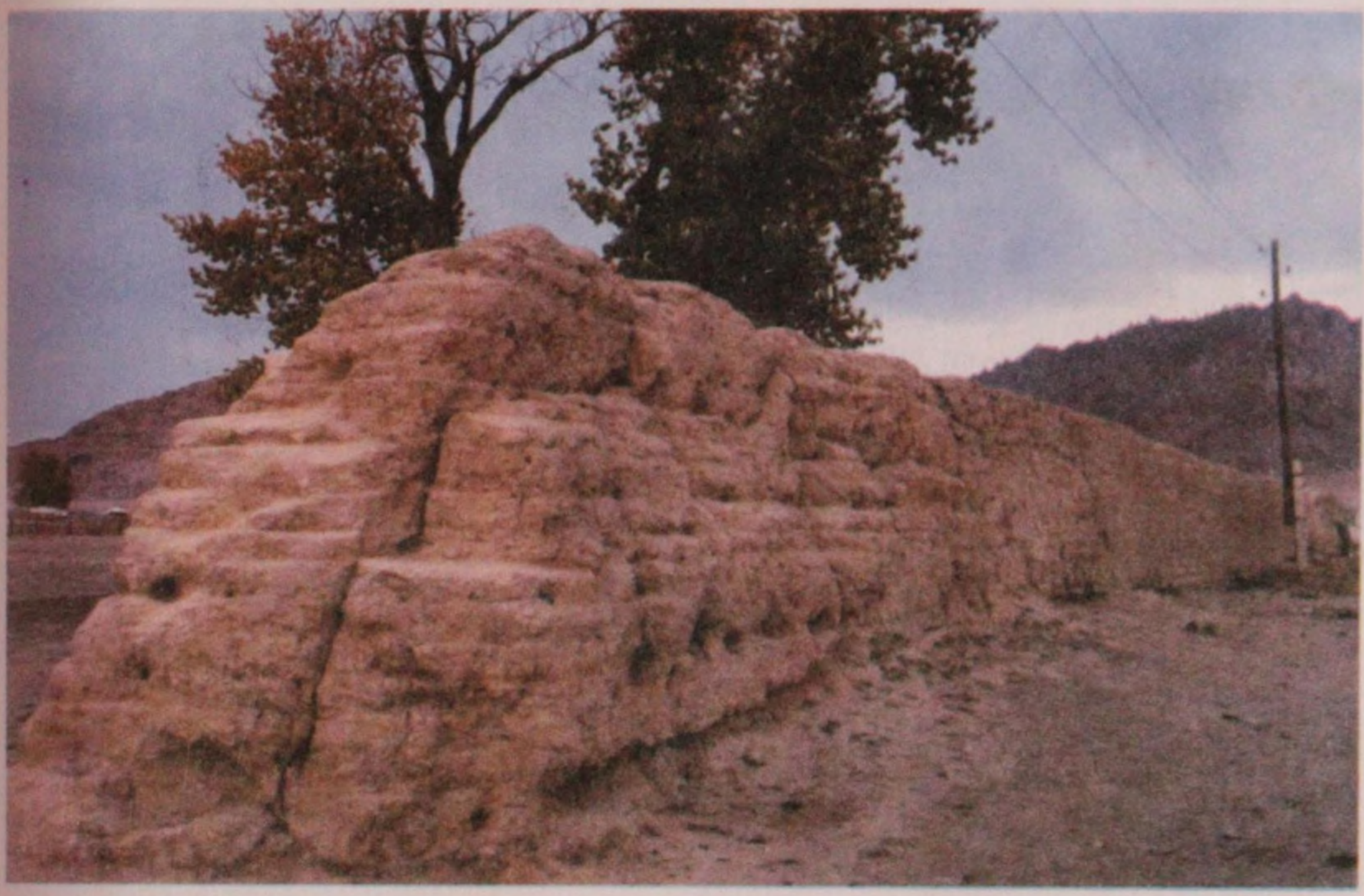

Эјеннинг Ойротты јуулап алала, Комдуда (Кобдо) туткан шибеезининг јемиринтизи

Боочы јурттыңг јанындагы сыгынташ

Отык ла амулет салар баштыктар. Туйук-Туунынг јанындагы
VI-VIII чактардагы кургандардаң

Кийис кејимдеги чололор.
Базырыктынг кургандарынаң

Кудайдың алдында турган атчыл.
Базырыктың кургандарынаң чыккан кебистеги јурук

Чиҥис-каан.
Озогы öйлöрдö Кыдатта
јуралган

улузы санаа алынып, качыжын токтодоло, сирлер ле тардуштарга катап чураган. Öштүлериниң согултазына чыдашпай, сирлер ле тардуштар качкан. Јеңдирткен черүниң јуучылдарыныңг кезиги Куба-Чöлди кайра кечип јадала, соокко чарчаган. Онойып, јууга барган сирлер ле тардуштардаңг айылына јанып келгендери ас болгон.

Күчи астаган Билге каан Кыдаттыңг императорыла эптежерге ле оныңг кызын эжи эдип аларга турганын угускан. Тайцзун Билгени јöптöжү керегинде куучындажарга бойы келип, сыйга көп мал экелзин деген. Сир ле тардуштыңг черүзи јеңдиртер туштa көп мал јылыйтканынаңг улам мал јуурга күч те болзо, Билге керектү малды јууп алган. Је сый эдетен малын Куба-Чöлди кечире айдаарга сананарда, онызы өлүп баштаган учун, Кыдатка сыйын јетирип болбогон. Тайцзун Билгениң уйадаганын сезип, ого кызын бериненг мойноп ийген. Билгени улу Кыдаттың күйүзи эдип алзабыс, тоомјызын бийиктедип, күчин тыңгыдарыс, мойноп ийзебис, Билгенең камаанду аймактар оныңг уйадаганын оңдоп, сöзин укпай барар деген. Эли јайрадыларга барып јатканына санааркаган Билге 645 јылда күскиде божогон.

Сир ле тардуштыңг бийлери кааннының ширеезине Билгениңг сурас уулын тургускан. Је кезик бийлер кааннының јамызына Билгениңг кожо јуртаган эмегенинең чыккан Бачжоны* тургузар күүндү болгон. Билгениңг сöögин јуур туштa Бачжого баштаткандар јаңы кааңды өлтүрген. Бойын каан деп аданып, Бачжо оны каан эдерге күүнзебеген бийлердиңг бажын кестирткен. Јаңг блаажып тартышканы Сир ле тардушты сүрекей тыңг уйадаткан. 646 јылда күскиде Кыдаттыңг черүзи келерде, Сир ле тардуштыңг коруланар күчи артпаган. Көп улус өлтүрткен ле олјолоткон. Бачжо база өлтүрткен. Сирлер ле тардуштардыңг тирү артканы ла олјого кирбегени там ырада качып, Алтайдыңг тууларыныңг өзögине јажынган.

Чабыш каан.** Чыгыш түрктериниңг Кыдатка баккалак аймактарыныңг сир-тардуштарды ээчий эңг күчтүзи Чабыш кааннының аймагы болгон. Сир ле тардуштардыңг башчызы

---

* кыдат ады, түрк ады јарталбаган.

** кыдаттар оны Чеби деп адаган.

Билге каан деп аданган кийнинде Чебининҥ бийик тоомјызынаҥ коркып, тӱрк аймактар оныҥ јанына јайыла бербезин деп, оны ӧлтӱрерге сананган. Је Чабыш Билгениҥ черӱзинеҥ озолоп, чӧлдӧрдӧҥ Алтайдыҥ тӱндӱк келтейиндеги агаш-ташту јерлер јаар јӱре берген. Оныҥ черӱзи 30 муҥ јуучылду болгон. Алтайга келеле, каан деп аданып, Билге Эрчиш бажындагы карлуктарды ла Ӧӧнсайдагы кыргыстарды бактырып алган. Эки јаан тӱрк аймакты бактырып алала, Чабыш элининҥ тӧс јерин Алтайдыҥ тӱштӱк эдегине, телкем чӧлдӧрлӱ јерге кӧчӱрген.

Чабыштыҥ эли ле Кыдаттыҥ ортозында Сир ле тардуш јуртаган учун, ол кыдаттардаҥ коркыбай турган. Је Сир ле тардуш кыдаттарга тоскырткан кийнинде, Кыдат Чабыштыҥ элине јеткерлӱ боло берген. Чабыш 647 јылда Кыдатка уулына баштаткан элчилик ийген. Элчилер императорго баалу сыйлар апарган. Чабыштыҥ элчилери кайра атанарда, олорло кожо Кыдаттыҥ элчилиги барган. Кыдат элчилер Чабышты императорго јолыгарга бойы барып, вассал болорго суранзын деп некелте эткилеген. Је Чабыштыҥ вассал болор кӱӱни јок болгон. Кыдаттыҥ элчилери Чабышка табарзын деп карлуктарды тектерген. Је элчилердиҥ јаман кылыгы ачылып, бойлоры ӧлтӱрткен.

Элчилерининҥ ӧлтӱрткенине калјуурган император Чабышты бактырзын деп јакарган. Чабыштаҥ камаанду тӱрк аймактардыҥ кезиги удурлажарынаҥ коркып, Кыдатка багарга белен јӧпсинип ийген. Кыдаттар черӱзине уйгур, бугу, карлук аймактардыҥ улузын кожып, Чабышты истеген. 649 јылда Чабыш олјолодып, Кыдаттыҥ тӧс калазына јетирилген. Император Чабышты тирӱ артырып, бийик јамы ла јадарга тура берген. Оныҥ аймагы дезе Каҥайдыҥ тууларындагы Ӧтӱкен деп јерге кӧчӱрилген.

Чыгыш тӱрктери ончозы Кыдатка бактырткан кийнинде, кыдаттар олорды эки отокко бӧлӱген. Бирӱзине Куба чӧлдиҥ тӱштӱк јанында јуртаган тӱрктер кирген, экинчизине — Куба чӧлдиҥ тӱндӱк јанындагызы. Отоктордыҥ ичинде кажы ла аймакка јуртаарга чокым јер кӧргӱзилген. Аймак башчыларын кыдаттар тургузып турган учун, олор Кыдаттаҥ камаанду болгон. Кажы ла башчыныҥ уулдарыныҥ эмезе јуук тӧрӧгӧндӧрининҥ бирӱзи Кыдатта тутук бо-

луп јадар учурлу болгон. Түрктер түймеен чыгарза, олордоң апарган тутуктарды кыдаттар өлтүрер аргалу болгон. Түрктердиң күчин тузаланып, кыдаттар көп јеңүлер алган.

Түймеен. Түрктер Кыдатла тең улу элдү болгонын ундып болбой, базынчыктаң айрыларга амадап турган. Је Эл-кааннынг олјолотконынаң бери 49 јыл, Чабыш кааннынг туттуртканынаң ала 30 јыл чыгыш түрктери текши түймеен көдүрерге тидинбей јүрген. 679 јылда јайгыда Ашидэ* деп атту бий кыдаттарга мынаң ары бакпазым деп угузарда, оны Куба чөлдиң түштүгиндеги түрктер ончозы јөмөгөн. Түймеенчилер түрк каандардың угынаң бүткен Нишу* деп бийди кааннынг јамызына көстөгөндөр. Кыдаттың императоры түймеенди базарга үч бөлүк черү ийген. Кыдат черүниң јаандары түймеенчилерди јеңерге күч эмес болор деп сананган. Је јеңү алып болбой турганча, орой күс једип келгенинең кар јаап, сооктор баштальп, кыдат черүчилер арып-чучураган. Түрктер кыдат черүниң күчи астай берерде, оны курчап алган. Кыдаттардың өлтүрткени ле олјого алдыртканы 10 муң кижиге јеткен. Артканы курчунаң чупчылып, Кыдат јаар качкан.

Келер 680 јылда Кыдаттың башкарузы түймеген түрктерди базарга олордың черүзинең үч катап јаан черү ийген. Түрктер оның кийин јанына кирип, азыкту абраларына табарып, олорды оодып ла тоноп саларда, кыдат јуучылдарга курсак једишпей барган. Је олордың черү башчылары азык тарткан абраларды каруулдайтан улустың тоозын чик јок көптөдип, черүзине арбын азык экелдирткен. Кыдаттар түймеенчилерди Хэй-шань кырдың эдегине кыстап алала, тыңыда кырган. Бу јуу-согуштаң тирү чыккан бийлердиң кезиги тынын аргадап аларга Нишу кааны өлтүрип, бажын кезип алала кыдаттарга апарган.

Түймеенчилер сүрекей тың согулта алган да болзо, эң турумкайлары түндүк јаар тескерлеп, Эл-кааннынг угынаң бүткен Фунян* деп бийди каан эдип көстөгөндөр. Кыдат черү кайра бурылып јүре берерде, Фунянга баштаткан түрктер Кыдаттың кыйу јерлерине табарулар эткен. 681

---

* кыдат ады

јылда император Фунянга удура черӱ ийген. Тӱрктер јуулажып туруп, тӱндӱк јаар тескерлеген. Јолой олордыҥ башчылары ӧӧркӧжип, улузын эки јара бӧлӱген. Ӧштӱниҥ колына балдары, ӱй улузы, каргандары кирген. Фунян Куба чӧлгӧ кирип, кыдаттар оны узак истебес деп сананган. Је јобогон тӱрктердиҥ кийнинеҥ сакыбаган ӧйдӧ кыдат черӱ једип келерде, Фунян кыдаттарга кӱчи јетпезин билип, олордыҥ башчыларына јуу-согуш јоктоҥ олјого кирерге турганын угускан. Кыдаттыҥ черӱ баштаачылары тӱймеенчилерди кезетпес болуп сӧзин берген кийнинде, Фунян јуучылдарыла кожо баккан. Кыдаттар тӱймеенчилердиҥ башчыларын, ол тоодо Фунянды, Кыдаттыҥ тӧс калазы Чаҥанга јетирип, баштарын кескен. Онойып, тӱймеен базылган. Чыгыш тӱрктери Кыдаттыҥ базынчыгынаҥ јайымданар амадузына једип болбогон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Баккан тӱрктерди кыдаттар канайткан?
2. Билге кыдаттарла канайда тартышкан ла јендирткен?
3. Билге Кыдаттыҥ императорыла канайып эптежерге сананган?
4. Билге ӧлгӧн кийнинде сирлер ле тардуштардыҥ уйадаганы ла тоскыртканы керегинде куучындап беригер.
5. Чабыш Алтайдыҥ тӱндӱгине не барган, Кыдатла канайда тартышкан?
6. Тӱрктердиҥ 679—681 јылдардагы тӱймеени керегинде куучындап беригер.

§ 8. Кӱнчыгыш тӱрк элиниҥ орныкканы ла тыҥыганы

Тӱрк элин орныктырганы. Кӱнчыгыш тӱрктериниҥ тӱймеени базыларда, тӱймеенчилер јер сайын чачылган. Олордыҥ кезиги Куба Чӧлгӧ качып, Чогай тууныҥ тӱштӱгинде шибее тудуп алган. Качкындардыҥ бажында тӱрк каандардыҥ угынаҥ бӱткен Кутлуг деп бий турган. Озо баштап Кутлугтыҥ улузыныҥ тоозы беш ле муҥ кижи болгон. Кӧп улус јойу болгон. Кутлуг уйгур аймактыҥ јылкы малына табарып, кӧп ат апарган.

Бир эмеш тынғып алала, Кутлуг 682 јылда каан деп аданып, Элтериш (Илтериш) деп ат алып, Түрк элдинг орныкканын јарлаган. Улузын төлис ле тардуш деп эки бөлүкке бөлүген. Ийнилеринин бирүзине шад деп јамы берип, төлистинг бажына тургускан, экинчизине јабгуныңг јамызын берип, тардушты башкарткан. Элди көдүрерге эң керектү улустың бирүзи Тонйукук болгон. Ол јаш тужында Кыдаттың төс калазы Чанганга тутук болуп барала, узак јылдарга ондо јаткан ла үренген. Ондый да болзо, ол өзөгинде түрк күүндү артып, эптү өй келижерде, Чанганнаң кача берген. Элтериш Тонйукукка **апа таркан** деп јамы берип, черүзининг бажына тургускан.

Тогус-огус аймактың башчызы Элтеришти элининг тынғыырынаң коркып, кытан аймактың башчызына ла Кыдаттың императорына элчилер ийген. Элчилер тогус-огустардың Элтеришке табару белетеп јатканын айдып, кытанлар ла Кыдат тогус-огустарла бир уунда Элтеришке табарзын деп сураган. Тогус-огустардаң келген бир качкын башчызының амадузын Тонйукукка айдып ийген. Тонйукук тургуза ла тогус-огустарга табарарга атанган. Ол јүк ле эки муң атчылду черүзин баштап, Өтүкеннинг тууларына једип келерде, тогус-огустардың алты муң јуучылду черүзи удура келген. Тонйукук өштүзин јеңип, Тола деп сууга кийдире сүрген. Јеңдирткен тогус-огустар Түрк элге багарга јөпсинген. Тогус-огустар бактырткан шылтузында Элтериш элининг төс јерин Өтүкенге көчүрген.

Элтеришти Кыдатла тартышканы. Камааны јок болгонын јарлаган түрктердиң төс өштүзи Кыдат болгон. Элтериш каан Куба чөлдиң түштүгинде арткан түрктерди улузына бириктирип аларга албаданган. Онын черүзи Кыдаттың түндүк јанына улам табарып, көп јөөжө јуулап алган. Тонйукукка баштаткан түрк черүге кыдаттар чек тыгынып болбой турган. 686 јылда түрктерди кезедерге атанган кыдат генерал Шунь-юй Кяньпхин Элтеришти черүзиле Синь-чжоу деп јерде јуулажала, јеңдиртип, 5 мунг јуучылын јылыйткан. Келер јылда түрктерге удура Чанчжи деп генералга баштаткан јаан черү барган. Хуанхуадуй деп јерде түрктер тың согулта алып, јуу-согушта онон ары турушса кырдыртарын билип качкан. Кыдаттар

түрктердиң кийнинен 20 км кире сүрүшкен. Је түрктер јетиртпей, ээн чөлдөрдиң өзөгине кире берген. Кыдат черүниң башчыларыныңг бирүзи Цуань Бао-би түрктерди јенгген кижи деп мактадарга энчикпей, кача берген түрктерди истеп барган. Оныңг кайучылары түрк черүниң одуланып јаткан јерин таап аларда, Цуань Бао-би түрктерге јууга белетенерге бербей, табарарга мендеген. Је түрктердиң каруулдары өштүниң јууктап келеткенин көрүп ийген. Јуу-согушка белетенип алган түрк черүге кыдаттар тыгынып болбой, ончозына јуугы өлгөн. Цуань Бао-би тоолу улузыла кожо качып аргаданган.

Кыдат ол јылдарда Төбөтлө јуулажып турган учун, Элтеришти базарга черүзи једишпей турган.

Элтериштиң калганчы јенүлери ле божогоны. Элтериш јүрүми түгенерге јеткенче айландыра јуртаган түрк аймактарды элине бириктирген. 689 јылда ол Тонйукукты Кыдатаң камаанду түргештерди улузына бириктирерге ийген. Түргештердиң јааны багарынаң мойногон учун, Тонйукук оны јууның јаланғында јенгген. 693 јылда түрктерди терип эл эткен Элтериш каан оорудаң божогон. Оныңг ады ундылбазын деп, Экинчи Түрк элдиң башкарузы ого эсеткиш тургускан. Эсеткиштиң түрк алфавитле эткен бичинтилеринде Элтеришти түрк элди орныктырганы, түрк аймактарды бириктиргени, өштүлериле јуулашканы керегинде айдылган. Ол бичинтиденг көрзөбис, Элтериш Кыдатла 17 катап, кытанларла 7 катап, огустарла 5 катап јуулашкан. Элтеришке тургускан эсеткиштиң арткан-калганы эмдиги Монгол ороонының јеринде Онгийн ле Көкшүн-Оркон суулардың ортозынаң табылган.

Капаганның ширеере отурганы. Элтериш каан өлөрдө, уулдары Билге ле Күл-Тегин јаш болгон. Оныңг учун блааш-тартыш јогынаң кааннының ширеезине озогы түрк јангла Элтеришти ийнизи Бег-Чор отурган. Ол кааннының јамызын алар туштa Капаган Богү (Бөкө) деп аданган. Јангы каан ийнизи Тусифуны* Төлөстиң шады, Элтеришти уулы Билгени Тардуштың шады эткен. Олордың үстине уулын тургузып, оның јамызын кичү каан деп адаган. Капаганның башкарган өйи Экинчи Түрк элинин эң күчтү

---

* кыдат ады, түрк ады јарталбаган.

тужы болгон. Капаган элдиҥ ширеезинде 24 јыл кире отурган. 698 јылда элдиҥ тергезине кирип турган јерлердиҥ чыгыш учынаҥ бадыш куйнына јетире 10 муҥ ли (5670 км) болгон.

Кыдатла тартышканы. Кыдатты мокотпогончо Тӱрк элди тыҥыдып болбозын билип, Капаган ширеере отурала, озо ло баштап Кыдатла тартышкан. 693 јылда ол Ордоско кирип, Кыдаттыҥ ондогы черӱлерин тоскурып, Кыдаттаҥ камаанду сӱрекей көп тӱрктерди Кыдаттаҥ айрып апарган. Кыдаттыҥ императоры Капаганды јоголторго 18 бий көстөп, олорго черӱлер берип, Ордоско аткарган. Је Капаган сӱрекей тӱрген кайра јӱре берген учун, кыдаттар онын черӱзин јоголтып болбогон. Кыдаттаҥ айрып экелген тӱрктер Капаганныҥ улузыныҥ ла јуучылдарыныҥ тоозын көптөткөн. Эки јылдаҥ Капаган Кыдаттыҥ тӱндӱк кыйузына база катап табарып, көп улус, мал ла јөөжө јуулап алган.

Тӱрктерге көрӱже Кыдаттаҥ камаанду кытан аймак база тӱймеен көдӱрген. Капаган Кыдатка олордыҥ тӱймеенин базарга болужаачы болгон. Је болушканы учун Кыдат Капагананыҥ камааны јок каан болгонына јөпсинер учурлу болгон. Капаган кытанларга табарып, олорды туш-башка тоскырып салган. Је оны ээчиде кенете 697 јылда Кыдаттыҥ јерине кирип, көп шибеелерин ле калаларын јемирип јанган. Капаган кыдаттарды онойып коркыдала, кыдаттар амыр јадарга турган болзо, император онын бир канча некелтезин бӱдӱрзин деген. Озо ло баштап кыдаттар Ордосто јуртаган Кыдаттаҥ камаанду тӱрктерди ле согд укту улусты Капаганга табыштырар керек болгон. Онон императордыҥ уулы Капагананыҥ кызын эжи эдип алар учурлу болгон. Капаган кызы ажыра Кыдаттыҥ башкарузынын керектерин билерге ле Кыдаттыҥ политиказына кирижерге иженген. Ол некелтелерге ӱзеери Капаган Кыдаттаҥ кыра ӱрендеерге 100 муҥ ху* тараан, кыра сӱрерге ӱч муҥ салда ла кошум, јууныҥ ла иштиҥ јепселдерин эдерге ондор муҥ гин** темир некеген.

---

* бир ху — 20 эмезе 40 литрге келижер деп бодолот.

** бир гин — јарым килограммга јуук деп бодолот.

Кыдаттың башкарузы Капаганның некелтелерин өткӱре көп деп бӱдӱрбеске сананган. Ол туштa тӱрк каан черӱзин кытандардың јеринең чыгарып ийген. Кытандар ойто јуулып ла тынгып, Кыдатка јаңгыдаң табарып баштаган. Тӱрктер Кыдатка табаруларын база тынгыткан. Арга јокто Кыдаттың башкарузы Капаганның некелтелериниң кезигин бӱдӱрген. Тӱрктердиң элине Капаганның сураган кеминде тараан, салда ла кошум аткарылган. Је арткан некелтелер бӱдӱрилбеген. Оның учун 698 јылда Капаган 100 мунг атчылду черӱзин баштап, Кыдатка табарган. Кыдаттың башкарузы ого удура бирӱзи 300 мунгду, экинчизи 150 мунгду эки бӧлӱк черӱ ийген. Кыдаттың черӱлериниң башчылары тӱрктерденг коркып, јаан согушка кирерге тидинбей турганча, Капаган олјолоткон кыдаттарды өлтӱртип, кайра бурылган. Јолой ол јаңгыдаң улус ла мал олјолоп барган. 700 ле 702 јылдарда Капаган Кыдаттың тӱндӱгине база катап табарулар эдип, орныктырылган шибеелерди бузып, көп мал ла јӧӧжӧ тоноп апарган. 703 јылда Капаган Кыдатла эптежерге ле кызын императордың уулына эш эдип берерге турганын угускан. Тӱрктер Кыдатка эдип турган табаруларын бир канча јылга токтоткон.

Эки өштӱниң бирлигиле тартышканы. Эки јаан аймактың, кыргыстың ла тӱргештиң, каандары Капаганның элиниң тынгыганынаң коркып, Тӱрк элге јаба табарар болуп јӧптӧшкилеген. Јӧптӧжӱзи аайынча, эки бирликчиниң черӱлери Алтайда биригеле, Капаганның элин јоголторго кожо барар учурлу болгон. Ого ӱзеери олор Кыдаттың болужына иженип турган.

Олордың туйка белетенижи керегинде укkан Капаган ла Тонйукук өштӱлериниң бир уунда табарарын сакыбай, олорды бирденг јенгер деп шӱӱгендер. Кыргыстың кааны Барсбек алдында Тӱрк элге багарга јӧпсинип, Капаганның сыйнын эжи эдип алган. Кыргыстың јерине баратан јолдогы боочыларда терең кар јаткан. Кыргыстарга једерге јол билер кижи керек болгон. Аз аймагынаң бир јолчы табылган. Оның айтканыла, Аз аймагынаң Кыргыстың јерине бир аттың орык јолы болгон.

Тӱрк черӱ 709 јылда кыргыстарды базарга Ак-Термел сууны кечип, тайгалар јаар ууланган. Кырлар өрӧ чыгарга

аттарга кўч учун, јуучылдар аттарын минбей, јединип, агаштардаң тудунып барган. Кардың тереңги кезик јерлерде јыданың сыныла теңг болгон. Черўнинг алдында кар тактаачылар барган. Олор ары-бери јорткылап, јол тактаган. Јолчы аза бергенинең улам, тўрк черўнинг јорыгы там кўч боло берген. Ајарынбазынаң улам черўни кўч турумга тўжўрген деп, јолчы өлтўрткен. Ондый да болзо, Капаганның черўзи Көгменнинг карлу тайгазын ажып, Аны сууны төмөн барып, өзөк јерлерге тўшкен. Көгменнинг тайгазын ажып бараргa тўрк черў 10 кўн јылыйткан. Өзөккө тўшкен черў бир эмеш амырап алала, тўрген ичкери барган. Кыргыстың кааны Барсбек Капаганның келип јатканын орой билген учун, јуу-согушка јазап белетенип болбогон. Кыргыстардың көп бийлери черўлерин кааныныңг јанына экелерге оройтып калган. Кыргыстардың кааны јуулган черўзин баштап, удурлашкан да болзо, белен јеңдиртип ийген. Олјолоткон Барсбекти Капаган өлтўрзин деп јакарган. Кыргыс бийлердиң тирў артканда-ры Капаганның элинең камаанду болорго сөзин берген. Кыргыстардың бажына өскө каан тургузылган кийнинде, Капаган ла Тонйукук Көгменнинг тайгазын эбирип јанган.

Јолой олорго тўргештерденг качкан кижи келген. Качкынның айтканыла, тўргеш черў Капаганга табарарга белетенип јаткан. Капаганның эжи божогон учун, ол черўзиниң бажына уулы Инелди артырып, Тонйукукты онын шўўлтечизи эдип тургузала, бойы элининг төс јерине атанган. Инел Капаганның јакарганыла 20 мунг атчылду черўзин Алтайга апарып тургускан. Тўргештерденг келген ўч качкын өштўнинг черўзи Јарыш Јалангы деп јерде јуулып јатканын јетирген. Ол керегинде Капаганга јетирў аткарылган, је кааннын шўўлтезиле, Алтайдаң ырабас керек болгон. Капаганнаң Инелге Тонйукук ичкери барар керек дезе, јöпсинбезин деп туйка јакару келген. Ондый да болзо, Тонйукук тўргештердиң черўлери ончозы бир јерге јуулгалакта, кенете табарар керек деген шўўлтезине Инелди тартып алган. Тўрк черў 711 јылда тўрген јорыкла Алтайдың сындарын ажып, Эртиш сууны кечў јок јерденг кече берген. Оноң ары тўниле јортуп, таң адар алдында Јарыш Јалаңындагы Болчу деп јерге јеткен.

Кайучылардың олјолоп экелген улузы түргештердиң черүзининг тоозы он түмен дешкен. Мыны угала, Инелдиң черүзининг јаандары ончозы түргештерге табарбай, кайра барар керек деп айдышкан. Је Тонйукук олорды токтодып: «Алтайдың сындарын ажып, Эртиш сууны кечип келеле, келерге күч дештигер, је күч болгонын сеспедигер. Айса болзо, биске Тенгери, Умай, ыйык Јер-Суу болушкан. Не качарыс? Өштү көп дейле, не коркорыс? Бис ас дейле, не јеңдиртерис. Табаралы!» — деген.

Инел Тонйукуктың сөстөриле јөпсинип, түргештердиң черүзине табарган. Түргештердиң тоозы Инелдиң јуучылдарынаң бүдүн јарым катап көп болгоны јарталган. Түргештер Инелдиң табарузына тескерлеген де болзо, јеңдиртпеген. Экинчи күн согушты түргештер баштап, Инелдиң черүзине табарган. Је олор чыгыш түрктеринин удура табарузына чыдажып болбогон. Түргештиң черүзиниң јааны Сакал ла көп бийлери олјолоткон. Олорды Инел өлтүрзин деп јакарган. Түргеш черүнинг арткан-калганы Сулук-Чабышка баштадып, Сыр-Дарьяның ары јаны јаар качкан. Инел олорды истеп, Сыр-Дарьяны кечип, Самаркандтың јанына келген. Ондо Согд элиниң кааны Гүрекке болужып, Орто Азияны бактырарга турган арабтарла јуулашкан. Је арабтардың Кутейбага баштаткан черүзине чыдап болбой, төрөли јаар тескерлеген.

Инел ле Тонйукук Орто Азияда јуулажып јатканча, Күнчыгыш түрк элинде карлуктардың, тогуз-огузтардың, азтардың ла өскө дө аймактардың түймеендери башталган. Инелдиң черүзине түймеенчилердиң ортозынаң ödörgö келишкен. Је јол күч те болзо, онын черүзи 714 јылда Өтүкенге јанып келген.

Түймеен көдүргендерле тартыжарга элдиң көп күчи барган, коп јуучылдары корогон, керек дезе кааныныңг тыны үзүлген. 716 јылда Капаган каан Тола суунын јанында байырку аймактың түймеенчилерин јенген. Туш башка качкан басмылдардың бир кичинек бөлүги Тола суунын талду аралында јажынып, Капаганды өлтүрерге кетеген. Јенгүнинг кийнинде токынаган Капаган арал кечире јортып барадала, көдөчилеринен кыска өйгө айрыла берген. Јанғыскан арткан кааңга байыркулар чурап бара-

ла, тынын кыйган. Өлтўрткен Капаганның бажын тўймеенчилердиң ортозында јўрген Кыдаттың кайучызы ол ок јылдың алтынчы айында Чаңганга јетирген.

Капаганның өлўми элди кўч турумга тўжўрген, је јайрадып болбогон. Капаган Элтеришти̇ң керегин турумкай улалтып, элди тыңыдып салган учун, элдиң башкарузы тўймеенчилерденг кўчтў болгон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Кўнчыгыш тўрк эли канайып орныккан?
2. Элтериш Кыдатла канайда тартышкан?
3. Элтеришти̇н божогоны керегинде куучындап беригер?
4. Капаган ширеге канайда отурган, ол Кыдатла канайып тартышкан?
6. Капаган Кыргыстың тўймеенин басканы керегинде куучындап беригер.
7. Инел ле Тойукук тўргештерди канайып јенген?
8. Капаган канайда өлгөн?

КОШ КЫЧЫРМА

Элтериш кааннын эсеткижиндеги бичинтинең алган ўзўк

Өбөкө-кумраныс Бумын каан (телекейдиң) төрт келтейин кыстаган, јыккан, јайа чачкан, баскан. Ол каан јок болгон соңында, эл јўдеген, јайрадылган, јылыйган... Башкарган кааның јылыйтып, тўрк калык ичкери кўн чыкканына, тескери кўн ашканына јетире, бери Кыдатка, ары јышка јетире...

Алып эрлерин балбал эткен. (Оноң) тўрк калыктың ады јок боло берген. Тўрк калык јоголбозын деп, кырылып калбазын деп, ўстиги Теңери айткан...

(Мен), Капаган, Элтериш кааннын элине јайалдым.

§ 9. Кўнчыгыш тўрк элиниң Билге туштагы јеңўлери ле божогоны

Билгениң ширеге отурганы. Капаган өлгөн кийнинде, элдиң бажында уулы Инел арткан. Тўрктердиң озогы јаңгыла, Капагантың кийнинде каан болотон кижи оның

карындажының јаан уулы Билге болгон. Је Капаган эзен туштa ордына артатан кижи эдип Инелди көстөп койгон. Инелдиң түймеендерди базып, элди јайрадыларынаң аргадаар кирези билдирбеген. Онын учун удабай Күл-Тегин ле Билгеге баштаткан бир бөлүк бийлер Инелди каанның ширеезинең јайладарга јөптөшкөн. Каанның турлузын каруулдаган такымның бажында Күл-Тегин турган учун, туйка јөптөжүни бүдүрерге күч эмес болгон. Күл-Тегин нөкөрлөриле кожо Инелге ле оның эң јуук улузына табарып, олорды өлтүрген.

Билге каан. Эмдиги өйдиң јуругы

Каанның ширеезине Билге отурган. Күл-Тегин апа тарканның јамызын алган. Капаган башкарган өйдө јаан јамы алып болбогон, је түрктердиң ортозында тоомјылу 70 јашту Тонйукук курултайдың јаанына көстөлгөн.

Јаңы башкарунын башкы алтамдары. Элдиң јаңы башкарузы 717 јылда уйгурлардың, ээчиде јылда карлуктардың түймеенин базып, олорды элдиң улузына катап бириктирген. Элдиң ичиндеги аймактарды түймезин деп Кыдат тектерип турган учун, Билге Кыдатка јаан табару эдерге сананган. Је Тонйукук Кыдаттың ич турумы амыр, калганчы јылдарда кыра ажының түжүми јакшы болгон, бистиң черү дезе јууга јетире белетелгелек деп, Билгени Кыдатка табарарынаң токтоткон. Онын кийнинде Билге кыдаттарды өткөнип, өштүлерденг коруланарга турлузын кала чылап, таштаң салган бийик чытла курчаарга сананган. Је каанның бу шүүлтезин Тонйукук база јаратпаган. Ол мынайда айткан: «түрктердиң тоозы Кыдаттың улузының бир де процентине јетпес. Түрктердиң күчи белен көчө берер аргалузында. Бистиң улус күчтү тужында ичкери јуулажарга барат, уйадай берзе, качып ла јажынып турат.

Түрктер јаңгыс јерде турар болзо, олорды кыдаттар белен јоголтып салар».

Билге кааннын эдерге сананган база бир кереги Кыдатта таркаган бурканлык (буддизм) ла даосизмди (Лао-цзынын ўредўзи) түрктердиң ортозында јайары болгон. Буркан (Будда) ла Лао-Цзынын ўредўлери улусты јуучыл ла кўчтў эдер ордына јалакай ла уйан эдет, олор түрктердиң эрчимдў кылык-јаңына јарабас деп, Тонйукук бу да керекти токтоткон.

Кыдатла јуулажарга арай эрте учун, 718 јылда Кыдатка элчилик аткарылган. Түрк элчилер башкарузынын Кыдатла эптежерге турганын угускан. Је Кыдаттың императоры Кўнчыгыш түрк эли түймеендерден улам уйадаган болор деп, оны јоголторго амадап, эптежерге кўўнзебеген.

Јуу. Кыдаттың башкарузынын планыла, түрк элди јоголторго кыдаттарла кожо Кыдаттың јанына көчкөн басмыл, татабы, кытан аймактар ла Инелдиң Кыдатка качкан карындажы Бег-тегиннинг такымы туружар учурлу болгон. Бастыра черўлердиң јаанына Ван Цзунь тургузылган. 720 јылда кўскиде Ван Цзунь басмылдардың Бешбалык кер-
менде турган черўзине Билгенинг турлузын көстөп атанзын деп јакарган. Басмылдарды ээчиде Ван Цзунга баштаткан 300 мун јуучылду кыдат черў атанарга белетенген. Кытандар ла татабылар түрктерге кўнчыгыштаң табаратан болгон.

Түрк элди јоголторго камык өштў келип јатканын укка Билге ал-санаага алдырткан. Је Тонйукук оны токынадып, өштўлерле мындый планла јуулажарыс деп айткан: «Басмылдар кытан ла татабы аймактардаң ыраак јуртаган учун, олорго биригип болбос. Кыдат черўнинг башчызы Ван Цзунь база бир генерал Чжан Гя-чженле көрўшпес учун, экў өмө-јөмө јуулажып болбос. Оноң Кыдаттың јаан черўзи Өтўкенге једип келерине бўдерге кўч. Је албаданып једип те келзе, биске олордың келеринең ўч кўн озо түндўк јаар ырап алар керек. Ол туштa биске једеринең озо азыгы түгенип, кыдаттар кайра бурылар».

Тонйукуктың планыла озо баштап басмылдарга табарар керек болгон. Түрк кааннын турлузынаң көп јөөжө тоноп аларга энчикпей мендеп клееткен басмылдар удура

Ады-бойы темир куйак кийген түрк јуучылдар

барган тўрк черўге учураган. Тўрк черўнинг башчылары басмылдарга јаба једип, олорды тўрген јоголторго сананган. Је Тонйукук олорды токтодып, ыраак јерге келген черў качып болбозын билип, төрөлине бурыларга сўрекей калапту јуулажар деген. Тонйукуктынг сўмезиле, тўрктер черўзин эки бөлўкке айрып, јенгил јепселдўзин басмылдарга билдиртпей, олордонг озолоп, Бешбалыкка јетсин деп аткарган. Озолоп барган тўрк такым Бешбалыкка кенете табарып, оны јуулап алган. Тўрк черўнинг öскö такымына амыры јоктонг сўрдўрген басмылдар аттары ла бойлоры сўрекей тынг арып, Бешбалыкка једип келеле, эки тўрк черўнинг ортозына кыстаткан. Удурлашса, ончозы кырдырып саларын билип, басмылдар, арга јокто, багарга јöпсинген.

Басмылдар јанынанг јеткер јоголгон кийнинде, тўрктер 720—721 јылдардынг ортозындагы кышкы айларда Кыдатка табарарга барган. Озо баштап тўрк черў Билге каан ла Тонйукукка баштаткан эки бөлўкке айрылып, эки башка јолло барган. Эки бөлўк Кыдаттынг Ланчжоу калазынынг јанында бириккен. Калада турган кыдат черў тўрктерди бир јаан согушта јенгип ийерге каланынг тыштына чыккан. Кыдаттынг черўзининг төс бөлўги јойу јаачыларданг турган. Јуу-согуш болотон кўн тынг соок тўшкен. Јаачы кыдаттардынг јаа тарткан колдорынынг терези соокко јарылып турган. Кабышпай турган колдорыла ок адып болбой турган јаачыларга тўрк атчылдар јаба јортып, олорды јыдаларыла сайып, јенгўни ойноп алган. Кыдаттынг черўзининг јаан бөлўгин јенгип койоло, тўрктер кичинек бөлўктерденг јалтанбай кыдаттардынг Кан-шоу, Юан-шоу, Лианг-шоу отокторын тоногон. Кыдат кезедилген сонгында, тўрк черў 722—723 јылдарда кытандарга ла татабыларга табарган.

Кыдатла эптешкени. Кыдаттынг бирликчилерин мокодып салала, тўрк элдинг башкарузы Кыдаттынг императорына эптежерге турганы керегинде база катап угускан. Билгенинг элчилери тўрк каан императорго уулы кептў болып, оны адазындый тооп јўрерге кўўнзеп туру деп јетиргендер. Император арга јокто јöпсинген. Оны ээчиде Билгенинг элчилери база бир канча катап келгилеп, кааны эш эдип аларга императордынг кызын сурап турганын угускан.

Је император јўзўн-јўўр шылтактар таап, кызын берерге меңдебей турган. Кыдаттың императорынаң тўрктерге 725 јылда Юан Чжен деп элчи келерде, Билге оны мынайып кömölögön: «Тибеттер ийттеңде бўткен болзо, императордың династиязы олорло алыжып јат, кытан ла татабы менең камаанду да болзо, олордың јаандары база императордың кыстарын алган. Јўк тўрк каан императордың кызын алып болбой, öскö каандарга шоодыртып јат». Билге императордың кызын алып болбогон до болзо, öскö некелтелерин Кыдатка бўдўрткен. Темдектезе, ол императордоң Кыдат ого јылдың ла сый эдип 100 муң тўрбек торко берзин деп некеген. Император ондый јаан сыйды Билге ого калан тölööргö јöпсинзе, береечи болгон. 727 јылдагы јöптöжў аайынча, Билге императорго јылдың ла «калан» деп адалган 30 ат береечи болгон. Кыдат дезе оның «каланы» учун јылдың ла айдары јок јаан сый — 100 муң тўрбек торко береечи болгон. Онойып, Билге императорго калан тölöп турган деп бодолгон, је чынынча, император Билгеге јаан калан тölögön.

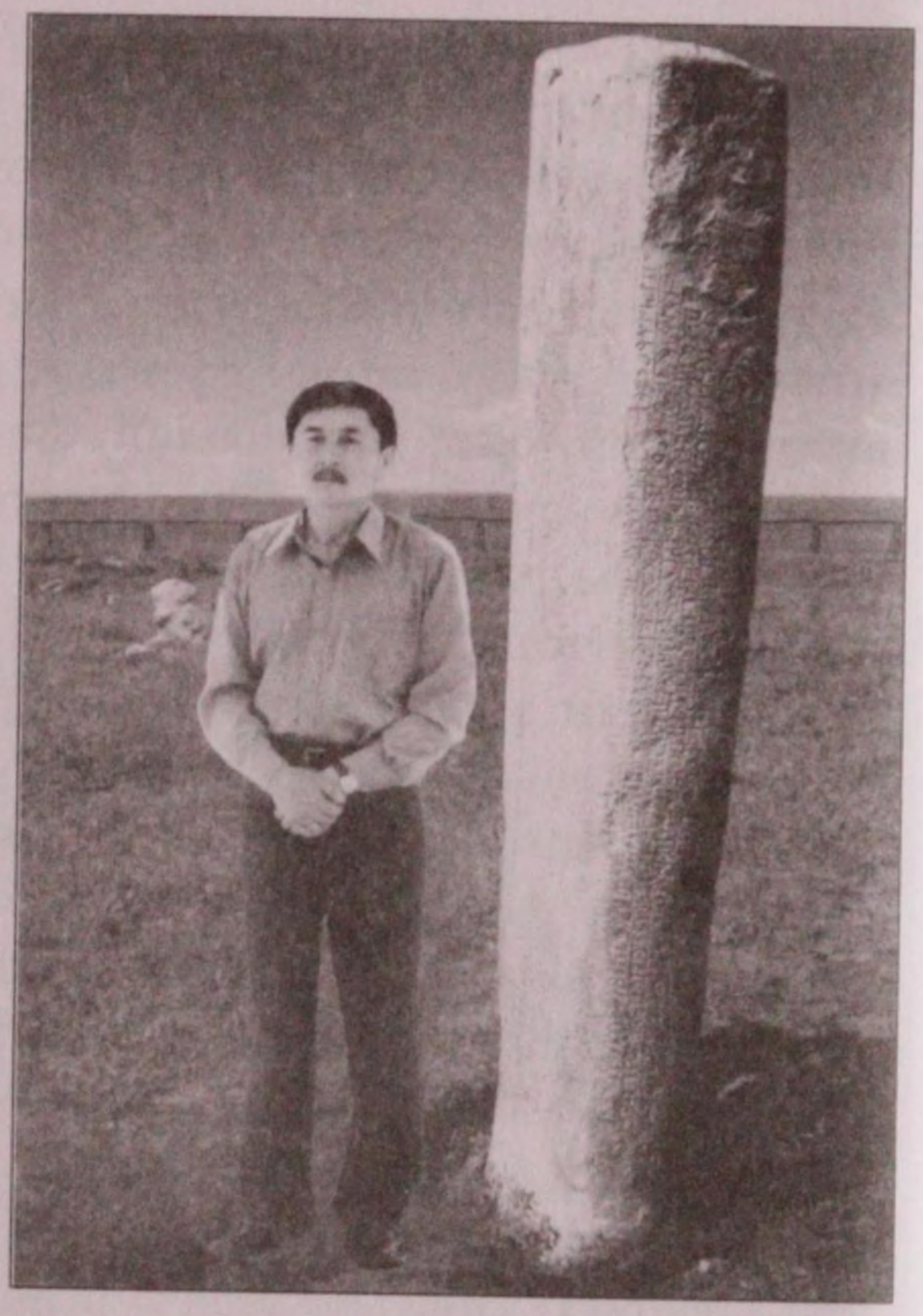

Тонйукуктың бичинтилў баканазы

Тонйукук ла Кўл-Тегиннин эсеткиштери. Јажы јаанап, су-кадыгы уйадай берген Тонйукук бойына эсеткиш јазаткан. Оның эсеткижине бичинтилерлў эки таш бакана ла сегис кезер таш кирген. Эсеткиш эмдигенче Моңол ороондо Улан-Батордоң 50 км ыраагында Тола сууның јанында турганча. Эсеткиштиң тöрт кырлу эдип јонгон баканаларында Кўнчыгыш тўрк элининг орныкканы ла тыңыганы,

Тонйукуктың тӱрк калыкка ла элге јетирген тузазы керегинде бичилген. Бичинтиде Тонйукуктың: «тӱнде уйку јоктоң, тӱште отурыш јоктоң, кызыл канымды актырып, кара теримди төктирип иштедим, кӱчимди бердим» — деп айтканы төгӱн мактаныш эмес, чын эткен ижине келижип јат. Эсеткиш бӱткен кийнинде, удабай, 725 јылда Тонйукук 79 јаштуда божогон.

731 јылда 47 јажында элдиң база бир јаркынду кижизи, Кӱл-Тегин өлгӧн. Келер јылда Кӱл-Тегиннің сӧӧгин өртӧгӧн јердиң ӱстине Билге каан эсеткиш тургустырган. Эсеткиш чӱмдӱ көп эдимдерден турган. Бастыра эдимдер тӧрт ӱйелӱ калың чыттың ичинде болгон. Чытла туйуктаган јердиң ичинде байзың турган. Оның ичинде будуктарла бӱдӱрген јуруктарда Кӱл-Тегиннің нерелӱ керектери көргӱзилген. Байзыңгның өзӧгинде Кӱл-Тегин ле эжинің таш сӱрлери турган. Байзыңгның бери јанында кезер таштар тургузылган. Олордың јанында таштаң эткен кур-баканың ӱстинде бичинтилерлӱ таш бакана турган. Оның тӱрк тилле эткен бичинтизиле коштой кыдат тилле бӱдӱрген бичинтизи бар. Кыдат иероглифтер Кӱл-Тегиннің эсеткижиндеги бичинтилер не керектӱ эдилгени керегинде мындый сӧстӧр јетирет: «мӧрлӱ керектерин јажынчакка јарлаарга туу ошкош көрӱмјилӱ бичинти јазалган». Тӱрк тилдӱ бичинтиниң авторы Кӱл-Тегиннің јуук төрӧгӧндӧриниң бирӱзи Йолуг-Тегин (Јолдук-Тегин) болгон.

Эсеткиш бӱткен кийнинде, ондо Кӱл-Тегиннің сӱнезине чачылга эдилген. Чачылгада туружарга кытан ла татабы аймактардаң Удар Сеңӱнге баштаткан элчилик, Кыдаттың императорынаң Ликен ле Ышийи баштаган элчилик, Төбӧттиң кааныныңг элчизи Бӧлен келген. Бадыштагы Согд, Иран, Букара деп ороондордоң Неңг Сеңӱн ле Огул Таркан турушкан. Тӱргеш кааныныңг Макарач ла Огуз Билге келген. Кыргыстардың кааны элчи эдип Тардуш Ынанчу Чурды ийген.

Билгениң калганчы керектери ле божогоны. Эки јаан болушчызын јылыйткан Билге кааннының калганчы јаан кереги тӱрк элдеңг айрыларга албаданып, ойто ло тӱймеген кытан ла татабы аймактардың Сеңӱнге баштаткан 40 мунгду черӱзин 734 јылда Төңкес тууда табарып, өштӱниң 30 муң јуучылын кырып, јеңӱ алганы болгон. Јуучыл

Күл-Тегиннинг сүринин бажы

једимиле коштой Билге элдер ортозындагы политикада база бир једимге келген: Кыдаттынг императорынанг оныңг кызыла алыжарга јöп алган. Телекейде эң јаан ороонның императорына төрөгөн болгоны Билгенинг тоомјызын бийиктедер эди. Је бу керекти бүдүргелекте, Билге 734 јылда 50 јаштуда буйрук-чор деп јаан јамылу кижизине корондоткон. Ол божоор алдында буйрукчорды төрөгөндөриле кожо өлтүрткен. Корондоткон Билге ийт јылдың (734) онынчы айының јирме алтынчы күнинде божогон. Онынг ады ундылбазын деп, элдиңг башкарузы келер јылда ого эсеткиш эттирткен. Билгеге тургускан бичинтилү баканада онынг түрк элге јетирген тузазы керегинде мындый сöстöр бар: «түркиме, калыгыма јакшы эдерге ончо кире албадандым». Бичинтининг авторы база Йолуг-Тегин болгон.

Элдиңг божогоны. Бийик јамылулардың ончозының јöпсингениле кааннынг ширеезине Билгенинг уулы Ижань* отурган. Ол элди јети јыл башкарып, божогон. Ордына каан деп 739 јылда карындажы Билге-Кутлуг јарлаткан. Ол Тенгери каан деп ат алган. Кааннынг јажы кичинек учун, элди башкарарына энези киришкен. Энезининг кобына бүдүп, Тенгери каан элдиңг бадыш келтейин башкарган јабгуны өлтүрген. Элдиңг чыгыш келтейининг јааны база өлтүртеринең коркыйла, Тенгери кааннынг турлузына та-

* кыдат ады.

барып, кааннынг тынын кыйган. Ширее блаашкандардынг бир канчузы бойын каан деп аданып, өлтўрткен кийнинде, кааннынг ширеезине Кутлуг отурган. Энг бийик тўрк бийлер јанг блаажып јатканча, јаан тўрк аймактар — басмыл, уйгур ла карлук, тўймеп чыккан. 742 јылда тўймеенчилер бир уунда кааннынг турлузына табарган. Јуу-согушта Кутлуг каан јенг јастанып јыгылган. Басмыл аймагынынг башчызы бойын каан деп јарлаган. Тўрк элдинг тирў арткан бийлери Кутлугтынг ордына Озмышты каан эдип кödўргендер. Кыдаттынг императоры јангы кааанды Кыдатка баксын деп кычырган. Озмыш элдинг камааны јогын јылыйтарга јöпсинбеген. Је удабай тўймеенчилердинг табарузына чыдашпай качкан. 744 јылда Озмышты басмылдар өлтўрип, бажын Чанганга аткарган. Кўнчыгыш тўрк эли мынайып божогон. Озмыштынг ийни бойын каан деп аданган да болзо, элдинг бийлеринининг кöбизи тўймеендерди токтодорго лотынын аргадап аларга иженип, басмылардынг башчызын каан болзын деп јöпсингендер. Басмылдардынг династиязынынг угы кök-тўрк династиязынанг бўткен учун, тўрк бийлер оны уйгур ла карлуктынг башчыларынанг артыксынган. Је уйгурлардынг башчызы бойы каан болорго амадап, эки јылданг басмылдарга табарала, олорды јенгип. кааанын өлтўрген.

Кök-тўрк династиязыла колбулу аймактардынг кöбизи уйгурлардан качып, бадыш јаар ырбаган. Олордынг кезиги Орто Азияда ла Кўнчыгыш Тўркистанда Каракаанлы элининг тöзööчилеринининг тоозында болгон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Билге ширеege канайып чыккан?
2. Јаны башкарунын башкы алтамдары кандый болгон?
3. Тўрктер Кыдатты ла бирликчилерин канайып јенген?
4. Билге Кыдатла канайда эптешкен?
5. Тонйукук ла Кўл-Тегиннин эсеткиштери керегинде куучындап беригер.
6. Билгенин калганчы керектери ле өлгöни керегинде куучындап беригер.
7. Кўнчыгыш тўрк эли канайып божогон?

Күл-Тегин ле Билгениң эсеткиштериндеги бичинтилерденң алган ўзўк

Ўстисте Көк Теңери, алдыста кара јер јайаларда, экўниң аразында кижиниң балдары јайалган. Кижиниң балдарыныңўстине өбөкөлөрим Бумын каан, Истеми каан отурган. Отурып, тўрк калыкты башкара берген. Төрт јаныста ончозында өштўлер болгон. Черў аткарып, төрт јаныстагы калыктарды ончозын бактырган, ончозын сөс уккур эткен. Баштуны бажырткан, тизелўни тизелендирген. Ичкери Кадыркан јышка јетире, тескери Темир Каалгага јетире (тўрктерди) јатыргыскан. Бу эки јердиң аразында эл аайы јок көк-тўрктерди аайлу-башту эдип, онойып отурдылар. Санаалу каандар болгон, алып (кептў) каандар болгон. Буйруктары база санаалу, алып (кептў) болгон. Оныңучун элин онойып башкарган, элин јасак-төрўлў, аайлу-башту эткен. Ўле-коногы једип, божогон. Ачурканаачы-сыгытчылар кўн чыгыжынаң, кўн ашканынаң, ормондордо-чөлдөрдө јуртаган элденң кыдаттар, төбөттөр, апарлар, апурумдар, кыргыстар, ўч-курыкандар, отус-татарлар, кытанлар, татабылар, мынча калыктар келип, ачурканган, сыктаган. Ондый јарлу каан болгон.

Онын кийнинде ийнилери каан болгон, уулдары каан болгон. Онын кийнинде ийнизи аказы ошкош болуп бўтпеген, уулы адазы ошкош бо-

Күл-Тегиннинң эсеткижи

луп бўтпеген учун, ширеede аайланбас каандар отургандар, јаман каандар отургандар. Буйруктары база аайланбас болгон, јаман болгон. Бийлери, калыгы уккур эмес учун, кыдат калык дезе төгўнчи учун, ийнилу-акалу өштөшкөн учун, бийлер ле калык өөркөшкөн учун, түрк калыктың озодоң бери болгон элин ычкынып ийген, баштаган каанын јидиртип койгон. Кыдат калыкка бийлериңнинң уул балдары кул болды, ару-чек кыстарың ойнош-кулдар болды. Түрк бийлер түрк аттарын чачкылап, Кыдаттың бийлеринин кыдат аттарын адангылап, Кыдаттың каанына багындылар. Бежен јыл ижин-күчин бердилер. Ичкери күн чыгыжына, ормондогы кааңга јетире черў апарып, тескери Темир Каалгага јетире черў апарып, ондогы элдерди Кыдаттың каанына јуулап берген. Түрк кара камык калык мынайып айткан: элдў калык болгом, элим эмди кайда, кемниң элин элбедерим деген. Кааңду калык болгом, кааным кайда, не кааңга ижим-күчим берерим деген. Мынайып айдып, Кыдаттың каанына өштў болгон. Өштў болуп, ортозында аайлу-башту болбогон учун, ойто баккандар. (Кыдаттың кааны түрктер) мынча ижин-күчин берген деп сананбады, түрк калыкты өлтўрейин, угын ўзейин деген, јоголтып турган болтыр. Ўстиги түрк Теңеризи, түрк ыйык Јер-Суузы мынайып эткен: түрк калык јоголбозын деп, калык болзын деп, адамды-Элтериш каанды, энемди-Элбилге катунды, Теңери төбөзинде тудуп, өрö көдўрген.

§ 10. Күнчыгыш түрк элиниң энчиленеечилери

Уйгур элиниң төзөлгöни. Уйгурлар түрк аймактардың огус бөлўгине кирген. 605 јылда уйгурлардың тогус сööги Јети-Суунаң Каңайдың тууларына көчкөн. Олорды айылдаштары тогус-огус эмезе теле деп адайтан, бойлоры дезе уйгур деп аданарын артыксынган. Уйгурларга јанында јаткан öскö дö сööктöр бириккен. Көптöп ле тыңып келген уйгурлардың бажында йаглакар деп сöök турган.

Көк-түрк династияны јоголткон ўч аймактың, басмыл, уйгур ла карлуктың, кажызының ла башчызы каан болор күўндў болгон. Оның учун јеңўниң кийнинде удабай уйгурлар басмылдарга табарала, олорды бактырып алган. Уйгурлардың башчызы 747 јылда бойын каан деп јарлап, Элетмиш Билге деп ат аданган. Алтайда јуртаган карлуктардың көбизи уйгурлардың согултазына чыдашпай, бадыш јаар көчкөн. Эң јаан öштўлерин јеңип алган уйгурлар

Элетмиш Билге каан

Оркон суунынг јарадында элининг төс калазын тудуп баштагандар. Ого Ордубалык деп ат адалган.

Алдында Чыгыш түрк элине кирген аймактардынг кезиги уйгурларга багарга күүнзебеген учун, олорды черүнинг болужыла бактырарга келишкен. 650 јылда уйгурлардынг кааны Элетмиш Билге Кем суунынг јанында јуртаган чиктерди бактырган. Олорды ээчий татар аймакты кожып алган. Келер јылда чиктерди база катап мокодорго келишкен. Оноң уйгурлар Кара Эрчишти салдарла кечип, Болчу деп јерде карлуктарга табарган. Чик ле кыргыс аймактарга биригип, уйгурларды јеңгерге амадаган карлуктар тынг согулта алган. Оныг кининдеги јылларда элининг бадыш келтейиндеги карлук, басмыл, түргеш аймактарды база бир канча катап јенгип, олордынг табаруларын ла түймеендерин токтодып салган. Күнчыгыш Түркистанныг Куча, Карашар, Бешбалык баштаган калалары Уйгур элге багарга јөпсинген. Түндүктеги кыргыс аймакла узак тартыжып, уйгурлар оны 758 јылда бактырган.

Уйгур элининг көдүрилерине Кыдаттынг ичиндеги түймеен болушкан. 755 јылда Кыдаттынг башкарузы Ань Лушаньга баштаткан түймеенди базып болбой, уйгурлардаң болуш сураган. Түймеенненг озо Кыдаттынг башкарузы уйгурларды вассалына түңгей көрүп туратан. Элетмиш Билге Кыдаттынг императоры онынг элин Кыдатла тенг орон, Кыдаттынг бирликчизи деп адаарга јөпсинзин деп некеген. Ого үзеери болушканы учун, император уйгурларга акча-јөөжөлө јаан сый берер учурлу болгон. Император уйгурлардынг ончо некелтелерине јөпсинип, уйгур кааннынг кызын эжи эдип алган. Бойынынг кызын дезе уйгур каанга эш эдип берген.

Уйгур черў Кыдаттың башкарузына болужып, тўймеенчилерле бир канча јыл јуулашкан. Тўймеенди базарында турушканы учун Кыдат уйгурларга јылдың сайын 20 муң тўрбек торко берип баштаган. Ого ўзеери уйгур черўчилер Кыдаттаң сўрекей көп јөөжө тоноп апарган.

Манинин озогы өйлөрдөн арткан јуругы

Маничиликти өскўргени. Элтемиш Билгени ээчиде ширеге уулы Бөгў отурган. Онын толо ады Тенгери Элтутмыш Алп Кўлўг Инги Билге каан болгон. Бөгў каан Кыдатта тўймеенчилерле јуулажып јўреле, согд укту маничилерге учурап, олорды төрөлине экелген. Маничилер дегени маничилик деп религияны јангдаган улус. Ол религияны Јебрен Иранда јуртаган Мани деп кижи төзөгөн. Онын ўреткениле, телекейде Јарык ла Карангуй тартыжып јат. Је эм ўстине бирўзи де јенгип болбойт. Јарыктың кўчин астатпаска, улус аштаң эткен курсак јиирин астадар учурлу. Маничилер эң артык курсак деп фрукт ла маала ажын бодогон, эт дезе сўрекей каршулу деп ўреткилеген. Уйгурлардың маничиликке јайылган бөлўги мал азыраарынаң маала ажы ла аш өскўрерине көчкөн.

Маничи уйгур

Уйгур бийлердиң ортозында каанының маничиликти көдўрип турганын јаратпай тургандары база болгон. 789 јылда олор Тон Бага тарканга

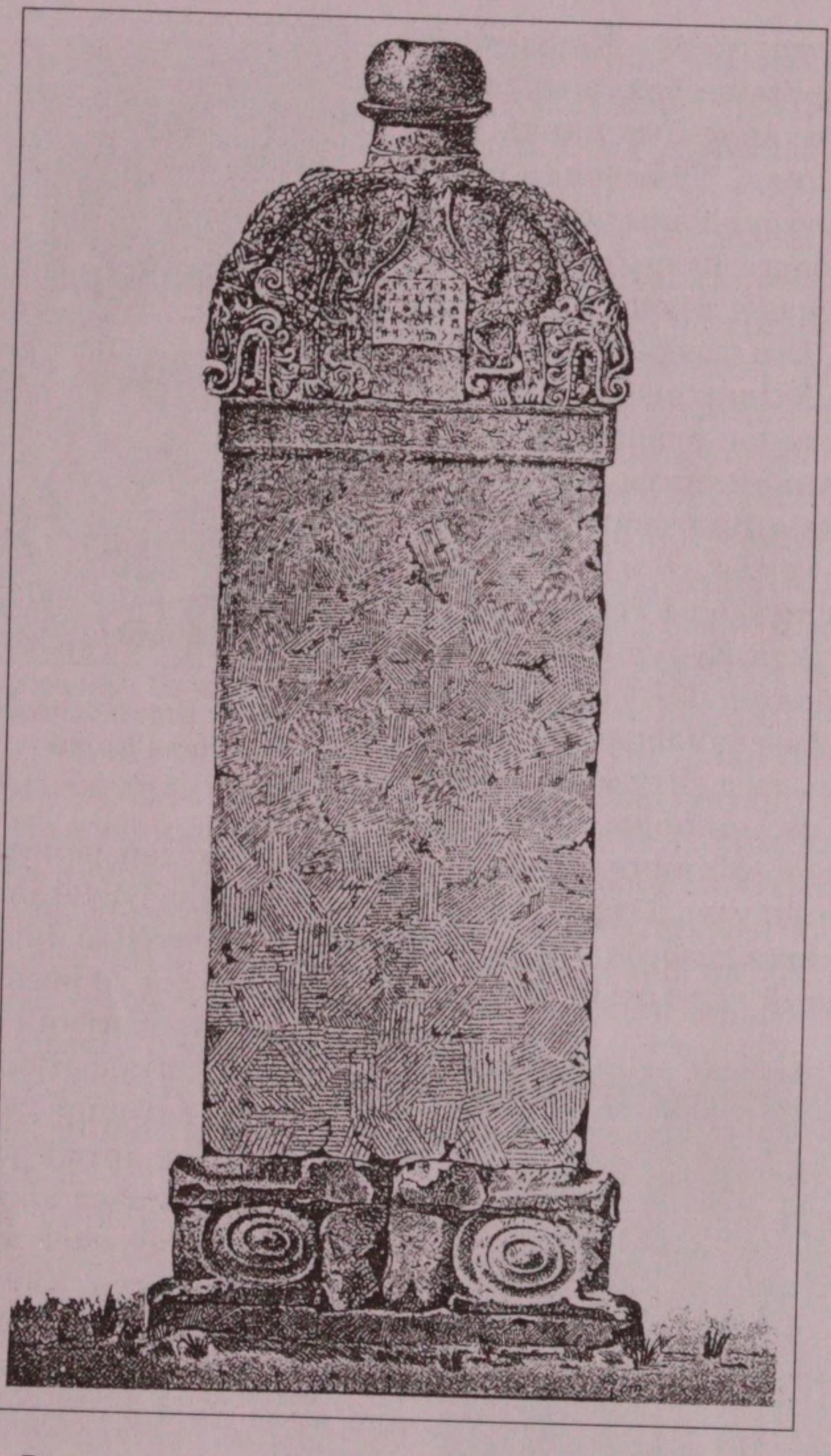

Алп Билге кааннын Ордубалыктын јанында турган эсеткижи

баштадып, Бögўни öлтўрип, јанды колына алган. Тўймеенчилердин јааны бойын Алп Кутлуг Билге каан деп аданган. Јаңгы каан маничиликтин Ордубалыкта јуртаган бакшы-

ларын ла согд укту маничилерди өлтүрзин деп јакарган. Је јаан удабай, маничиликти јөмөгөн бийлер Уйгур элдиң ширеезин өштүлеринең айрып алган.

Калалар тутканы. Көчкүн јүрүмнең айрылган уйгурлар калалар тудуп, кезиги калаларда јуртап баштаган. Уйгурлардың кааны Элетмиш Билгениң јакарганыла Оркон суунып јарадында элдиң төс калазы Ордубалык тудулган. Каланы курчаган төрт үйелу чыттың кажы ла јанының узуны 600 метр болгон. Той балкаштаң эткен чыдының бийиги 10 метрге јеткен. Чыттың ич јанында кааннық өргөөзи, черүчилердиң казармалары, садучылардың лавкалары, устардың мастерскойлоры, улус јадар туралар турган. Кааннық өргөөзининг ичине 900 кижи баткадый болгон. Бийик төңнинг үстинде турган өргөө алтындап салган јабынтылу учун, сүрекей ыраактаң јалтырап көрүнип туратан. Каланы айландыра кыралар, чедендеген садтар ла маалалар бар болгон.

758 јылда уйгурлар Селеңги суунып јарадында Байбалык деп калазын туткан. Ол калада јуртаган улустың көбизи маничиликтиң согд укту монахтары болгон. Олор түрк тилге маничиликтиң номдорын көчүрген. Уйгур элде Ордубалык ла Байбалыктаң башка калалары база бар болгон.

Ээлеми. Уйгурлардың көбизи мал ижиле уружып, јайлу ла кыштунып ортозында көчүп јүрген. Је бир бөлүги ондый јүрүмин токтодып, калаларда тургун јүрүмге көчкөн, јер ижиле урушкан. Олор кыра сүрүп, аш тарыган, маала ажын өскүрерге үренген. Кулур эдерге уйгурлар теермендер тузаланган. Колло айландыратан кичинек теермендерле коштой таштарын чардың күчиле айландыратан јаан теермендер болгон. Калаларда көп устар јуртаган. Олордың ортозында темирчилер, таш јоноочылар, той балкаштаң айак-казан эдеечилер, бөс согоочылар, теренең эдимдер көктөөчилер ле өскө дө устар болгон.

Бичиги. Уйгур элинде түрк бичик тузаланылган. Уйгур элинең арткан бичинтилердиң эң јааны — Элетмиш Билге кааңга учурлалган бичинти. Ол бичинтини чийген таш бакана эмдиги Монгол ороонның бадыжында Шине-Усу көлдиң јаказынаң табылган. Элдиң төс калазы Ордубалыкка коштой тудулган байзынгның јанында Бөгү кааң-

ның јакарузыла таш бакана тургузылган. Оның кырларында түрк, кыдат ла согд тилдерле бичинтилер чийилген. Је түрк бичинтизи таштың элегенинең улам сүрекей тың үрелген.

Уйгур элдиң божогоны. Кочу эли. IX чактың бажында уйгурлардаң камаанду кыргыстар тыңып, уйгур каанды тообой барган. Уйгур элденг айрыларга кыргыстар јирме јылдаң ажыра јуулашкан. Кыргыстарды төбөттөр јөмөп турган. Уйгур элиниң бийлери ол өйдө јаң блаажып тартыжып турган учун, элиниң күчи астай берген. Кыргыстардың башчызы уйгур каанды коркыдарга, ого элчизи ажыра мындый сөстөр айткан: «Сениң салымың божогон. Алтын өргөөнгди удабас јуулап аларым, јанына јортуп келеле, маанымды тагарым. Маргыжарга күчиң бар болзо, кел, јок болзо, кач!». Уйгурлардың кыргыстарла јуулажып турган черүзиниң јааны, Күлүк Бögү, элиниң каанын ширеедең јайладарга амадап, кыргыстарла јöптöшкöн. Күлүк Бögү ле кыргыстардың 100 муң атчылду бириктирген черүзи 840 јылда уйгур кааннының черүзин Ордубалыкта јенгген. Уйгур каан јең јастанып јыгылган, эжи олјолоткон. Јенгү алган кыргыстар Ордубалыкты јемирип ле өртöп койгон.

Уйгур кааннының ла эжиниң јуруктары

Јенгдирткен уйгурлар туш башка качкан. Кезиги кыргыстарга баккан. Кааннының уулдарының бирүзине баш-

таткан 15 аймагы бадыш јаар ырбаган. Качкындар уйгурлардаң камаанду Куча ла Бешбалык калаларды айландыра јерлерде токтогон. Кааны јок артканынаң улам уйгур аймактар бир канча бөлүкке бөлүнип, кажы ла бөлүги бойы башкарынар болгон. Бешбалыктагы бөлүгининг башчызы Буку Чин төбөттөрлө јуулажып, олордоң Кочу (Турфан) деп каланы ла оны айландыра јаткан јерлерди блаап алала, јаңгы эл төзөгөн. Уйгурлардың јангы элин айылдаштары Кочу (Кочо) деп адаган. Чыгыш Түркистанга келген уйгурлар табынча јербойындагы согд улусла алыжып-колыжып, көчкүн јүрүминең ле мал ижинең тургун јүрүмге ле јер ижине көчкөн. Күнчыгыш Түркистанда уйгурлар маничиликти чачып, бурканлыкка көчкөн, онон исламга јайылган.

Күнчыгыш Түркистанның уйгурларының бичиги. Уйгурлар согд алфавитти јарандырып, түрк эрмекти бичиирге эптү эдип јазап алган. Јаңырткан алфавит уйгур алфавит деп адалат. Эски түрк алфавитле ташка бичиирге эптү де болзо, чаазындый ла тередий јымжак немелерге бичиирге күч болгон. Ондый да болзо, түрк алфавит уйгурыла коштой узак өйгө тузаланылган. Уйгурлар төрөл тилиле бичиирге бу эки алфавиттең башка алфавит база тузаланган. Ол тоодо Индияның брахми ле араб алфавиттерин.

Уйгурлар колло бичиген бичиктер јазаганыла коштой, бичик кылыырга јалбак агаштаң эткен кептер тузаланып баштаган. Бу учуралда јалбак агашка бичиктиң јолдыктары кезилетен. Онойып, кажы ла страница кезилген кийнинде, ого будук сүртип, чаазынга базатан.

Уйгурлардың түрк алфавитле бичиген бичиктериниң эң јарлуларының бирүзи «Ырк битиг». Эмдиги тилиске ол «Ыра (белге) бичик» деп көчүрилер. Бу бичикти белгелердиң јуунтызы деп айдарга јараар. Ого 65 белге кирген. Бичикти бичиген кижи адын адабаган, је оны «барс» јылда бичигенин айдып салган. Ол јылды 930 эмезе 942 јылга келиштирерге јараар. «Ырк битигти» маничилик јангдаган кижи де бичиген болзо, ондогы белгелердиң көбизи түрк улуста маничиликтең озо болгон.

Маничиликтиң алкыштарының ортозында түрк тилле бичилгендери болгон. Ол алкыштардың авторлорының көбизиниң аттары бистиң өйгө јетпей јылыйып калган. Ады бүгүнги күнге јеткен Арпыннының (Арпынчор-тегин) лирика үлгери ле Маниге учурлаган алкыжы табылган. Тоңа Күл деп автордың бичигенинең эмдиги өйгө бир үлгериниң үзүги јеткен.

Уйгурлар түрк тилге маничилик ле бурканлыкла колбулу көп бичиктер көчүрген. Көп учуралдарда көчүреечилер ол бичиктердиң сюжеттерин алала, эрмектерин бойлоры чүмдеген. Көчүреечилердиң эң јарлуларының бирүзи XI чакта јүрген Шынку (Шынко, Сынку) Шели болгон. Оның көчүргенининг ортозында бурканлыктың «Алтын јарык» деп јарлу судуры бар. Судурдың сюжедин бойының сөстөриле бичип, Шынку Шели јайалталу јолдыктар артырган.

Түрктердиң тогус-огус (уйгур) ла карлук бөлүктерининг ортозында Огус-каан керегинде кеп куучындар јарлу болгон. Оны түрк бичикчилер бичип алган. Је эң эрте бичилгендери эмдиги өйгө јетпеген. Бүгүнги күнге јеткендерининг эң артыгы XIV—XV чактарда уйгур алфавитле көчүрип бичиген колбичинти Парижтинг национал библиотеказында чеберлелип јат.

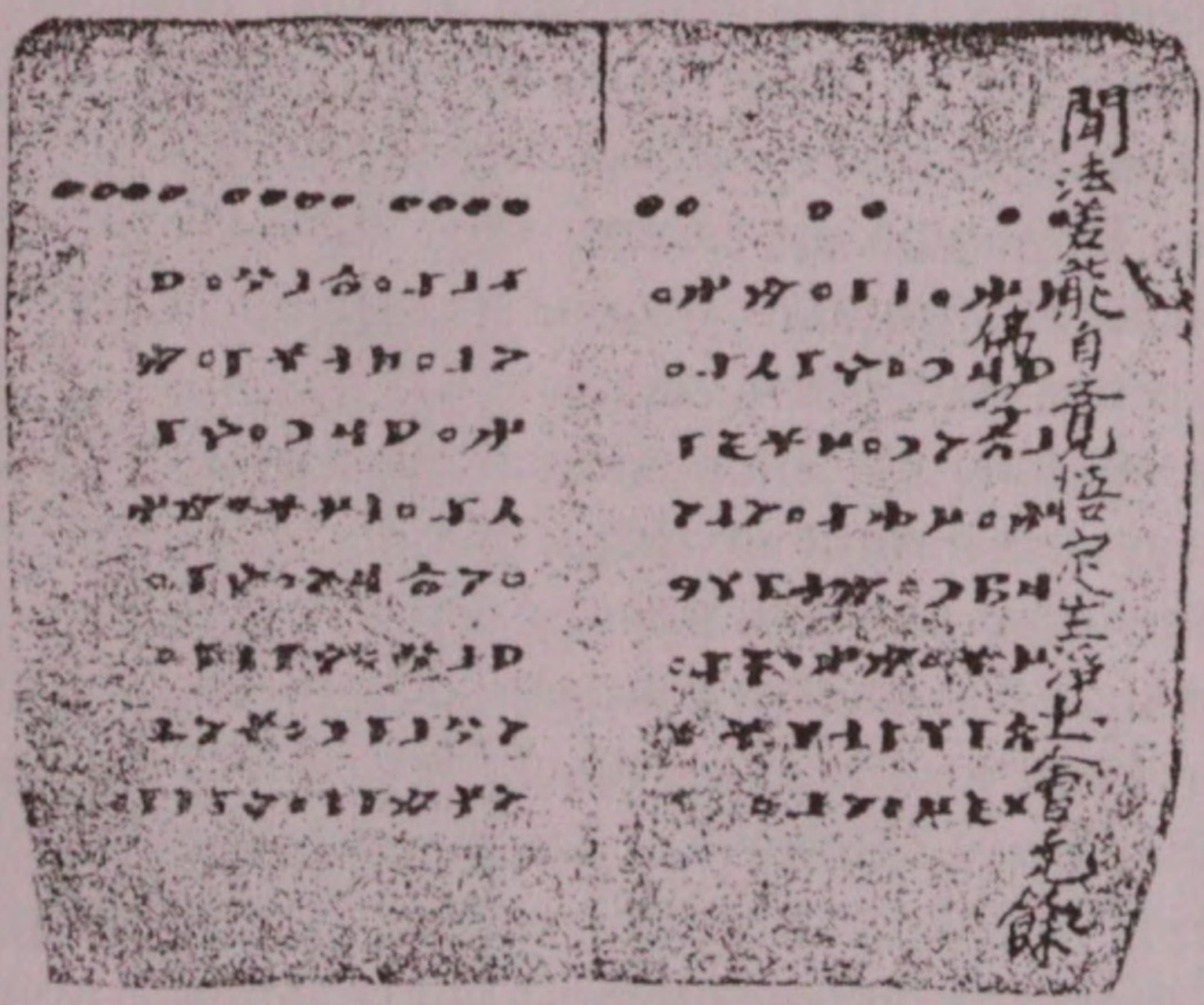

«Ырк битиктиң» бир страницазы

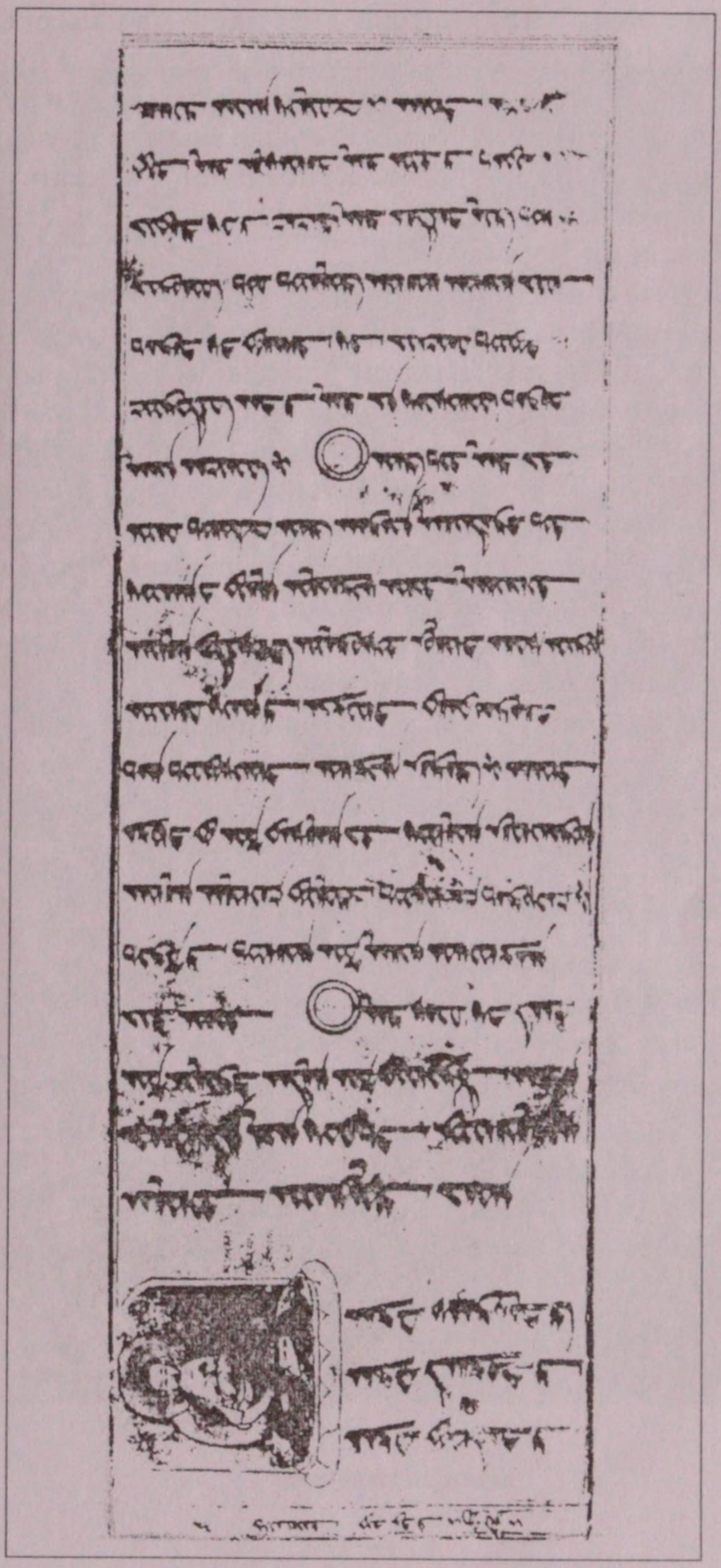

«Алтын Јарык» судурдын бир страницазы

Кыргыс эли. Уйгурларды jеңгерден озо кыргыстар Сойоң тууларының тўндўк jанында jуртаган. Уйгурлар jеңгдирткен кийнинде, олордың кезиги эмдиги Моңгол ороонның чөлдөрине көчкөн. Кыргыс каан турлузын Оркон суунын jанына көчўрген. Кўнбадышка качкан уйгурларды истеп барала, кыргыстар Кўнчыгыш Тўркистаннын тўндўк келтейин jуулап алган.

Jе кыргыстарга Төс Азиянын чөлдөринде узак jуртаарга келишпеген. Кыргыс элдиң чыгыш jанында моңгол укту улустың Кытан (Кыдан) эли тынгып, кыргыстарга jеткерлў боло берген. Кыргыстар онон jалтанып, Сойоң тууларының тўндўк jанына бурылган. Бир бөлўги бурылып болбой, Чыгыш Тўркистанда артып, Кыргыс элиле колбузын jылыйткан. Төс Азиянын ээнзирей берген чөлдөрине моңгол аймактар көчўп келген. Кичинеерген Кыргыс эли табынча бир канча бөлўкке бөлўнип, текши башкарузы jок боло берген. Кажы ла бөлўк бойынын ынал (инал) деп адалган башкараачызына башкарткан.

Кыргыс элинең арткан культура энчизинең эң баалузы — көп тоолу бичинтилер. Олор тўрк алфавитле көбизи көжөө таштарда чийилген. Jе Тўрк ле Уйгур элдерден артқан бичинтилердий jаан бичинтилер табылбаган.

СУРАКТАР ЛА JАКЫЛТАЛАР:

1. Уйгур эли канайда төзөлгөн?
2. Маничилик дегени не? Уйгурлар оны jандаган ба?
3. Уйгур элинде калалар болгон бо?
4. Уйгурлардын ээлеми керегинде куучындап беригер.
5. Уйгур элинде бичик болгон бо?
6. Уйгур эли канайып божогон?
7. Кочу эли керегинде куучындап беригер.
8. Кўнчыгыш Тўркистаннын уйгурларынын бичиги кандый болгон?
9. Кыргыс эли керегинде нени билереер?

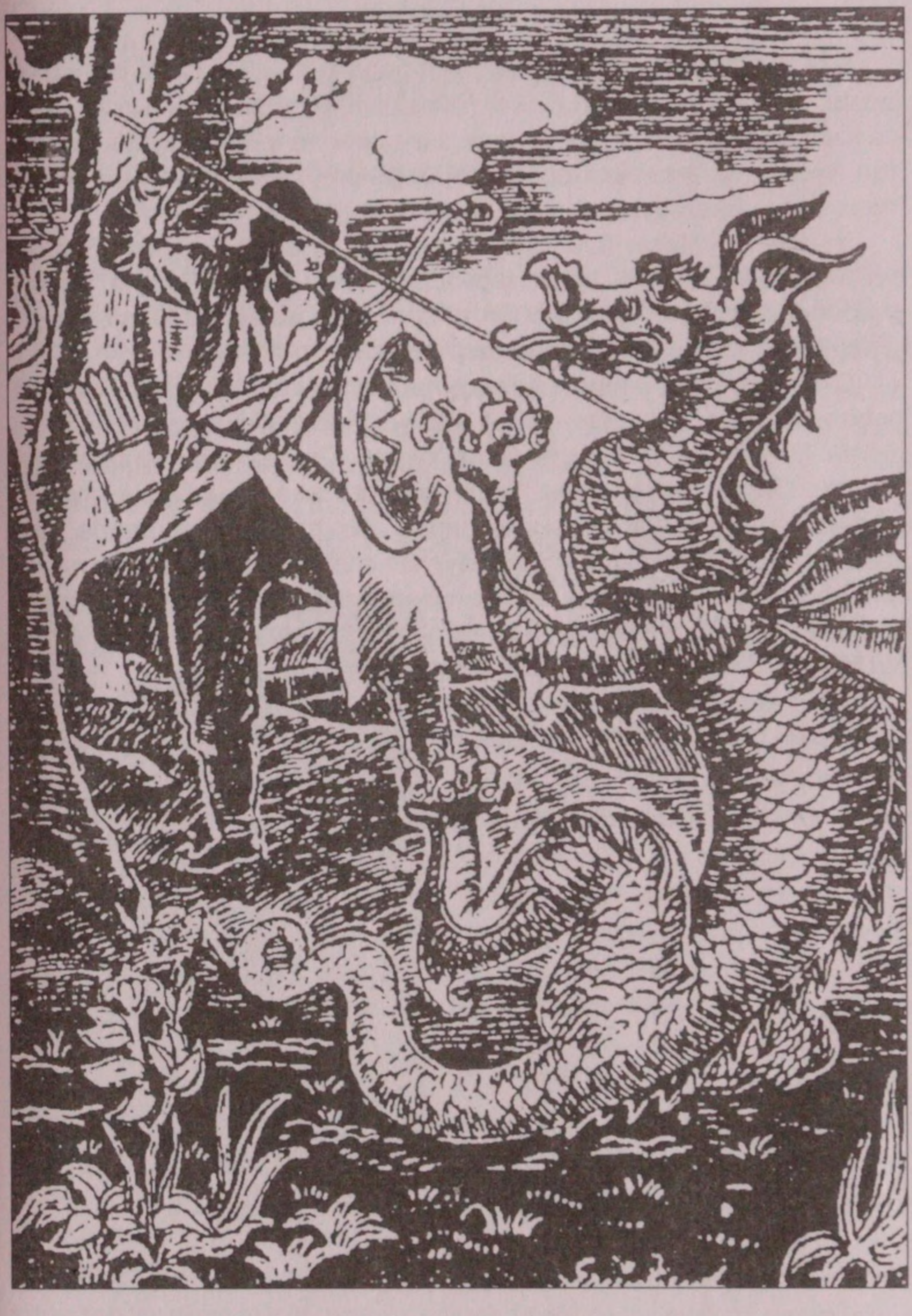

Огус каан ла јутпа

Огус-каан

Бир кўн Ай-каан* көзи јарып, уул бала тапты. Ол бала јараштаң јараш, чырайы көк өңдў, оозы оттый кызыл, көстөри база кызыл, чачы ла кабактары кара болгон. Уулчак энезиниң эмчегиниң сўдин бир катап эмеле, база керексибеди, чий эт јиирге, сыра ичерге кўўнзеди, тили чыгып баштады.

Уулдың буттары буканың буды ошкош, бели бөрўниң белине тўңей, јарындары киш јарындарындый, көкси айу көксиндий, басты-ра бойы дезе тўктў болгон. Ол атка минер, јылкы кабырар, аңдап јўрер болды. Кўндер ödўп, тўндер тўгенип, эр болды.

Онын јуртаган јеринде көп суулар, суучактар ла јаан арал бар болгон. Ого көп аң келетен, ондо көп куш учатан. Ол аралда бир јутпа јўрген. Ол малды да, улусты да јип турган. Огус-каан јалтанбас кижи болгон. Ол аралда јутпаны аңдап көрöргö амадады. Бир кўн јыда, кылыш, јаа, калкан алып, аңдап барды. Бир сыгын тудуп алала, оны талдың чылбаарларыла агашка буулап салды. Эртезинде таңла келип көрзö, сыгынды јутпа апарган эмтир. Огус-каан айу тудуп, оны алтынду курыла агашка буулап койоло, јўре берди. Эртезинде келип көрзö, јутпа айуны да апарган эмтир.

Эмди ол бойы агаштың тöзине туруп, јутпаны кетеди. Јутпа келеле, оны сўсти. Је Огус-каан калканыла бöктöнип, јутпаны јыдазыла өлтўре сайды.

(Огус-каан керегинде кеп куучыннын кичинек ўзўги).

---

* ўй кижи.

6 БАЖАЛЫК

АЛТАЙ УЛУСТЫҢ ӦБӦКӦЛӦРИ МОҢОЛДОР ТЫҢҒЫГАН ӦЙДӦ

§ 1. Моңолдор төс Азияның чӧлдӧрин ле Алтай-сойоңгның кырларын бактырганы

Моңолдордың тыңғыганы. Эмдиги ӧйдӧ моңолдор јуртап јаткан јерлерде XII чактың учында моңол ло түрк укту көп аймактар јаткан. Олордың эң јаандарының тоозына керей, найман, татар, коңрат, онгут, меркит, моңол ло ӧскӧзи де кирген. Ол аймактар кезикте бой-бойыла јуулажып, кезикте эптежип туратан.

Онон суунын јанында моңол аймактың кыйат сӧӧктӱ улузы јуртаган. Олордың башчызы Есугейдиң билезинде 1162 јылда* чыккан Темучин деп уул чыдаган. Соңында Чиңгис-каан деп ат ададатан Темучин эр јажына једип, эрте божогон адазының ордына отогының башчызы болуп, улузының ла малының тоозын көптӧдип баштаган. Темучиннің кӱчтӱ ле турумкай, јуулажып јакшы билер башчы болгонын көрӱп, көп улус оның отогына бойының кӱӱниле кожулган.

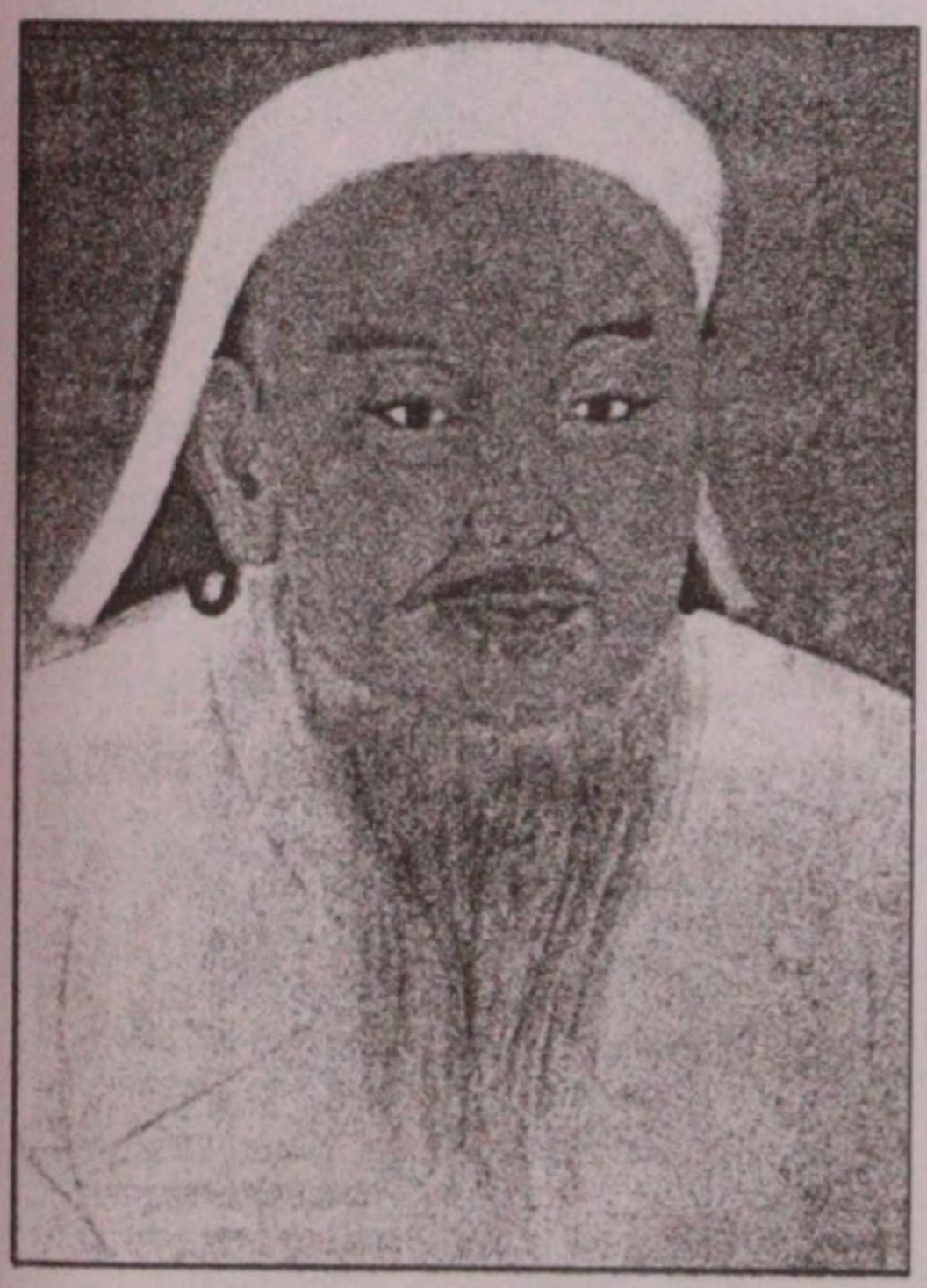

Чиңгис-каан

1189 јылда моңол аймактың кезик сӧӧктӧринің курултайында 27 јашту Темучин каанның јамызына јӧптӧлип, Чиңгис-каан деп ат адаткан. Чиңгис дегени теңгис деп сӧслӧ бир учурлу. Байла, моңолдор каанын теңгис ошкош јаан ла кӱчтӱ болзын деп кӱӱнзеген.

---

* кезик јетирӱлерле, 1155 јылда.

Чиңгис-кааннын башкы јуу-согуштары

Моңолдорго айылдаш аймактар олордың тыңып келеткенинең чочып, биригеле, Чиңгис-кааңга табарарга санаңган. Је јиит каан олорго биригерге бербей, бирдең-бирдең јеңгип койгон.

Оок аймактар јеңдирген ле багылган кийнинде, Чингис-каан татар аймакка табарган. Татарларды ончозын өлтүрип, јүк оок балдарын тынду артырган. Оноң, 1204 јылда, Алтай ла Каңайдың сындарының ортозында јуртаган наймандарды јуулаарга атанган. Наймандардың кааны Тайан моңолдор алдындагызынаң чик јок тыңып калган деп оңдобой турган. Јуулап келзе, олордоң сойгон кой чылап, јүк шыйрактары ла терези артар деп күчүркеп јүрген. Је Тайанның черүзи јеңдирткен, ол бойы өлтүрткен. Найман кааннының уулы Кучулук улузының кезигиле Эрчиш бажы јаар качкан. Наймандардың көбизи дезе моңолдорго бактырткан.

Наймандардың кийнинде Чингис-кааннының черүзи Селенге суунының јанында агаш-ташту јерде јуртаган меркиттерге јеткен. Эмдиги алтай сөөктөрдиң ортозында көп тоолу наймандарла коштой меркит деп кичинек сөөк база бар эди. Чингистиң черүзи табарар туштa меркит аймактың јааны Токто деп кижи болгон. Меркиттердиң черүзи јеңдиртип ийген, је Токто ло уулдары кезик улузыла кожо Эрчиш бажы јаар качып, Буктурма суунының јанында качкын наймандарга бириккен. Арткан меркиттер Чингис-кааннының улузына коштырткан. Олордың ортозынаң Кулан деп атту јаражайды Чингис-каан төртинчи үйи эдип алган.

Келер јылда Чиңгис бадыш јаар ууланып, Алтайдың сынын ажала, наймандар ла меркиттердиң кача берген бөлүктерин истеп барган. Кучулук ла Токтоның бириктиргең черүзи оодо соктырткан. Меркиттердиң башчызы өлгөн, Кучулук дезе јеңдирткендердиң кезигиле Јети-Суу јаар качкан.

Моңолдордың јүрүмин өскөртө төзөгөни. 1206 јылда Чингис бастыра моңол бийлерди ле тоомјылу улусты курултайга јууган. Курултайда турушкан јарлу кам Кокочу Чиңгисти каан болор эдип Мөңкү Тенгери јайаган деген. Моңолдор ол өйдө теңгерини сүрекей байлап, ого бажырып

jўретен. Jуулган бийлер ончозы Чингисти jарадып, бастыра моңолдордың кааныныңг jамызына jöптöп салган.

Чиңгис-каан курултайдың кийнинде бастыра улузын черўниңг бöлўктерине келижер эдип ўлеген. Эң кичинек бöлўк он jуучылданг ла олордың билелеринең турган. Оноң jаан бöлўктерге jўс,муң, он муң jуучыл кирген. Кажы ла бöлўкке башчы көстöлгöн. Башчының сöзинең кыйар арга jок болгон. Ол бöлўгининг улузын амыр да öйдö, jуу да тушта башкаратан. Кичинек бöлўктердиң башчыларының jакаруларын кыйалта jоктоң бўдўретен. Согуш öйинде бир jуучыл качкан болзо, оның бöлўгиндеги арткан тогус jуучылды öлтўрер эдип jаргылайтан. Он кижилу бöлўк бўдўнге качкан болзо, оның кирип турган jўс кижилў бöлўгин öлтўрер эдип jаргылайтан.

Моңолдордың эли Улу Моңол эл (Йеке Моңол улус) деп адалар болгон. Эл ўч jаан бöлўкке ўлелген. Ол бöлўктери оң колы (барун гар), сол колы (зўн гар) ла öзöги (гол) деп адалган.

Онойып, бастыра калыгының jўрўмин ўзўги jок jууларда туружарга эптў эдип öскöртип, Чиңгис-каан jаан ла кўчтў ороондорго табарарга белетенген.

Сойоң ло Алтайды бактырганы. 1207 jылда Чиңгис-каан jаан уулы Jочыны Сойоңгның кырларында ла Алтайда jуртаган аймактарды ла калыктарды бактырарга ийген. Jочы озо баштап Байкал көлдиң бадыш jанында jуртаган ойрот аймактың jерине барып, олорды jуу jоктоң бактырган. Оноң эмдиги

Чиңгис-кааннын маанызы

Тува ла Хакас јеринде болгон Кыргыс ороонның тергезине кирген. Кыргыстардың орооны ол өйдө, алдындагы чактарга көрө, чик јок уйадап калган болгон. Кыргыс бийлер кӱчи азын билип, моңолдорго багар кӱӱндӱзин айдарга баалу ла јаан учурлу сыйларын алганча Јочыга удура баргандар. Сыйларының тоозында ак аттар, кара киштер ле ак шоңкорлор болгон.

Јочы Алтайга келерде, мында јуртаган теленгит ле төлөс аймактар, оноң Алтайдың бадыш келтейинде ле Эрчиш јакалай јаткан кымак-кыпчактар моңол черӱле јуулашпаган. Алтайдың кичинек аймактары моңолдорло јуулажып, кырдырып салганча, Чиңгис-кааннның бирликчилери болорго јӧпсинип, Моңол элге кожыларын артыксынган. Чиңгис-каан моңолдор ошкош малчы, көчкӱн аймактарга ла калыктарга, Моңол элге бойының кӱӱниле кирзе, моңолдордыйына тӱңгей эрик берип турган.

Јочы багарга јӧпсинген аймактардың бийлерин-башчыларын јууп алала, Чиңгис-кааңга јолыктырарга апарган. Онойып, байагы аймактар Моңол элге коштырткан.

Сойоң ло Алтайдың аймактарының тӱймеендери. Кыргыстарла кожо Јочыга баккан аймактардың ортозында олордоң камаанду тумат аймак болгон. Эмдиги алтай улустың ортозындагы тумат деп кичинек сӧӧк ол туматтардаң бӱткен.

Сойоңгның кырларының чыгыш келтейинде јуртаган туматтар 1217 јылда Тайтула Сокарга баштадып, моңолдорго удура тӱймеен көдӱрген. Тӱймеенди базарга Чиңгискаан Борагулга башкарткан черӱ ийген. Моңолдор агашташтту јерде јуулажарга темикпеген учун, Борагул туматтарды јеңип болбой, узак истеп турала өлтӱрткен. Онының ордына көстөлгөн Дорбо Докшын туматтар өштӱниң келерин сакыбай јыргап јаткан туштa кенете табарып јенгген. Туматтарды тыңыда кезедерге моңолдор олордоң көп улус өлтӱрген. Олјолоткон туматтардаң јӱс кижи Борагулдың билезине кул эдип берилген.

Келер јылда калан јууп келген моңолдор бийлерине тумат кыстар апарарга сананарда, ачынган туматтар катап тӱймеген. Јаңы тӱймеенди базарга Чингис-каан кыргыс

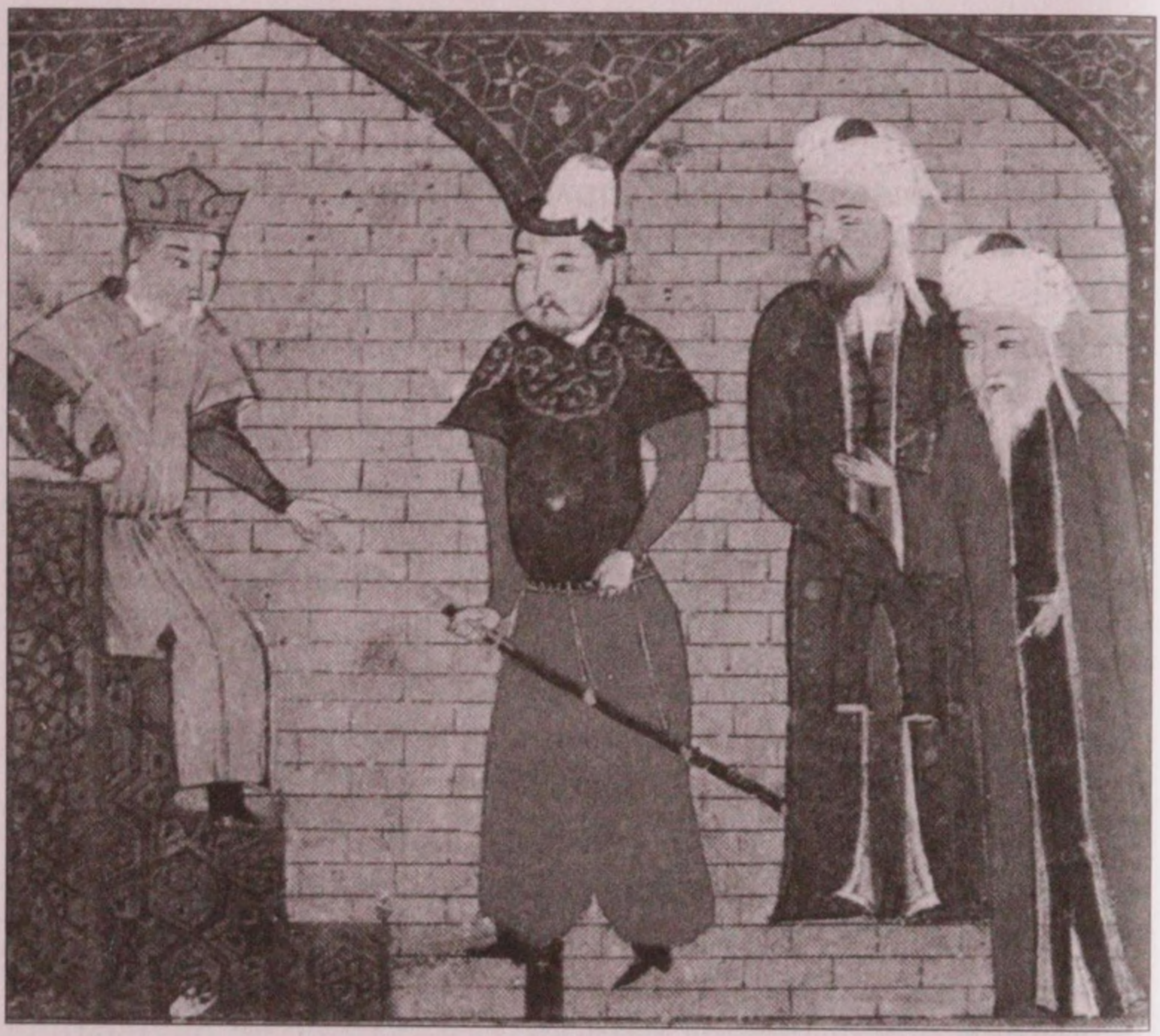

Чиңгис-каан (ширеede) көдөчилериле кожо

бийлерге черӱ ийзин деп јакарган. Је кыргыстар јакаруны бӱдӱреринең мойноп, моңолдорго удура тӱймеен көдӱрген. Олордың тӱймеенин Алтайдың аймактарының кезиги база јӧмӧгӧн.

Чиңгис-каан Сойоңгның кырлары јаар кайуга Бука нойонго баштаткан јаан эмес черӱ ийген. Кайучылар јанган кийнинде, јаан суулардың тоңгорын сакып алала, Јочыга баштаткан моңол черӱ Селеңгенең Енисей јаар атанып, тӱймеген аймактарды ончозын бактырып барган. Кыргыстардың јерин ӧдӱп, Јочы Алтайга келген, онон ары Эрчиш јаар ууланган. Моңолдордың ойтодон бактырган аймактарының тоозында теленгит аймактың ады учурайт.

Ол јыл моңолдор наймандардың ла меркиттердиң тӱймеенин база баскан.

Алтайдың аймактары озо баштап Јочының отогына кирген. Јочының өргӧӧзи Эрчиш суунын јанында турган.

1224 jылда Чинғис-каан элининг тергезин уулдары ортодо ўлештирген. Энг кичинек уулы Толуй Моңолдың төс тергезин алган. Алтайдың ла Сойонгның кырлары база Толуйга келишкен. Jочыга Эрчиш суу ла Тўндўк Кавказтың ортозында jаткан jерлерди берген. Алтайдың чөли (Кулунду) ла Бараба база Jочының энчизине кирген.

Моңол элининг экинчи кааны Угедей

Чинғис-каан өлгөн кийнинде, уулдарының башкарарга алган тергелери бойбойынаң ыражып баштаган. Уулдары ончозы энчиге алган jерлериниң кааны болорго амадап турган. Учы-учында бирлик Моңол эл бир канча элге бөлўнген. Моңолдор Кыдатты jуулап алган кий-

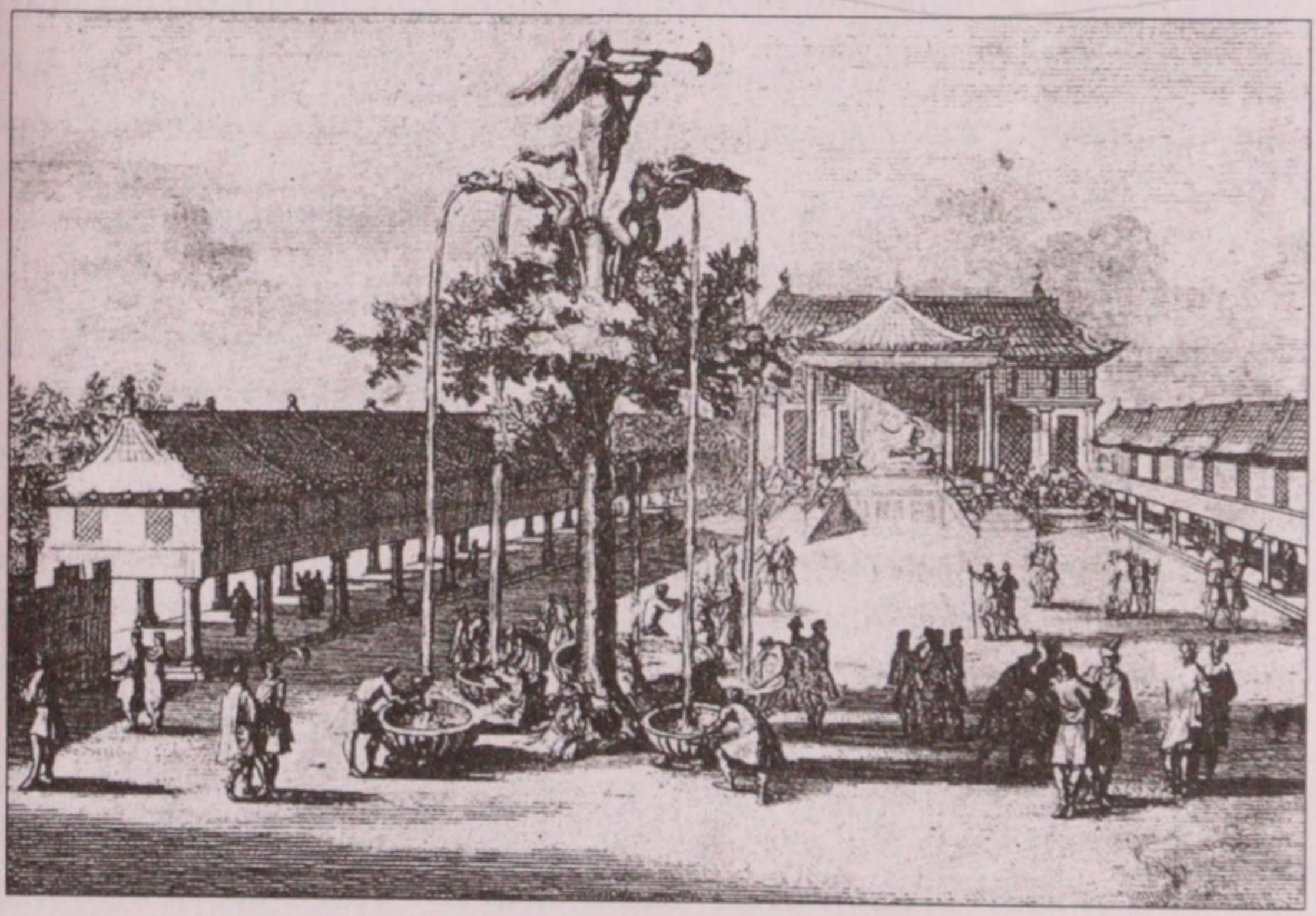

Моңол элининг төс калазы Каракорум

нинде, төс калазын Моңгол јериндеги Каракорумнаң Кыдатка көчүрип, империязына Юань деп ат бергилеген. Алдында Толуйдың энчизи болгон Алтай ла Сойоң Юань империяга кирген. Кулунду ла Бараба Јочыныңнең бүткен Алтын Орду деп элге келишкен.

Империяның төс јери ырай бергенин тузаланып, Алтайдың ла Сойоңгның аймактары 1273 јылда түймеен көдүрип, моңолдордың элинең айрыла берген. Је јирме јылдаң олорды катап бактырарга моңолдордың Тутуха деп бийге башкарткан јаан черүзи келген. Терең сууларды тошло белен кече берерге, өштү өнөтийин кышкыда келген. Түймеен базылган кийнинде, моңолдор Алтай ла Сойоңноң империянын өскө талазына, Манјы деп јерге, көп улус көчүрген.

XIV чактың ортозында Кыдатта моңолдорго удура јаан түймеен башталган. Узак тартыжуның кийнинде моңолдор Кыдаттаң сүрдүрген. Кыдатты јылыйтала, моңолдор уйадап, бой-бойын өштөп турган көп тоолу отокторго бөлүнген.

Моңолдордың күчи астай берерде, Алтай ла Сойонгның аймактары бирде олордоң айрылып, бирде ойто бактыртып турган. Учы-учында кезик аймактар моңолдоң камаан јок болуп калган.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Моңол аймактың тыңып, айылдаш аймактарды бактырганы керегинде куучындап беригер.
2. Чиңис-каан моңолдордың јүрүмин канайып кубулткан?
3. Моңолдор Алтай ла Сойоңның аймактарын бактырганы керегинде нени билип алдыгар?
4. Алтай ла Сойоңның аймактарынын түймеендери керегинде куучындап беригер.

1240 јылда бичилген «Монголун нигуча тобчийан»

(«Моңолдың туйка топчызы») деп бичиктең

Темучин төрт карындашту болгон. Ол тушта олор јокту, кулданар кулы да, јалчыланар јалчызы да јок јаткан. Карындаштарының Бодончар деп аттузы Тунгелик деп суучактың јанында јуртаган улусла таныжып алган. Бир катап ол Тунгеликтең бурылып, карындаштарына мынайып айткан: «Кижи башту болзо, тон јакалу болзо јакшы». Онон эрмегин јартап: «Тунгелик суучактагы улустың јааны-јажы да јок, јакшызы-јаманы да јок, бажы-буды да билдирбес, ончозы тўңей. Уйан улус эмтир, олорды јуулап алактар» — деген.

Беш карындаш Тунгеликтиң башчы-башкараачы јок улузына табарып, олорды бактырала, мал кабыратан ла казан азатан кулдар эдип алган.

§ 2. Моңолдор Кыпчактың Чӧлин јуулаганы. Алтын Орду.

Башкы табару. Эрчиш јакалай јаткан кымак-кыпчактар моңолдорго удура јуулашпай баккан деп байа айдылган эди. Је Кыпчактың Чӧлинде өскӧ дӧ кыпчак аймак-отоктор көп болгон. Олорды бактырарга моңолдордың көп кўчи барган.

1222 јылда Јебе ле Субедейге баштаткан моңол черў Иранды кечип, Кавказтың кырларын тўштўктең тўндўк јаны јаар ажып келген. Кавказтың јанында чӧл јерде јуртаган бир кыпчак аймак алан деп калыктың черўзине биригип, моңолдорло јуулашкан.

Эки черў тең тартыжып, кемизи де јеңў алып болбогон кийнинде, моңол бийлер артыктаар сўме бедиреген. Олордың элчилери кыпчактарга келип, слер бисле угы јаңыс улус, аландар дезе башка укту, олорго болушпагар, бис слерге акча-јӧӧжӧ берип, слерди тийбезис дешкен. Кыпчактар олорго бўдип, аландардың черўзинең айрыла берген. Је моңолдор јаңыскан арткан аландарды јенгеле, кенете кыпчактарга табарган. Кавказтың јанындагы кыпчактарга тынын коруп, јалаң башка качарга келишкен.

Моңол атчылдар өштүни сүрүшкени. XIV чактың јургы

Јалкыган кыпчак бийлер орустардың јаандарыла кожо Киевте јуулып, моңолдорго удура өмөлөжип јуулажар деп јөптөшкөн. Удабай, моңолдордың черүзи келип јатканы угуларда, орус ла кыпчак черү ого удура барган. 1223 јылда апрель айда олор Днепрди кечип, моңолдордың озочы бөлүгине табарган. Моңолдор көп малын ла кезик јөөжөзин чачып качкан. Өштү сүре качып турарда, орустар ла кыпчактар оны 12 күн сүрүшкен. Моңолдордың качып баратканына үрене берген бирликчилерге удура Калка деп суунның јанында кенете јаан моңол черү келген. Коркышту тың согуш 31 майда башталала, бир канча күнге улалган. Учында орустар ла кыпчактардың черүзи јеңдиртип ийген.

Јеңү алган моңол черү Эдилдиң болгарларын јуулаарга атанган. Је болгарлар олорды оодо согуп, көп сабазын кырып салган. Тирү арткан ас тоолу моңолдор төрөлин көстөп јүре берген.

Кыпчактың Чөлин бактырганы. 1229 јылда Субедей ле Кукдайга баштаткан одус мунгду моңол черү Кыпчактың Чөлине катап келген. Моңолдорго сүрдүрип, көп кыпчак-

тар öскö ороондор јаар качкан. Алкамыгы öштўге өлтўрткен эмезе бактырткан. Моңолдорло эң узак тартышкан кыпчактардың тоозында элбöрўлў аймактың јаандарының бирўзи Бачман (Бачмак) болгон. Ол көп эмес јуучылдарыла кожо моңолдорго табарып ийеле, тўрген качып, јажына беретен. Турган јерин сўре солыган учун, моңолдор оны таап болбой узак истеген. Көп сабазында ол Эдил суунын аралдарында јажынган. Бачманды табарга моңолдор 200 кереп белетеп, кажызына ла јўс јуучылдаң отургыскан. Керептер Эдилди төмөн јўскен. Суунын бир јарадыла Мöнггўге баштаткан черў, öскö јарадыла карындажының черўзи барган. Бир аралда моңолдор јаңы артырган оду тапкан. Ондо сыныk абралардың ортозында оору карган эмеген отурган. Бачман мында турган, онон ортолыкка кечкен деп, ол айдып берген. Моңолдор теңистиң суузы тартылганын ээчий (отлив туштa) Эдил јабызап, ортолык ла јараттың ортозында јол көрўнип келерин сакып алала, Бачманның улузына табарган. Öштўнің табарузын сакыбаган Бачман олјого алдырткан. Мöнггўнің јакарузыла, Бўчек деп карындажы туттурткан кыпчак бийди ўлдўле эки јара чаап өлтўрген.

Батуга баштаткан моңолдор Бўркўт деп кыпчак кааннын черўзин јеңгип, оны башкарган Арјумак, Куранбас, Капаран деп бийлерди олјологон.

Кыпчактардың кезер таштары

Бату. Эмдиги өйдиң јургы

Бактырткан кыпчактардың ўзўк јок тўймеендерин токтодор арга бедиреп, моңолдор кыпчактардың бийлерин, угы јакшы улузын ончозын јоголтор деп шўўлтеге келген.

Кыпчактардың өскө ороондорго качканы. Мемлўктер. Төрөлинде јайым артар арга јок боло берерде, көп кыпчактар өскө ороондор јаар ырбаган. Олордың јаан бөлўктери Венгрия, Болгария јаар көчкөн. Кезик бийлер улузын Литва ла Валахия (эмди Румыния) јаар баштап апарган. Христиан јаңду калыктардың ортозында кирген кыпчактарга крестке тўжерге келишкен. Табынча олор өскө калыктардың ортозында кайылып калган.

Европаның ороондорына көчкөн кыпчактардаң эң узак тилин ле јаңын јылыйтпай, Венгрияның кыпчактары чыдашкан. Олор бўдўн јарым чактың туркунына кам јаңынаң ла көчкўн јўрўминең айрыларга мойногон. Је учы-учында олорго до католичествого көчўп, јўрўмин венгрлерге тўнгей эдип кубултарга келишкен. Табынча олор кайлыкталып, венгрлер болуп калган.

Јуулажала, олјолоткон кыпчактардың јаан ўлўзин моңолдор мусульман ороондорго саткан. Көп кыпчактарды Египеттиң каандары садып алган. Египет арабтар јуртаган ороон болгон, је кааны ла черўзининг эң тың бөлўги тўрк укту улус болгон. Тўрктердиң огус айрызынаң. Моңолдордоң экелген кыпчактардаң кааннының гвардиязы төзөлгөн. Соңында, мемлўктердиң тоозы көптөп, кўчи тыңып турарда, Египеттиң ол өйдөги кааны кыпчак черўнең коркып, оны јоголторго сананган. Је 1250 јылда мемлўктер кааңды ширеедең јайладып, ордына бойының јаанын, Айбек деп кыпчакты отургыскандар. Египетте јаңды кыпчактар алган деп угуларда, оноор Кыпчактың Чөлинең көп

кыпчактар ырбаган. Египетте кыпчактар 24 бийлӱ болгон. Ороонның төс калазы Каирде олордың одуланган, јаткан јерин Орду (Оду) дежетен.

Айбекти ээчиде Египеттиң кааны кыпчак Байбарс (Бейбарс) болгон. Кара теңистиң тӱштӱк јанында јуртаган огус тӱрктер оноң моңолдорго удурлажарга болуш сураган. Байбарс 1260 јылда черӱзин баштап, Кара теңистиң јанына, Анадолуга, келген. Моңолдордың јаан черӱзи оның черӱзиле јуулажарга Елбистанның јаланғына чыккан. Бу согушта Байбарс јаан јеңӱ алган.

Мемлӱктер XVI чактың бажында Осман империяга јеңдирткен. Олордың калганчы кааны Томанбай өлтӱрткен. 1811 јылда осман императордың јакарузыла бастыра мемлӱк бийлер өлтӱрткен. Башчылары-јаандары јок арткан кыпчактар арабтардың, кезиги огус тӱрктердиң ортозында кайылып калган. Каирде олордың изи болуп.

Јууга бараткан моңол черӱ

Батуның өргөөзи

Орду деп јер (квартал), Каирдиң библиотеказында мемлўктер өйинде кыпчак тилле чийилген бичиктер арткан.

Алтын Орду. Јочыныҥ Чиҥис-кааннаҥ энчиге алган јерин, ол өлөрдө, уулы Бату алган. Батуныҥ өргөөзи Төмөги Эдилдиҥ јанында турган. Соҥында ол устар јууп, турлузы болгон јерде (эмди Астрахань турган јердиҥ јанында) јаан кала туттурткан. Оныҥ калазын Батуныҥ Сарайы дежетен. Сарай деп сөсти фарс тилдеҥ көчўрзе, өргөө болор. Јаҥы табылып келген элди Алтын Орду эмезе Јочыныҥ Улузы (Эли) дежетен.

Алтын Ордуныҥ тергези Дунай суунаҥ Кара теҥиске бириккен јеринеҥ ала Эрчишке јетире чөйилген. Алтайда Кулундуныҥ чөли, эмдиги Новосибир областьта јаткан Барабаныҥ чөли база Алтын Ордуныҥ јери болгон. Алтын Ордуныҥ јеринде јуртаган улустыҥ көбизи тўрк укту калыктар ла аймактар болгон, олордыҥ тоозына кыпчактар, Эдилдиҥ булгарлары, канглылар, карлуктар ла өскөзи де кирген. Је эҥ ле көби кыпчактар болгон.

Алтын Ордуга кирген түрк эмес калыктардың тоозында мордва, удмурт, мари, Түндүк Кавказтың калыктары ла өскөзи де болгон. Эмдиги орус, украин, белорус да калыктардың өбөкөлөри Алтын Ордунын каандарынаң камаанду болуп, олорго калан төлөгөн.

Алтын Ордунын биринчи кааны Бату Монгол империянын каанын тооп, кезик суректар аайынча онын сөзин угуп туратан. Је Батунын уулы Берке каан болгон кийинде, Алтын Орду Монгол империядаң бир де камааны јок болуп, чек айрылып калган. Берке эмдиги Волгоград тургаң јердиң јанында јаңы кала тудуп, өргөөзин ого көчүрген. Онын калазын Беркениң Сарайы дежетен. Үзбек

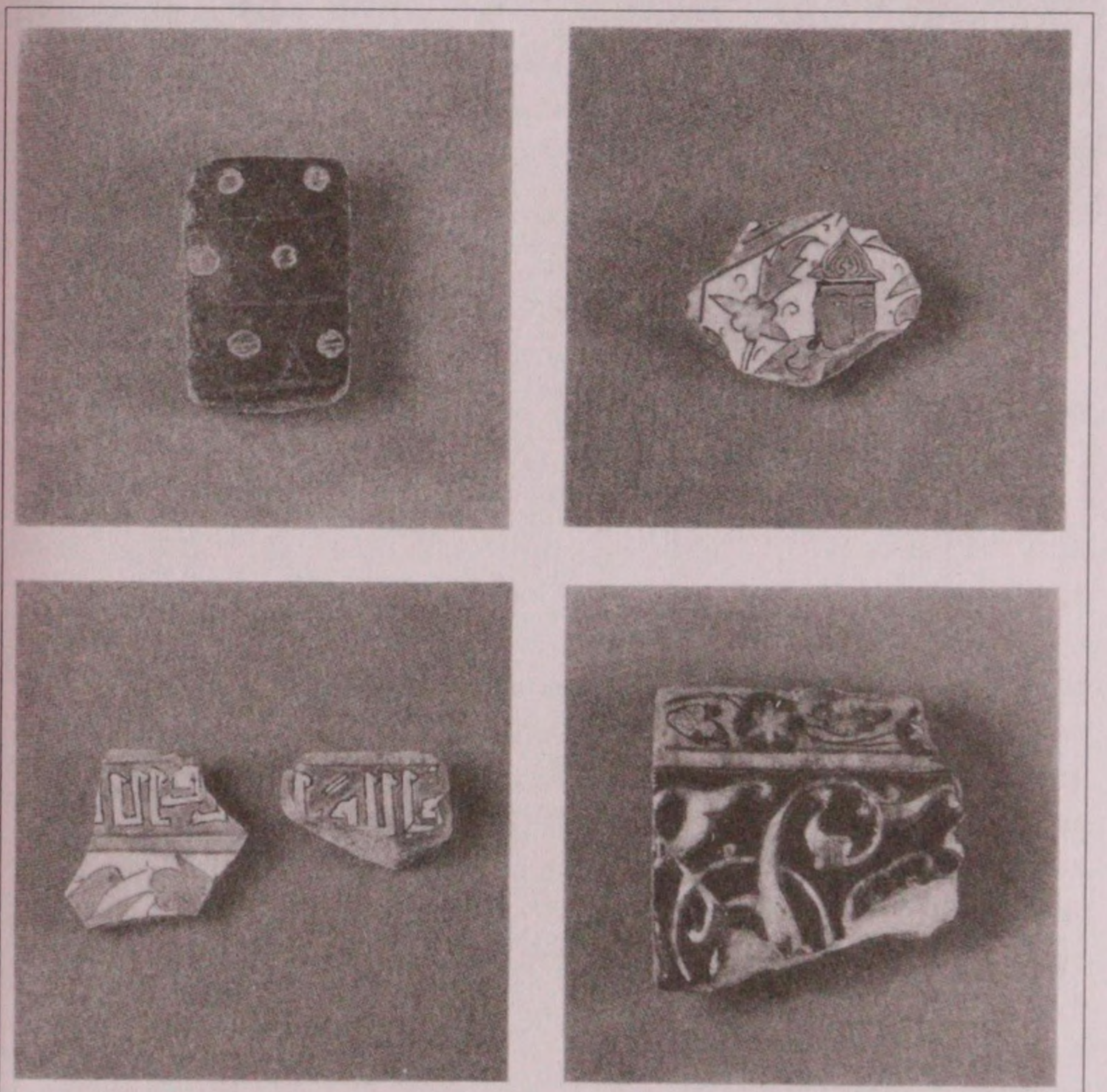

Беркениң Сарайындагы тураларды кееркеткен майоликанын чололоры

Сўрекей јаан абрага тургускан өргөө. Оны көп тоолу чарларла тартып јўретен

деп атту каан туштa элдиң төс калазы јаңы тудулган Јаңы Сарай деп калага көчўрилген. Алтын Ордуның калалары садуның төс јерлери болгон. Олорго јўзўн-јўўр јөөжөлў көп каравандар келетен. Кojойымдардың ортозында өскө ороондордоң келгени көп болгон.

Алтын Ордуның каандары Орто Азиядаң, Ираннаң, Египеттең, Ирактаң билимчилер, ўлгерчилер, эмчилер кычырып туратан. Олор ороонның төс калазында јадып, ижин улалтатан. Фарс, араб тилдерденг тўрк тилге ўлгерлер ле билимчилердиң иштери көчўрилген. Тўрк бичиичилердиң төрөл тилиле бичиген чўмдемелдеринин кезиги эмдиги өйгө јеткен. Олордың ортозынаң эң эрте бичилгендеринин тоозында Кутб деп ўлгерчинин 1342 јылда чўмделген «Хусрау ла Ширин» деп туујызын адаар керек. Хорезми деп чоло атту ўлгерчи 1353 јылда тўрк тилле јаан туујы чўмдеп, ого «Мухаббат-наме» («Сўўштиң туујызы») деп араб ат берген. Алтын Ордуда элбеде таркаган чўмдемелдердиң кўреезинде Кул Гали деп ўлгерчинин Алтын

Орду төзөлөрдөң озо 1212 јылда Хорезмде бичиген «Йусуфтың јўрўми» деп туујызы болгон. Ол түрк тилле бичилген де болзо, оны фарс тилле «Кысса-и Йусуф» деп адаары јаңжыккан. XIV чактың учында Алтын Ордуның ўлгерчизи Сайфи Сарайлы түрк тилге перс ўлгерчи Саадиниң «Гўлистан» деп јарлу туујызын көчўрген.

Алтын Ордуда кыпчактардың тоозы моңолдордоң чик јок көп болгон. Оның учун моңолдор тилин, адын түрген јылыйтып, кыпчактардың ортозында кайылып калган. Алтын Ордуның каандары исламга көчөрдө, олордың религиязы да моңолдордыйынаң башкаланган. Алтын Ордуның окылу тили озо баштап моңол болгон. Је јаан удабай өргөөниң тили кыпчак болуп, моңол тил ундылып калган. Кыпчактар Алтын Ордуның каандарын ээчий исламга

Өңдў чололорло кееркеткен јыракы

көчүп, чүм-јаңгы өскөргөн дө болзо, кыпчак адын XIV чакка јетире ончозы аданганча болгон. Соңында Алтын Орду ооктолып, јайрадылганыла колбой, кыпчак аймактар ла сөөктөрдөң казак, татар, башкорт, карачай, кумык ла өскө дө калыктар төзөлип баштаган. Эмдиги алтайлардың да кезиги алдында Алтын Ордуга кирген улустаң бүткен.

Алтын Ордуданг XV чакта Сибир эли, Ногай Орду, Казан, Крым, Астрахан, Ўзбек ле Казак элдер айрылган. Алтын Ордуның төс бөлүги Јаан Орду деп адалар болгон. Бу эл XVI чакта јоголгон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Түндүк Кавказтагы ла Калка суудагы согуштарда моңолдор канайып јеңген?
2. Кыпчактың Чөлин бактырганы керегинде куучындап беригер.
3. Јеңдирткен кыпчактар кайдаар качкан?
4. Мемлүктер дегени не улус?
5. Алтын Орду керегинде айдып беригер.
6. Алтын Ордуда литературанын өзүми керегинде нени билеер?

КОШ КЫЧЫРМА

Беркениң Сарайы

Араб јорыкчы Ибн-Батутаның XIV чакта бичигени: «Сарай — телекейдиң эң јараш калаларының бирүзи. Ол түс јерде турат, улузы кыймырап јадар, базарлары јараш, оромдоры телкем. Бир күн бис бир бийле кожо оны айландыра атту јортуп, јаанын көрөргө санандыс. Јаткан јеристең, каланың бир учынаң, атанып, өскө учына тал түштең өдө берерде јеттибис... Јолой бир де бош јер учурабады, сүре ле коштой-коштой туткан туралар. Калада он үч јаан мечет. Оок мечеттердиң тоозы сүрекей көп. Јуртаган улузының ортозында мындый уктулары бар: моңолдор, олордың кезиги мусульман; астар, олор мусульман; кыпчактар, черкестер; христиан религиялу орустар ла гректер. Кажы ла калык бойының аңылу бөлүгинде јуртайт, олордың базарлары да ондо. Өскө ороондордоң келген улус ла којойымдар

Мозаика. Беркенинг Сарайынан

Алтын табак

база аңылу јерлӱ. Олордың јӧӧжӧзин уурдабазын деп, айландыра чыт тудуп салган».

Араб јорыкчы Ал-Омариниң XIV чакта бичигени: «Сарай каланы Берке каан Эдилдиң јанына туткан. Ол тобрагы кујурлу јерде чыт эш јок туру. Каанның отурар јери јаан өргӧӧ, оның ӱстинде алтын ай бар. Өргӧӧни ле коштойындагы бийлердиң тураларын айландыра башняларлу чыт тудулган. Эдил суула јаан керептер јӱрет, олор орустарга ла славяндарга барып турган. Сарай — базарларлу, мылчаларлу, мечеттерлӱ улу кала».

ОЙРОТ ЛО АРАСАЙ АЛТАЙДЫ БЛААШКАН ӦЙДӦ АЛТАЙЛАРДЫҢ ТУРУМЫ

§ 1. Алтай улустың аймактары, тергези, јон сайламазы

Алтай калык. XVII—XVIII чактарда Алтайда јуртаган өс калыктың бөлүктери ончозы түрк укту, түрк тилдү болгон. Эң јаан бөлүк бойын теленгит (теленгет) калык деп аданатан. Теленгит калыкла кожо үч кичинек аймак јуртаган: туба, чалканду, куманды. Олордың угы-төзи, тили теленгит калыкка јуук учун, ол үч аймак ла теленгиттерди јаба алтай улус, алтайлар, алтай калык деп айдадыс. Байагы үч аймакты јышта јаткан учун јыштың алтайлары деп айдарга јараар.

Теленгит. Јебрен түрктердиң јаанду-кичинектү бөлүктериниң бирүзи теле деп атту болгон. Ол ат соңында моңолдордың шылтузында теленгуд (теленгит) деп бүдүмдү боло берген. Моңол тилдерде *нгуд (уд)* деген кожулта бистинг тилдиң *лер (тер)* деп, көп тооны көргүзетен кожулталарына түңгей. Темдектезе, калмык улустың тилиле калмыкты *хальмг* деп айдар, калмыктар дегени *хальмгуд* болор. XVII—XVIII чактарда теленгит деп атты тузаланган алтайлардың јүк кезиги јебрен түрктердиң теле бөлүгинең бүткен. Артканының өбөкөлөри јебренде өскө атту түрк бириГүлерге кирген.

Орустар теленгиттерди *телеут, калымык, урянхай* деп адап туратан. Каа-јаа татар да дежетен.

Теленгиттер бир канча бөлүктең турган. Алтайдың өзөгинде јаткан бөлүги алтай-теленгит улус эмезе кыскарта алтай улус деп аданган. Алтайдың бадыш эдегин ээлегендери бойын ак-теленгит дежетен. Не дезе јебреннең бери түрк укту улус бадышты темдектеерге ак өңди тузаланатан.

Ак-теленгиттердиң ортозында теленгит эмес, је олордоң камаанду сөөктөр бар болгон. Олордың тоозында: аскыштым (ашкыштым), таг-аба, кара-аба, торгул (тогул, тоңгул), кереш, байан. Олор узак өйгө теленгиттерле алыжып-колы-

жып келгенинең улам, теленгиттердең јаан башказы јок боло берген.

Алтайдың чыгыш кыйузында јуртаган теленгит улусты Алтын-Көлдиң теленгиди дежетен.

Туба. Олордың бойында текши ат јок болгон. Олорды туба деп теленгиттер адап туратан. Тубалар дезе бойын сөөктөри, јери-суузы аайынча аданган. Темдектезе, јышта јаткан учун «јыш кижи», кўзен сөөктў учун «кўзен кижи» дежетен. Тубалардың јаан сөөктөри мындый болгон: комдош (конгдош), јўс, чагат, тогус, кўзен, јарык, тентерек, тебир (тибер).

Чалканду. Чалканыг (шалканыг, чалканду) ла шакшылык деп сөөктөрдөң турган аймактың улузының текши ады «куу кижилер» болгон. Ондый ат олор Куу суунын јанында јаткан учун табылган болгодый. Орустар олордың отогын «Чалканская волость», «чалканцы» деп адаганынанг улам, куу кижилерди чалканду деп адайтаны *јангшый* берген. Шакшылыктар (јакшылыктар) алдында Төөлөс отокко кирип, төөлөс сөөккө карындаш болгон. Төөлөстөрди XVII чакта орустар јуулап-тоскырып турарда, шакшылыктар јышка кирип, чалкандуларга кожулган ошкош.

Куманды. Олор бойын кубанды деп база айдатан. Кумандылардың төс сөөктөри ўчў болгон: куманды, солу, шабат (чабат).

Алтайлардың тоозы. Бистиң калыктың тоозы керегинде XVII чактанг арткан керелер сўрекей ас. XVIII чакка баштанзабыс, ол чактың ортозында бичилген јетирўлерде көп аймактардың ла отоктордың тоозы јарт эмес көргўзилген. Бастыра алтай улустың тоозы XVII—XVIII чактарда канча болгонын билерге кўч. Је кезик аймактар ла отоктордың тоозы керегинде толо јетирўлер бар. Тоо јанынанг эң көп јетирўлерлў XVIII чактың ортозына баштанып көрөли.

Ойроттың тергезининг өзөги јаар көчө берген ак-теленгиттердиң төрт отогында 4 муң өрөкө болгон. Бастыра улузының тоозы 20 муң болор керек. Ак-теленгиттердиң Арасайга багала көчпөй артып калган бөлўгинин тоозы 1000 кире кижи болгон. Алдында ак-теленгиттерден

камааңду јӱрген аскыштым, тогул, кереш, таг-аба, байан сӧӧктӱ улустың тоозы 1200 кижинең ашпаган.

Теленгит улустың алтай-теленгит бӧлӱгинің текши тоозын билерге кӱч. Је кезик отоктордыйы јарталган. Омбо јайзаңгның отогында 1756 јылда, орус каанга багар туштa, бӱдӱн јарым муң кижи болгон. Бастыра алтай-теленгит отоктордың тоозы он ӱчке-он бешке једип туратан ошкош. Кажы ла оток ас ла болзо, бир муң-бӱдӱн јарым муң улусту болгон. Ончозының улузының јаба тоозы 15—20 муң боло бергедий.

Алтын-Кӧлдиң теленгиттери (Тӧӧлӧс оток) көп эмес болгон: 1500—1700 кижи.

1750 јыл киреде тубалардың тӧрт отогына 930 кире кижи кирип турган. Чалканду улус 200 кире болгон. Кумандылардың тоозы 720 кижиденг ашпаган.

Алтайлардың тергези. Калыгыстың јери XVII чакта ла XVIII чактың биринчи јарымында эмдигизинең чик јок телкем болгон. Эмди Алтай крайга кирип турган јака Алтайдың ла тургуза ӧйдӧ Новосибир ле Кемеров областьтардың тергези болуп турган чӧлдӧрдиң кезигин ак-теленгиттер ээлеген.

Алтай-теленгиттер ле Алтын-Кӧлдиң теленгиттери эмдиги Алтай Республиканың Турачак ло Чоо* аймактарынаң өскӧзин бастыразын ээлеген. Алтайдың тууларының эмдиги ӧйдӧ Казахстанга ла Кыдатка кирип турган бӧлӱгинде база олор јаткан.

Тубалар Алтын-Кӧлдиң тӱндӱк јарадында, Бий сууны јараттай, Артыбаштаң ала эмдиги Алтай Республиканың кыйузына јетире јуртаган. Эмдиги Чой аймактың јерин база олор ээлеген.

Чалканду улус Куу суу ла оның кожоолорын айландыра јуртаган.

Кумандылар Бий суунын эки јанында тубалардаң төмӧн јуртаган. Ыжы суунын ӧрӧги јарымы ла Чапша сууны јараттай база олор јаткан. Кумандылардың јуртаган јерлери эмдиги Алтай крайдың Солтонский ле Красногорский райондорына кирип јат.

---

* орус тилде Чоя болуп кубулган.

Отоктор. XVII чак јаңырып турарда Алтайда бирлик ле јаан эл јок болгон. Алтай улус отокторго бөлүнген. Отоктор дезе камаан јок биригүлер болгон. Олордың кезиги јуу-чак түшсе, бой-бойына болужып, табарган өштүле өмөлөжип тартыжатан. Амыр өйдө кажы ла отоктың башчызы кемнең де камаан јок, алдынаң бойы јадарга албаданатан. Отокко кирген сөөктөрдиң көп сабазы карындаш болгон. Олордың ортодо эң јаан сөөктөң отоктың јайзаңын тургузатан. Ол өлгөн кийнинде јайзаңның јамызын уулы алатан. Је кезикте өскө дө кижи алар аргалу болгон. Јайзаң деген сөстиң бүткенин көрзөбис, ол кыдат тилдеги *цзайсан* деп сөс болтыр.

Отоктың бөликтери. Оток **төчиндерден** туратан. Төчин деп сөс ойрот тилден келген. Оны алтай тилге көчүрзе, төртөн дегени болор. Төчинге төртөн биле киретен, оның учун ады да ондый. Кезик билелерде кулдар ла јалчылар бар болгон. Оның учун төчинге төртөн түнүк кирген деп айтса, артык болор. Түнүк деп кулдарлу ла јалчыларлу да, олоры јок то билелерди айдарга јараар. Төчиннинг бажында **темичи** (темчи) турган.

Төчин эки күреенге бөлинген. Ойроттоп *хорин* (хорн) јирме дегени. Ол сөс алтай тилде күреен деп бүдүм алынган. Күреенде јирме түнүк болгон. Бажында турган кижини шүленги дейтен.

Күреенге эки **арбан** киретен. Бу бөлүктиң адын ойрот, монгол тилдерден көчүрзе, он дегени. Ненинг учун дезе, арбанда он түнүк болгон. Арбанның башкараачызын **арбанак** деп адайтан. Ондый ат арбанның аказы, арбан ака дегенинең табылган. Ойроттор аканы **ах** дежетен.

Јакшылар. Јамылу улусты јакшылар, јакшы укту улус дежетен. Олордың тоозына јайзаңдар, темичилер, шүленгилер, арбанактар ла олордың билелери, угы јаңыс јуук торогондөри кирген.

Албаты. Јамы јок тегин улусты албаты дейтен. Бу сөс албаа (албан) деп сөслө јаңыс тазылду. Албаа (албан) деп Ойрот кааңга берип турган каланды айдатан. Албаа төлөйтөн эң баалу неменинг бирүзи киш учун, соңында оны да албаа дежер болгон.

Кулдар. Кулдардың көп сабазы јуу туштa олјого кирген улус болгон. Кулды садып та алатан, ненинг учун дезе кулды садарга да, сыйлаарга да јараар болгон. 1756 јылда, алтайлар орус шибеелердиң јанына көчүп келерде, олордың кулдарының ортозында казах, кыргыс, кыдат, ўзбек, таджик ле öскö дö укту улус болгоны јарталган. Ойрот элде кулдардың турумы јебрен чактардагы Египет, Рим баштаган ороондордың кулдарының айалгазынанг башка болгон. Ойрот элдиң јасактары кулдардың јўрўмин коруп турган. Кулын öлтўрген кижини сўрекей јаан штраф төлöдöтöн. Ол штрафтың кеми 27 аттанг 45-ке једип туратан.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Алтай калык кандый бöлўктерден турган?
2. Алтай улустын тоозы канча кире болгон?
3. Алтайлар Алтай Республиканын тергезинен башка кажы јерде јуртаган?
4. Оток дегени не, ол кандый бöлўктерден турган?
5. Јакшылар, албаты ла кулдар керегинде куучындап беригер.

§ 2. Алтай улуска айылдаш элдер ле калыктар

XVII чактың бажында Алтайды айландыра јаткан элдердиң ле калыктардың эң кўчтўзи орустар, ойроттор, Алтын-кааннынг эли ле казахтар болгон. Баштапкы эки калыктың элдери XVII чактың туркунына там ла тынгыган.

Ойрот аймактар. Моңгол укту улустың бадыш јанындагы бöлўгин билимчилер ойрот деп адайт. Ойрот деп сöстиң учуры ла канайып табылганы јетире јарталгалак. Уйгур (ойгор) деп тўрк калыктың адыла колбулу болордонг айабас. Ойроттор бойын Төрбöн Ойрот эмезе Зўнгар дежетен. Төрбöн дегени бистиң тилле төрт болор. Ойроттордың биригўзи төрт јаан аймактанг турган. Озо баштап төрт јаан аймактың тоозына мындыйлары кирген: чорос, төрбöт, торгут, кошут. Кийнинде, торгуттардың көп сабазы Төмöги Эдил јаар көчö берерде, торгут аймактың ордына алдында төрбöт аймакка кирген койт аймак кöдўрткен.

Зўнгар алтай тилге сол кол (кары) деп көчўрилер. Бир öйдö ойроттор моңгол черўнинг сол келтейинде турган. Ононг

бери олорды сол кол — *зўн гар* дежер болгон. Алтай улус зўнгарды чўнгкер, кўнгкер деп база айдатан. Эмдиги орус билимчилер зўнгарды **джунгар** деп бичип туру.

XVIII—XIX чактарда алтайлар да алдында Ойрот элге киргенин эзеп, бис ойроттор деп айдыжып туратан.

Ойрот элдинг тёзёлгёни. XVI чакта ла XVII чактынг бажында ойроттордынг јаткан јери Упсу-нур кёлдёнг ала Монголдогы Алтайдынг тўштўк кыйузына јетире чёйилген. Бу ёйдё ойроттор јаан чакка алдыртпаган учун тоозы ёзўп, малы кёптёй берген. Одор једишпей барган, је јанғы јер јуулап аларга кўчи јетпей турган. Ненинг учун дезе ойрот аймактардынг бажында турган тайчылардынг (таајылардынг) кажызы ла Тёрбён Ойроттынг башчызы болорго албаданып, ёскёзиле тартыжып јаткан. Тёрбён Ойротко айылдаш элдер ле калыктардынг ийдези биригип болбой турган ойроттордыйынанг јаан болгон.

Ойроттордынг јанғы одор бедиреп, јуу-чактанг коркыбай кёчкёдий јери јўк Эрчиш тёмён јаткан чёлдёр болгон. XVI чактынг сыранғай учында ойроттордынг кезиги Эрчиш тёмён ырбап баштаган. Бадыш Сибирдинг чёлдёрине кочкон ойроттордынг кезик бёлўктери јака Алтайдынг да чёлине келип туратан.

XVII чактынг бажында ойроттордынг Хо-Ёрлўкке баштаткан јаан бёлўги бадыш јаар ууланып, Тёрбён Ойроттонг там ла ыраган. XVII јўсјылдыктынг одузынчы јылдарында олор Тёмёги Эдилге једип, ондо токтогон. Башкы бёлўктинг кёп сабазы торгуттар болгон. Соңындагы јылдарда Эдил јаар база эбеш ойроттор кёчкён.

Јанғы јерде јуулган ойроттторды тўрк калыктар калмык дежетен. Кийнинде Эдилге кёчкён ойроттор бойлоры да калмык деп адана берген. Онойып, ойроттордынг кезиги јанғы тёрёл таап, Тёмёги Эдилде Арасайданг камаанду Калмык каандык тёзёгён.

Торгуттардынг кёп сабазы ырбай берерде, арткан ойроттор ортодо Карагулага баштаткан чорос аймак тынғыган. Је Карагуланынг каан болор амадузына кошут аймактынг тайчылары удурлашкан. 1635 јылда кошуттардынг кёбизи Тёбёттинг јанындагы Кёкёнур деп кёл јаар кёчё берерде, чоростордынг тайчызы Карагуланынг уулы Баатыр арткан

ойроттордың кааны боло берген. Ол бойын конгтайчы (јаан тайчы) деп аданган. Кийнинде Төрбөн-Ойроттың бастыра каандары конгтайчы деп аданар болгон. 1635 јылдаң ала Төрбөн-Ойротто арткан бастыра ойроттордың тайчылары конгтайчыга башкартып баштаган учун, ол јыл ойрот элдиң төзөлгөн өйи деп бодолот.

Ойрот эл алтай калыктың түүкизинде терең ис артырар салымду болгон.

Алтын-кааннын эли. Моңолдордың Алтайдың јанындагы элдериниң бирүзи Алтын-кааннын эли деп атту каандык болгон. Ол элди XVI ла XVII чактардың белтиринде Шолой Убаши төзөгөн. Каандыктың тергезине Упсу-нур ла Косогол көлдөрдиң ортозындагы јер кирген. Шолой Убаши бойын Алтын-каан деп аданган. Оның кийниндеги каандар база Алтын-каан деп ат алынатан. Мынаң улам каандыктың адын Алтын-кааннын эли дежетен.

Алтын-кааннын элиниң төс бөлүги моңол укту котогойт аймактаң турган. Түрк укту улустаң тувалар көп болгон, ненин учун дезе Туваның чыгыш келтейи Алтын-кааннын элине кирген.

Алтын-каан улай ла ойротторло тартышкан. Блаашканы Моңолдың бадыш келтейи, Алтай, Тува ла Енисейдиң кыргыстары болгон. 1667 јылда ойроттор Алтын-кааннын черүзин оодо соккон. Онон бери Алтын-кааннын эли уйадай берген. 1682 јылда Алтын-каан моңолдордың Јасакту каанына јенгдирткен. Каандыктың тергези Јасакту-каанның аймагына кожулган.

Казахтар. Казахтарга јуук јаткан ак-теленгиттер олордың табаруларынаң коркып туратан. Је XVI чактың учында ла XVII чактың бажында Эрчиш сууны төмөн ойроттор көчүп баштаарда, казахтар алтайлардаң ырай берген.

Енисейдиң кыргыстары. Эмдиги Хакас республиканың јеринде кыргыс аймак јуртаган. Кийнинде кыргыстардың кезиги өскө аймактарла, сөөктөрлө биригип, хакас калык төзөгөн. Кыргыстар бектерге башкарткан төрт отокко бөлүнген. Алтын-кааннын эли төзөлөрдө, кыргыстар онон камаанду боло берген. Ойроттор тынгыган кийнинде, кыр-

гыстарга Алтын-каан ла Ойрот-кааңга экилезине калан төлөөргө келишкен.

Орустардың Алтайга јууктаганы. XVI чактың ортозында орустар Казан каандыгын јуулап алала, Сибирге јууктап келген. Орустардың каандарының, бийлериниң Арасайдың тергези оноң ары јаанадып, бактырткан калыктардың тоозын там көптөдөр амадузына Сибир каандыгы буудак боло берген. Сибир каандыгы дегени Бадыш Сибирдеги түрк эл болгон. Элдиң тергезине эмдиги Новосибирск, Томск, Омск, Тюмень областтарының јери кирген. Ол јерде түрк укту аймактар јуртаган. Кийнинде олорды Сибирдиң татарлары деп адаган. Түрк эмес улустаң Сибир каандыгында ханты ла манси калыктар јуртаган.

Ермак

1582 јылда Ермакка баштаткан орус черў Сибир каандыгын башкарган Кўчўм каанның черўзин јенген. Кўчўм истеп келеткен орустардаң качып, Алтайга јууктап келген. Је 1598 јылда онының черўзиниң арткан-калганын орустар Обь суунын Ирмен деп кожоозының јанында оодо соккон. Ол јер эмди Новосибир областтың тергезине кирет.

Кўчўмнеҥ блаап алган јерлеринде орустар шибеелер тудуп баштаган. 1586 јылда Тюмень, оны ээчий Тобольск, Тара, Сургут ла öскö дö шибеелер тура берген.

Сибир каандыгына кирген алтайларга јуук јаткан бараба, чат, јаушта деп кичинек түрк аймактар ээчий-деечий Арасайга багып баштаган. Эмдиги Новосибир областьта јуртаган барабалар ла Новосибир областтың түндўгинде ле Томск областтың бадыш јанында јуртаган чаттар 1598 јылдың кийнинде орустардаң камаанду боло берген.

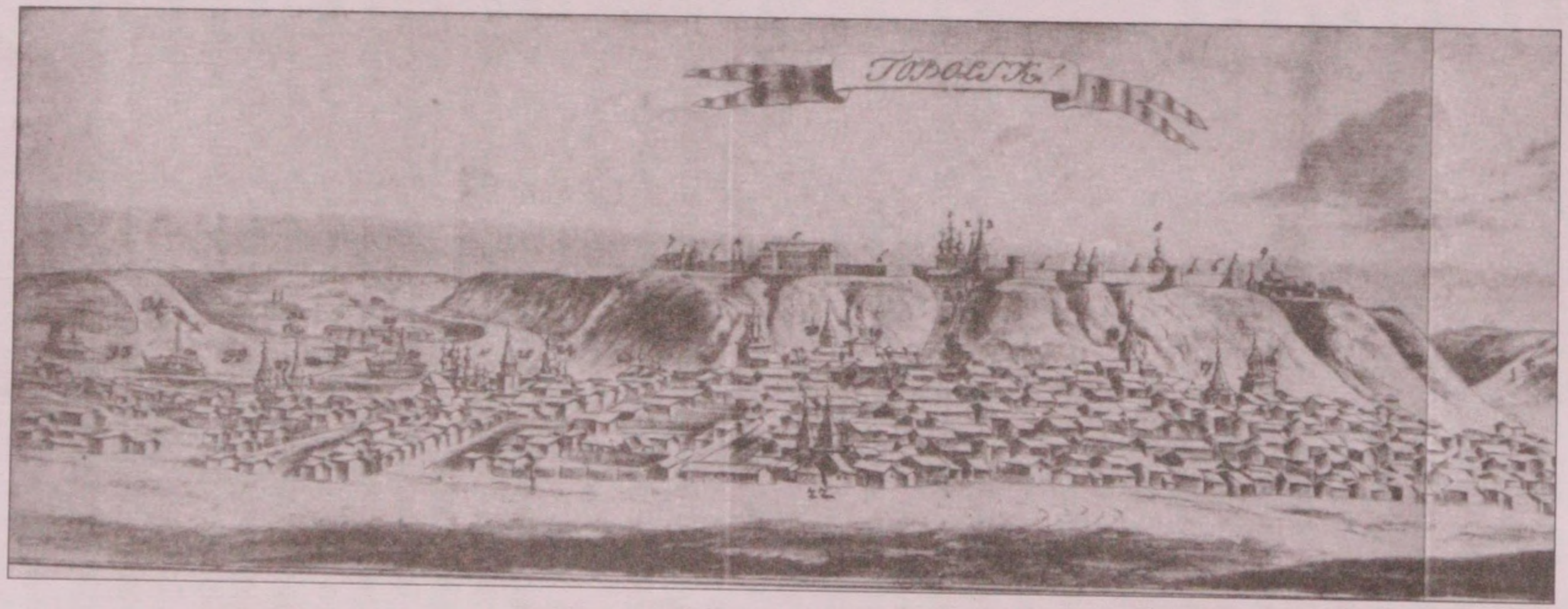

Тобольск. XVIII чактың гравюразынан

Томск областьтың түштүгинде јуртаган јаушталардың башлыгы Тойон 1603 јылдың учында Арасайга кожулары керегинде јөптөжөргө Москвага атанган. Јаңырган јылдың бажында Тойон Арасайдың кааны Борис Годуновко јолыгып, јаушталарды Арасайга калан төлөбөс улус эдип алзын деп сураган. 1604 јылда јаушталардың јеринде орустар Томск деп шибеезин туткан. Алтайлар оны Том-Тура дежетен.

Онойып, Арасайдың кыйузы алтайлардың ак-теленгит бөлүги јуртаган јерге једип келген.

СУРАКТАР

1. Ойрот дегени не улус?
2. Калмык калык канайда табылган?
3. Ойрот эл канайда төзөлгөн?
4. Алтын-кааннын эли дегени не эл?
5. Том-Тура канайып төзөлгөн?

КОШ КЫЧЫРМА

Борис Годуновтың Сургуттың воеводазына Томскты тутсын деп 1604 јылда 20 январьда ийген бичиги

(алтай тилге кыскарта көчүрилген)

Бастыра Русиянын кааны улу князь Борис Федоровичтең Сибирде Сургут калада Федор Васильевич Головинге ле голова* Гаврил Иванович Писемскийге.

Биске Том јеринин башлыгы Тойон бажырып, бистин каан јамыбыс Тойонды јаман көрбөзин, оны бистин бийик каан колыбыстын алдына алзын, онын энчилү Том јеринде кала тутсын деп сураган. Том јакшы јер, кырачылар јатырарга јараар. Онын калан төлөгөдий улузынын тоозы үч јүс кижи. Кала тудулган кийнинде ол улус бастыразы багып, калан төлөп баштаар. Багар күүни јок улус керегинде Тойон биске угузып, олорды биске бактырар.

Ол каладаң чаттарга јетире он күн, кыргыс башлык Номчыга јетире јети күн барар керек, онын улузынын тоозы бир мун кижи. Биней

---

* јамынын ады.

башлыктың јуук јуртына јетире он күн, ыраагына јетире төрт неделе, оның улузы төрт муң кижи. Ак-теленгиттердиң ыраак јурттарына јетире беш күн, олордың башлыгы Абак, улузы оның бир муң кижи. Уматтың башлыгы Четтиң эң ыраак јуртына јетире он төрт күн, оның улузы үч јүс кижи.

Томдо кала бүткен кийнинде ол улус ончозы бистиң бийик каан колыбыстың алдында болор, олордоң калан јуурга јараар. Том бажында јуртап јаткан сегис аймак та бистиң казнага калан берер. Том бажында база эки јүс темирчи улус бар. Олор көө-куйак, темир ок-тор, казандар эдип јат. Јаскыда Том аймагында Тойон јеринде шибее тутсын, черүчилер ле кырачы крестьяндар јатыргыссын деп јакардыбыс.

§ 3. Түндүк Алтайдың отокторы ла орустардың башкы тийүлери

Абак ла орус бийлердиң башкы јөптөжүзи. Алтайга орустар келер алдында алтай улустың јаан отокторының бирүзи јака Алтайды ээлеген ак-теленгиттердиң отогы болгон. XVII чакта бу отоктың јамылу-јаандарын каан, солтон, мырза дейтен. XVIII чакта ак-теленгиттер Ойротло јууктажып, Алтайдаң көчкөн кийнинде, олордың башчы-башкараачылары ойроттор чылап, јайзаң, темичи... деп аданар болгон.

XVII чак јаңырган туштa ак-теленгиттердиң кааны мундус сөөктү Абак болгон. Ак-теленгит оток үч бөлүктең турган: Јаан теленгит, Ортон теленгит, Кичинек теленгит. Бөлүктердиң башчылары ончозы каан болорго турган учун, бирлик отоктоң озо баштап Ортон теленгит бөлүк айрылган. 1635 јылда, Абак божоордо, Јаан ла Кичинек бөлүктер айрылышкан.

Сибир элин јуулап алала, орустар Түштүк Сибирдиң калыктарын Арасайга баксын деп сүмелеп ле коркыдып турган.

Јаушталардың јеринде орус шибее бүткен кийнинде, јаңы туткан Том-Туранын бийлери Абакка элчилик ийген. И. Поступинскийге ле Б. Константиновко баштаткан элчилер Абакты Том-Турага барып, Арасайга баксын деп сүме-

леген. Абак ол өйдө ойроттордың, казахтардың ла Алтын-кааннын табаруларынаң коркып турган. Онын учун орустарды ачындырбаска, јаскыда Том-Турага бараачы болгон.

Соңында јылдарда орустар Абакка база бир канча элчилер ийген. Је олор до Абакты Том-Туранын бийлерине јолыгарга барып келзин деп сүмелеп болбогон. Ак-теленгиттердиң башчызы Том-Туранын бийлерине сый аткарып туратан, је бойы орустардың шибеезине бараргa коркыган. Ненин учун дезе орус бийлер јöптöжү куучындар öткүрерге кычырып алган башчыларды шибееденг ойто јандырбай, олјолоп то алатан.

1609 јылдың кочкор айында Том-Туранын бийлери Абакка база бир элчилик ийген. Иван Коломнага баштаткан элчилердиң тоозында јаушталардың башчызы Тойон база болгон. Абакты Том-Турада олјого албас деп, Тойон чертенген кийнинде, ак-теленгиттердиң кааны мырзаларыла кожо орус бийлерге јолыгарга атанган. 31 мартта олор Том-Турага једип, орус каанга черт берген. Чертинде орус кааннын сöзин угар, онын öштүлериле јуулажар болуп молјонгон. Онына коштой Абак орус каан ак-теленгиттерди Алтын-каан ла казахтардаң корып турзын деп сураган. Абактың база бир сурагы ак-теленгиттерге Том-Туранын јанына көчүп келип тураргa јöп берери керегинде болгон.

Том-Туранын бийлери Абакты орус кааңга калан төлööргö јöпсиндирип болбогон. Тутук бererинең Абак база мойногон. Онын учун ак-теленгиттердиң башчыларынын чертин орус кааңга бакканына түңгейлеерге јарабас. Бу черттиң учуры Арасайдын бирликчизи болуп молјонгонына түңгей.

Орустар јыштың алтайларын бактырганы. Јыштың алтайларынын түндүк јанында шор, аба, кобый, чедибер, челей, карга, тайаш ла öскö дö сööктү түрк укту улус јуртап јаткан. Олорды ончозын јаба эмдиги öйдö шор калык деп адайт. Је XVII—XIX чактарда олордо текши ат јок болгон. Шор дегени эң јаан сööктöринин бирүзининг ады болгон. Орустар келер алдында шорлор ак-теленгиттерденг камаанду болгон. Олорго калан төлöгöн.

Алтайдыҥ ла Сойоҥныҥ кырларын өрө ичкерлеп бараргa, орустарга тууларга јуук шибее керек болгон. 1618 јылда Том-Турадаҥ атанган орус черӱчилер аба сӧӧктӱ улустыҥ эски шибеезининҥ ордында јаҥы шибее тудуп, оны Кузнецкий деп адагандар. Алтай улус оны темиккени аайынча Аба-Тура дежетен.

Аба-Тура тудулган кийнинде, айландыра јаткан шорлорго Арасайга багарга келишкен. Багарга кӱӱнзебегендерин орустар јуулап алган. Шорлорды бактырып алала, Аба-Туранаҥ бийлери јыштыҥ алтайларын бактырып баштаган. 1625 јылда Сидор Федоров ло Иван Путимецке баштаткан орус черӱчилер чалкандуларды бактырып, олордоҥ калан эдип киштиҥ терелерин јууп алган. Ол ло јыл Никон Волковко баштаткан черӱ бӧлӱги комдош ло тиргеш сӧӧктӱ тубаларды бактырган. Келер јылда Арасайдаҥ камаанду сӧӧктӧрдиҥ тоозына тубалардыҥ јӱс ле кӱзен сӧӧктӧри кожулган.

1627 јылдыҥ бажында, кышкыда, суулар тоҥгон кийнинде, Петр Дорофеевке баштаткан орус черӱ чагат, тибер ле тогус сӧӧктӱ тубаларды бактырарга атанган. Је ол сӧӧктӧр Арасайга багарга мойноп, орустарла јуулашкан. Дорофеевтиҥ черӱзи тубаларды јеҥип, алты кижини олјого алала, Аба-Турага апарган. Олордыҥ ӱчӱзин јаскыда божодып ийген, арткан ӱчӱзин шибееде артырган. Божодып ийгендерин Арасайга багып јадыс, јерлештеристи орустарга багарга јӧпсиндиртерис, олордоҥ калан јууп экелерис деп чертендирткен. Орустар олјодо арткан ӱч кижини јерлештери, төрӧгӧн-тууганлары садып алзын, олордыҥ тыны учун төлӧбӧгӧнчӧ божотпозыс деген.

Байагы сӧӧктӧрди ээчий орустарга тубалардыҥ өскӧ дӧ сӧӧктӧри бактырткан. Кумандылардыҥ кӧбизи база ол јылдарда Арасайдаҥ камаанду болуп калган.

Јышта јаткан алтайларды бактырып алала, орустар Кадын-Бийдиҥ белтиринде ле Кадын јараттай јуртаган алтай улустыҥ айыл-јурттарына једип келген. 1632 јылда орус каланчылар керсагал сӧӧктӱ алтайлардыҥ отогын бактырып, олордоҥ калан алган. Је келер јылда керсагалдар актеленгиттерге биригип, Аба-Турага табарган. Керсагал отокты мокодорго Аба-Туранаҥ воеводазы Петр Дорофе-

ев ле Кузьма Владимировко баштаткан 108 кижинең турган черӱ ийген. Орус бийлер керсагалдарды Арасайга багып, 10 јылдың каланын төлөзин деп некеген. Отоктың кажы ла эр кижизи калан төлөлбөгөн 10 јылдың кажы ла јылы учун 10 киштиң терезин, бастыра јылдар учун јаба 100 киштиң терезин берер учурлу болгон.

Керсагалдар багарга јөпсинбей, јуулашкан. Олордың јуучылдарының тоозы орустардыйынаң јаан башказы јок до болзо, мылтыгы ас болгонынаң улам, ончозы мылтыкту өштӱге удура јаала адыжып болбой јеңдирткен. Орустар керсагал јуучылдардың билелерин олјолоп алган, је јуучылдардаң јӱк ле Билӱчи деп атту бир кижи олјолоткон. Орус бийлер Билӱчини Аба-Турада чертендиреле, отогына некелтелӱ јандырган: керсагалдар орус кааңга черт берерге ле калан төлөөргө Аба-Турага келзин деп. Керсагалдар бойы бараргa коркып, каланды тубаларла берип ийген. Чертенерге јаскыда, суулар тартылган кийнинде, келеечи болгондор.

Тубалардаң калан јууп јӱрген Ш. Яковлев 1643 јылда олордоң ыраак јокто мундус, тодош сӧӧктӱ улусту Арасайга баккалак оток бар деп укkан. Јаңы отокты бактырарга энчикпей, Яковлев ол оток јаар туба элчилер ийген. Јайым отоктың улузы багарга мойноп ийерде, каланчылар Мелбес деп атту тубаны јол баштаачы эдип алала, олорды јуулаарга барган. Алтай јуучылдардың тоозы 35 кижи болгон, олордың кезиги согуш туштa өлтӱрткен, кезиги шыркалаткан, эки кижи олјолоткон. Тирӱ артқандары орустардың табарузына чыдажып болбой, качкан. Јуучылдардың эштери ле балдары олјого кирген. Туттурткан эки јуучылды орус бийлер Аба-Турага апарып, јӱк черт берген кийнинде божоткон.

Јаан удабай јуулаткан јурттаң Аба-Турага мундус сӧӧктӱ Букулу деп кижи келип, шибеенинг бийлерине 25 киштиң терезин ле 2 тӱлкӱнийин, 15 киштиң куйругын табыштырган. Аба-Туранының воеводазын Букулу јуртымның јакшылары јаскыда орус кааңга чертенерге келер деп бӱдӱмјилеген.

Орустар бактырткан отоктордың, аймактардың эр улузын орус кааннының ла оның бийлериниң сӧзинең чыкпа-

зыс, калан төлөөринең мойнобозыс, каланды оройтыш јоктоң төлөөрис деп чертендиретен. Ого ўзеери кезикте башлыктың, јайзаңгның уулын эмезе јуук төрөгөнин орус шибееге апарып, тутук эдип артырып алатан. Тутуктың тыны орус бийлердиң колында болгон, оның учун бактыртканларга түймеен көдўрерге кўч болгон. Сибирдиң орус шибеелеринде тутуктар јатыратан аңылу туралар бар болгон.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Абак ла орус бийлердин јөптөжўзи керегинде куучындап беригер.
2. Јыштын алтайларын орустар канайда бактырган?
3. Керсагалдар ла Кадын ичинин алтайлары јайым учун тартышканы керегинде куучындап беригер.
4. Тутук дегени не улус?

КОШ КЫЧЫРМА

Орустар элине јаңы кожып алган јерлеринде көп кермендер туткан. Олордың эң јаандарының бирўзи Том-Тура болгон. Керменге бойы келип јўрген түўкичи Герард Миллер көргöни керегинде мындый бичимел арттырган.

Сибирдеги Тобол провинцияның Томск уездиниң эмдиги өйдöги турумы

(алтай тилге јўк Том-Тура керегинде айдылганы көчўрилген)

Эмдиги өйдö Том-Тура каланың эң учурлу бöлўги — Том суунын бийик јарадында турган кермен. Оны тоормоштордоң төрт ўйелў эдип туткан. Оның узуны 50 сажень (107 м), тууразы дезе 30 сажень (64 м). Керменниң төрт ўйезинде ле эки каалгазынын ўстинде тарбасандарлу башнялар бар. Бастыразы 14 јес тарбасан тургузылган. 1604 јылда туткан шибее чиригенине јемирилип турарда, 1648 јылда оны јаңырткан.

Керменниң ичинде мындый туралар бар: Агару троицаның серкпези, канцелярия, воеводаның туразы, јуу-јепселининг амбары ла эки тегин амбар, таш подвал. Канцеляриянын эң эски документтери 1632

јылдың. Документтердиң јаан үлүзи, керек дезе бистиң чактың бажында бичилгендери, кезиги чирип, кезиги јыртылып калган.

Керменниң тыштында, кезиги бийик јаратта, кезиги төмөртинде, улустың туралары тудулган. Олордың текши тоозы 1500-ке једер. Керменге коштой түрме болуп турган кичинек тегерик шибеечек бар.

Каланың ла айландыра тергениң јааны — воевода. Том-Туранның јамылуларының ла черүчилериниң тоозында 20 дворян, 80 бояр укту кижи, атту 300, јойу 500 казак, 93 чат, јаушта ла телеут. Черүниң бир ротазы күскиде уездтиң түштүк кыйуларын ла Барабаның чөлин корулаарга аткарылган.

§4. Алтын-Көлдиң телеңиттерининг јайым учун тартышканы

Мандракка баштаткан Төлөс оток олјочыларга удурлашканы. Алтын-Көлдиң түндүк келтейинде јаткан чалкандуларды ла тубаларды бактырган Сидор Федоров ло Иван Путимецке баштаткан орус черү ол ло өйдө, 1625 јылда, көлдиң түштүк јанында јуртаган телеңиттерге келген. Төлөс сөөктү Мандрак јайзанга башкарткан телеңиттер орустың черүзинең коркып, Арасайга багып јадыс деп чертенеле, каланга 50 киштиң терезин табыштырган. Орустар Мандрактың отогын Телесская (Телецкая) волость, улузын телесцы, телесы деп адап алган. Алтын-Көлгө дө «Телецкое озеро» деп ат бергилеген. Ол јылда отоктың эр улузының тоозы 200 кижи кире болгон. 1627 јылда Мандрак каланга 60 киштиң терезин ле 10 киштиң баазына турар 2 јаа табыштырган.

1630 јылда Мандрак калан төлөөринең мойноп ийген. Алтын-Көлдиң телеңиттерин кезедерге орус бийлерТом-Туранның ла Аба-Туранның черүлерин бириктирип, бажына Петр Сабанскийди тургузала, 1633 јылдың кочкор айында Алтайга аткарган. Мандракты кезеделе, орус бийлер Алтын-Көлдиң јанында Бий суунның јарадында шибее тударга сананган. Сабанский Мандрактың черүзине табарала, оның эжин, уулын ла келдин олјолоп алган. Је телеңиттердиң черүзинің төс бөлүгин оодо согуп болбой, ойто Том-Турага јанып ийген. Түймеен базылбаган учун, орустар Бий бажында шибее де тудуп болбогон.

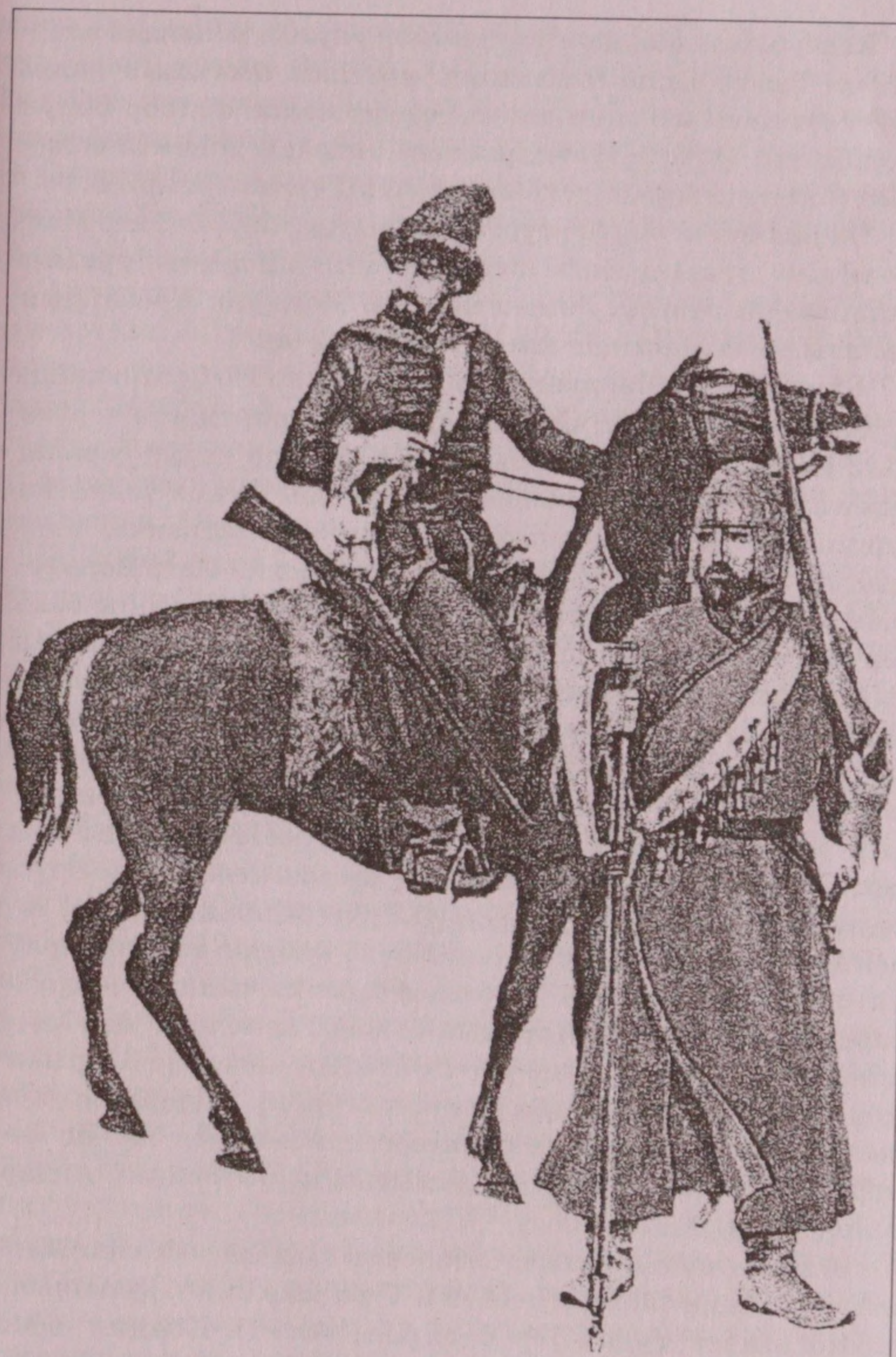

XVII чактагы орус јуучылардың казак бөлүги

Келер јылда Мандрак олјолоткон улузын јайымдап аларга Том-Тура барган. База катап чертенип, отогыныҥ кажы ла тўнўгинеҥ 10 киштиҥ терезиле калан төлөөр болуп молјонгөн. Орустар Мандрактыҥ билезин јайымга божодып ийген, је бойын тутук эдип Аба-Турада артырган.

Он јыл тутук болуп отурган кийнинде, орус бийлер Мандрактыҥ ордына өскө тутук алып, јайзаҥга јуртына јанарга јөп берген. Јанып келеле, Мандрак Арасайдыҥ кыштымы болорынаҥ катап ла мойногон.

Орус бийлер Мандракка удура ойто ло П. Сабанскийди ийген. Том-Туранып ла Аба-Туранып бириктирген черўзи 1642 јылда кышкыда Алтын-Көлди тошло кечип барала, теленгиттерге кенете табарарга сананган. Је көл тоҥбогон турган. Сабанский кемелер ле салдар јазап јатканча, Мандрак ла Айдар шибее тудуп алган. Сабанский Петр Дорофеевке баштаткан 80 кижизин көл кечире ийип, бойы өскө черўчилериле кожо одузында арткан. Орустарды јаратка чыгарбаска, теленгиттердиҥ Мандракка баштаткан бөлўги шибеезинеҥ чыгып, јаратка келген,је Дорофеевтиҥ улузы олорды мылтыкла аткылап, кийнинеҥ сўрўшкен. Орустар шибееге баратан јолды кезип ийерде, Мандрак сойондордыҥ јерине ууланып качкан. Је Дорофеевтиҥ улузы оны јаба једип, олјого алган. Шибееде арткан теленгиттер орустарга бакпай узак тартышкан. 12 кўн өткөн кийнинде, теленгиттерге болужарга Алтын-Көллө кайданҥ да кемелерлў улус келген. Болушка келгендер јаратка чыккан, је орустардыҥ табарузына чыдажып болбой, кемелери јаар качкан. Кезиги кемелерине једип, атанып ийген, је олордыҥ көп сабазын орустар јаба једип, чөҥўрген. Айдардыҥ улузы болушка келгендерге биригерге шибеезинеҥ чыгып келерде, орустар олордыҥ ал-камыгын кырып ийген. Айдар олјолоткон.

Јеҥў алган кийнинде, Сабанский азыгын чеберлеп аларга, черўзиниҥ бир бөлўгин Аба-Тура јаар ийип, артканыла кожо шибее тудар јер бедиреп, Алтын-Көлдиҥ өскө јарадына кечкен. Јаан шибее туткадый эптў јер табылбаган учун, орустар јўк коруланатан кичинек јер јазап алала, Алтын-Көлдиҥ јарадында кыжыла јаткан. Кышкыда ла јаскыда Сабанский теленгиттерди коркыдып туруп, ка-

ланга бир эмеш алу јууп алган. Мандрак јаскыда кача берген. Олјого кирген арткан улусты Сабанский бойыла кожо Том-Турага апарган. Соңында Мандрак Том-Турага келип, тутук болуп артайын, олјодогы уулымды ла төрөгөндөримди јер-алтайына божодыгар деп сураган. Орус бийлер Мандрак ла эжин тутукка артырып, олјодогы теленгиттерди, ол тоодо Айдарды, јандырарга јөпсинген.

Айдардың түймеендери. Адазының ордына јайзаң болуп арткан Айдардаң орустар 1639 ла 1640 јылдар учун калан төлөзин деп некеп турган. Айдар дезе ол јылдардың каланынаң болгой, 1642 де јылдың каланын јүк адазын олјодоң божоткон кийнинде төлөөргө јөпсинген. Мандракты божотпозо, калан аларга келген улусты өлтүрерим деп коркыткан. Мандрак ол өйдө олјодо божоп калган.

Орус бийлер Айдарды адазының ордына Аба-Турага сугуп аларга тың албаданган. 1645 јылда орус каан Михаил Федоровичтең Айдарды Аба-Турага мекелеп алдыртала, бууп салзын деп јакару да келген. Ондый да болзо орус элчилер Айдарды төгүндеп болбогон. Ол Аба-Тура барардаң болгой, орус кааннының кыштымы болорынаң мойногон.

Түймегендерди кезедерге Аба-Туранының воеводазы А. Зубов 1645 јылда уулы Бористы ийген. Орустардың черүзи түймеенчилерди тоскырып, көп улусты олјолоп алган, олорло кожо Айдардың эжи ле балдарын, Ургай деп атту бий кижини. Олјолотқондорды садып аларга ла орус каанга ойто багарга јөпсинип тургандарын угузарга Аба-Турага келер јылда Төлөс отоктың элчилери Ургат ла Кашар келген. Олордың кийнинде јаан удабай Айдар үч бийиле кожо келген. А. Зубов Айдарды тутук эдип арттырарга сананган, је теленгиттер Ургаттың угы Айдардыйынаң артык деп бүдүмјилеп, тутукка Ургатты арттырарга јөпсинген. Төлөстөрдиң јайзаңын божодып ийген кийнинде, Москванаң јакару келген: Айдарды ойто экелип тутук этсин, онында кожо јамылу улустаң база бир тутук болор учурлу деп. Је Айдарды ойто экелетени јеңил эмес болгон.

Теленгиттердиң јер-алтайынаң көчкөни ле бурылганы. Төлөстөрдиң отогы бир эмеш оңдолып алала, ойто ло Ара-

сайдаң айрылган. 1652 јылда телеңиттер сойоңдорго Аба-Туранаң келген орус черӱни јеңерге болушкан. Оны ээчий сойоңдорло кожо Аба-Турага табарган. Айдардың отогын Арасайга ойто кожорго 1653 јылда Петр Дорофеев баштаган черӱ барган. Је телеңиттер орустың өчинең коркып, бир јыл онон озо јаткан јуртынаң өскө јер јаар көчө бергени јарталган. Олор Эре-Чуй јаар ырбап, сойоңдорго коштой јуртаган ошкош.

Көп јылдар өткөн кийнинде, Төлөс оток јер-алтайына јанып келген. Ол отоктың улузына төрөл јеринде јадарга болуп, Арасайга катап ла калан төлөөргө келишкен. Је олордың ӱзӱк јок тӱймеендеринең калажыраган орустар отоктың кажы ла эр кижизинең јылдың ла 10 киштиң терезин некеер ордына, каланның кемин чик јок астадып, Төлөс отоктың тоозы 300-тең ажыра эр улузынаң јылына јӱк ле 60 киштиң терезин аларга јөпсинген.

Онойып, узак јылдарга турумкай тартышканының шылтузында Алтын-Көлдиң телеңиттери Арасайдың базынчыгын чик јок јеңилтип алган. Телеңиттердиң башчылары Мандрак ла Айдарды Американың өс калыктарыныҥ Европаданҥ барган олјочыларла тартышкан нерелӱ башчыларына канайып тӱңгейлебес. Алтай калык кайылып калбаза, келер ӱйелер јалтанбас башчыларына Алтын-Көлдиң јарадында кереес тургузар учурлу.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Алтын-Көлдиң телеңиттеринин баштапкы тӱймеени керегинде айдып беригер.
2. Телеңиттердин 1642 јылда П. Сабанскийдин черӱзиле јуулашканы керегинде куучындап беригер.
3. Телеңиттер 1645 јылда ненин учун ла канайда јуулаткан?
4. Телеңиттер јер-алтайынаҥ не көчкөн, ойто ненин учун бурылган?

§5. Арасай ла Ойрот Алтайды блаашканы. Ойроттогы алтайлардың турумы

Эки каландулар. XVII чактың ортозы јаар алтайларга айылдаш элдердиң эң тыңы Арасай ла Ойрот боло берген. Ойроттор Алтайдың түштүк келтейиндеги отокторды элине кожып алала, Арасайдаң Түндүк Алтайдың, шор ло хакас улустың отокторын ла аймактарын блаажып баштаган. 1640 јылда Ойроттың кааны Баатыр блаашту јерлердиң улузы Ойрот ло Арасайдың экилезинең камаанду болуп, экилезине калан төлөзин деп шүүлте айткан. Эки ороонның элчилери бу сурак аайынча көп катап көрүжип, блаашту улус Ойрот ло Арасайга экилезине калан төлөзин деп јөптөшкөн. Је кажы улусты блаашту, кажызын јүк Арасайдың эмезе јүк Ойроттың кыштымдары деп бодооры керегинде элчилердиң шүүлтези түңей эмес болгон. Оның учун эки ороон Ойроттың эли јоголгончо кыштымдар блаажып тартышкан.

Алтай улустың јаан бөлүги эки ороонго калан төлөп, эки каландулар деп адаткан. Орустар олорды *двоеданцы* дежетен. Эки каландулардың айалгазы башка-башка болгон. Кезиги Арасайдаң тың камаанду, Ойроттоң ас камаанду болгон. Ондыйлардың бөлүгине кумандылар, чалкандулар, тубалар кирген. Эмдиги Майма ла кезиктей Чамал, Шабалин аймактардың јеринде јуртаган эки каланду алтайлар Ойротко бек багымду, Арасайга бош багымду болгон. Олорды орустар кезигин Тау-телеутская, кезигин Теленгитская (Телеуцкая) волость деп адап туратан. Алтын-Көлдөги Төлөс оток XVII чактың ортозынаң ала Арасайдаң база ас камаанду болгон.

Орус каланчылар эки каланду алтайлардаң каланга алу, анчада киштиң терезин, аларга албаданатан. Ойроттор каланга темирдең сулаган эдимдер аларга артыксынатан. Олордың тоозында јүзүн ле јүүр эдимдер болгон: казан, очок,үзеңги, канза, суску, јаанын огы, кыскаш, маска ла өскөзи де.

Ак-теленгиттердиң ырбаганы. Ак-теленгиттердиң отокторы XVII чактың 30-чы јылдары киреде Ойроттоң камаанду боло берген. Чактың ортозында бир эмеш өйдиң

туркунына ак-теленгиттер Ойротко багым јок јуртаган. Сонгында олор катап Ойроттынг камаанына алдыртканан.

Орустар көп јанғы кермендер тудуп, Тўштўк Сибирде тынғып келерде, Ойрот каан ак-теленгиттерди Арасай јериле катай Ойроттонг айрыыр болор деп коркып, олорды өскө јерге көчўрген. Је ак-теленгиттердинг кезик улузы, анчада кыштымдары (аскыштым, торгул баштаган аймактар) артып калган.

Ак-теленгиттердинг Алтайданг ырбаган јылы јетире јарталгалак. Табылган јетирўлерденг бодозобыс, олордынг көчкөни 1713 јылга келижет. Көчўрип апарган улусты Ойрот каан Ўлў (Или) суунынг ары јанына јатырган. Јанғы јерде јадарда, ак-теленгиттер 4 јайзанга башкарткан. Олордынг 4 мунг тўнўги 4 отокко бөлинген.

Алтайдагы орус шибеелер ле ишетмелер. XVIII чакта Арасайдынг Алтайдагы турумы бижуланып баштаган. Эјен каанынанг XVII чактынг учында тынг согулталар алган Кўнгкер Арасайдынг Алтайдагы ичкерлежин токтодор аргазы јок болгон. 1709 јылда орустар Бий ле Кадын белтиринде Бикатунская деп адалган кермен туткандар. Оны ээчий, ак-теленгиттер Алтайданг ырбай берерде, Бердская (1716 јылда), Белоярская (1718) деп шибеелер тудулган. Ойроттор ло алтайлар Бикатунская шибеени өртөп салда, орустар онынг ордына Бийская (Бийск) деп шибеезин тургускан. Оны алтай улус Јаш-Тура дежетен. Алтайлардынг јуртаган јерине коштой 1720 јылда Усть-Каменогорская деп кермен төзөлгөн.

Јаан кермендердинг ортозында кичинек шибеелер ле коруланар јерлер тудулган. Олор илјирмеди чөйилип, Усть-Каменогорсктонг Јаш-Тура ажыра Аба-Турага јеткен. Орустар ол шибеелерин јаба Колывано-Кузнецкая военная линия деп айдатан. Онойып, Арасайдынг шибеелери алтай улустынг јаткан јерин јарымдай курчап ийген.

Шибеелерле бөктөнип алала, Алтайдынг јерин мензинип баштаган орустар онынг тууларынанг улам ла руда бедиреп турган. Олор озогы чактардынг јес казаачыларынанг артқан оролорды танып, јестинг рудазын таап алган. Је ыраак јердеги руданы казып, кайылтарга Арасайдынг башкарузы-

ның аргазы јетпей турган. Оның учун 1726 јылда Уралдагы јес кайылтар ишетмелердинг ээзи А. Демидовко Алтайдың рудазын казарга ла кайылтарга јöп берилген. Демидовтың ишчилери башкы ишетмени Аксуу (орустап Белая) деп суунын јарадында тудуп баштаган. Эки јылдаң ого алтай јуучылдар табарган. Оның кийнинде бу јерди карууллдаарга орустардың Аба-Турадагы керменинең черўчилер аткарылган. Демидов алтайлардаң коруланарга јес кайылтар јерин тобрактаң эткен кырлакла курчап, кырлактың ўстине учкур башту баканалар кондырган. Ого ўзеери Уралдаң 14 чой тарбасан экелип тургускан.

Онойып, Демидовтың ишетмези јес кайылтып баштаган. Јаңгы ишетмени Колывано-Воскресенская деп адаар болгондор. Оны ээчий Боронул ла Шулба суулардың јанында јес кайылтар база эки ишетме тудулган. Боронулдагы ишетме соңында Барнаул кала болуп öскöн.

Јес алып турган рудада бир эмеш кўмўш ле алтын база бар болгон. Је Арасайдың јасактары аайынча таңынаң улуска алтын ла кўмўш кайылтарга јарабас болгон. Оның учун Демидов кўмўшти туйказынаң кайылткан. Демидовтың туйка кылыгы ачылган кийнинде, Арасайдың башкарузы оның ишетмелерин айрып, јесле коштой кўмўш ле алтынды көптöң кайылткан.

Ойроттогы алтайлардың турумы. Арасайдаң камаан јок, бўткўлинче Ойрот элге кирген алтайлардың тоозы эки каландулардаң чик јок көп болгон. Олордың турумы ойроттордыйынаң јаан башказы јок болгон. Ойроттың каандары алтайларды бойынын ла улузындый, бирликчилердий көргöн.

Алтайлар Ойрот кааңга јылына бир катап калан төлöйтöн. Алтай јайзаңдар Ойроттың каланчыларына эки каландулардаң калан јуурга кааннын јакарузы аайынча јаантайын болужатан.

Јуу туштa алтай јайзаңдар черўзиле кожо Ойроттың черўзине биригип, јууда туружатан. Темдектезе, 1736 јылда алтай јайзаңдар Ойроттың Эренјен нойонына баштадып, Памир тууларының јанында Болор деп элди јуулаарга барып јўргендер.

Элдиң јаан учурлу курултайларына Ойрот каан алтай јайзаңгарды база алдыратан. Темдектезе, алтай јайзаңгар өргөөгө келзин деп јакаруларды 1744, онон 1749 јылдарда алганы јарталган. Омбо, Кутук, соңында Омбо, Боокол, Буктуш, Тўбет јайзаңгар Өргөөгө (кааннын одузына) барып јўргендери керегинде јетирўлер бар.

Ойроттын кааны Калдан-Бошокту

Алтай јайзаңгардын бир јаан јўкўми Арасай ла Ойроттын Алтайдагы кыйузын каруулдаары болгон. Ойрот јанынаң кыйуда шибеелер де, сўре турар каруулдар да јок учун орус тонокчылдарды токтодорго јеңил эмес болгон. Олор кыйуны сўре ле кечип, улус өлтўрип ле тоноп, мал айдап, аң-куш адып туратан. Уурдап, тоноп апарган малды ла јөөжөни, качкындарды јандырарга, саду керегинде јөптөжөргө јайзаңгар орус бийлерле эмезе олордың элчилериле улам көрўжип, эрмектежип туратан.

Озодоң арткан ас-мас јетирўлерденг кезик алтай отоктордың XVIII чактың ортозында ээлеген јери, јайзаңгарынын аттары, сөөктөри керегинде бир эмеш билип алар арга бар.

Кыпчактардың отогын башкарган кижи јарлу јайзаң Кутук болгон. Онын улузынын көп сабазы эмезе јаан бөлўги Кырлык, Јабаган, Јоло, Кеңги, Бешпелтир өзөктөрдиң ортозында јуртаганы билдирет. Кутуктың улузының бир кичинек бөлўги ойрот каанга берген каланла кошгой Арасайга база калан төлөгөн. Аказына отокты башкарарга Кутуктың ийнизи Мамут болушкан. Олордың адазы Кудайгулы (Кутайгали) деп кижи болгон.

Иркиттердиң отогын Мойноктың уулы Омбо јайзаң башкарган. Онын улузынын көп сабазы Чарас јараттай

Кан-Оозынаң төмөн јаткан. Омбоның улузы Каракол до (Кан-Оозының) өзөктө јуртаганы билдирет.

Эрчиш бажында, эмди Казахстанга ла Кыдатка кирип турган јерлерде, Кулчугай ла Бобо (Бобой) јайзаңгардың улузы јуртаптыр.

Сойоңгордың бир отогының јайзаңы Кубаштың уулы Јемсинек болгон. Кийнинде јайзаңгның јамызын оның уулы Көкшин алган. Ол сойоңгордың отогынаң башка Эре-Чуйда сойоңгор база јуртаган.

Киндишке башкарткан буруттардың отогы болгоны керегинде јетирўлер бар. Оның турган јери Омбо јайзаңгның јанында болгон ошкош. Арткан јайзаңгдар ла отоктор керегинде бистиң билерис ас.

СУРАКТАР:

1. Эки каланду дегени не улус?
2. Ак-телениттер Алтайдан кайдаар көчкөн?
3. Алтайда орустардын кандый кермендери тудулган?
4. Ойрот элге кирген алтайлардын јадыны кандый болгон?

КОШ КЫЧЫРМА

Омбоның Дегаррига деп орус бийге ийген самаразы

Јерибис телкем учун, слердиң бедреп турган малыгар керегинде кўчўрген айда келзең, чокым айдып болорыс. Слерденң бери ўч көдөчилў ле моңол тилмештў Чодор (Федор) келип јўрген јыл биске ўч качкын келген: Иван, Андрей ле Василий. Олордың бирўзи Өргөө јаар барган. Артканын мен кайра јанзын дегем. Андрей эм ўстине мында.

Бистиң улус слерде база бар. Сөйдўк ўч кижиле кожо, јети атту, бир мылтыкту, бир малталу. Кўңке төрт тўнўк улусту (бастыразы одус кижи), јўс атту. Сурсук ўч тўнўк улусту (бастыразы он бир кижи), төртөн төрт атту. База ўч эр кижи ле Байаску деп эпши кижи слердиң завод јаар кача берген.

Былардаң башка бистиң сараналап јўрген ўй кижини ле эки баланы слердиң улус тудуп алала, апарган. Кабан бажындагы деремнегерде бистиң Татурак деп кижиле кожо беш эр кижи, онон эки ўй кижи бар.

Мен слерге Келеш деп элчи ийген эдим. Амыр јадарга ла алдындагы ла чылап јайым саду керегинде јöптöжöргö слерден јамылу кижи келзин деп айтыргам.

Тулбарды алты кижиле кожо слердиң улус öлтүрген. Олордың мылтыктарын бер. Сорсунды эки нөкөриле кожо база öлтүрген, олордың он бир адын јандыр. Эргелди нөкөриле кожо öлтүрген. Олордың эки мылтыгын ла төрт адын бер.

Бу самараны Омбо Андрей ле Василийге полковникке јетирзин деп берген.
Тилмеш Петр Смирнов көчүрген.

§ 6. Алтай калыктың Ойротко кирген öйдöги ээлеми ле культуразы

Мал ижи. Алтай улустың курсак-кийимине јединетен эп-аргаларына јаан камаанын Алтайдың ар-бүткени јетирген. Алтайдың түштүк келтейинде мал кабыргадый чöлдöр, телкем öзöктöр, агаш јок меестер ле кобылар көп болгон. Кышкыда мал чапчып отогодый јерлер де јеткил болгон. Оның учун бу јерлерде јаткан алтайлардың басыра бöлүктеринде эң учурлу иш мал азыраары болгон. Олор малын јайгыда тайга јаар јайлузына чыгаратан. Кышкыда мал јабыс јерде, јука карлу öзöктöги кыштуларда туратан. Јайгы ла кышкы одорлордон башка кезик јерде күски де одорлор болгон. Олорды күзү дейтен.

Алтай улустың азыраган малында эң учурлузы ат, оноң кой ло уй (ийнек) болгон. Эчки, төö лö сарлыкты алтайлар база тудатан, је олор бир кичинектең кезик ле јерлерде болгон.

Азый алтай улустың малы кыжы-јайы одордо туратан. Кышка көп өлөң белетебейтен, оргушла бир эмеш өлөң кезеле, оны толгоктор эдип толгойло, агаштың будагына артып салатан.

Туба, чалканду, куманды улус мал тутпайтан. Олордың јүк кезигинде эки-јанғыс ат болгон.

Анғдаш ла балыкташ. Јыштың алтайларының азыранатан төс аргазы анғдаш болгон. Мал ижиле азыранган алтайларда анғдаштың учуры төс јерде эмес те болзо, бийик турган. Алтай улус анғдаштың көп эп-сүмелерин билетен. Кедери тус салып, јанында јажынатан јер (манакай) јазап,

элик, сыгын баштаган ангдарды тозотон. Улам тузаланатан сўмелериниң бирўзи — агыртып ангдаш болгон. Аң jўретен jолдо анчылар айа эмезе тузак тартатан, чакпы эмезе баспак тургузатан.

Балык тудуш jыштың алтайларында jаан учурлу болгон. Малчы алтайлар балык керексибейтен. Балыкташтың jепселдери көп болгон. Олордың ортодо: шўўн, сере, кармак, сўгўн.

Кыра ижи. Кыра ижиниң учуры мал тутканына ла ангдашка көрö чик jок jабыс болгон. Ондый да болзо, кыра ижин алтай улустың ончо бöлўктери билетен. Аш салатан jерди атка jеккен андазынла эмезе абыл тузаланып, колдың кўчиле jымжадатан. Алтай улуста андазын jебреннең бери болгон. Оның бўдўми Төс Азияның уйгур, монгол калыктарының jер сўрер jазалдарына jуук.

XVII—XVIII чактарда öбöкölöристиң сўре тарыйтан ажы соокко чыдамкай арба болгон. Буудай алтайыстың jўк jылу өзöктöринде бўдетен. Кезик jердиң улузы каа-jаа мырчак ла тараан да öскўретен. Карасула (арыш) деп ашты база тарып туратан.

Чыгы ас jерде кыра сугарарга суактар казатан. Озодоң арткан суактарды база сўре тузаланатан. Суактың jолында терең jик учураганда, кўр ошкош jазалдар эдетен.

Öскўрип алган ажынаң алтай улус азыйдаң бери талкан, көчö соготон. Алтайлар Арасайга киргелекте, калаш билбейтен дегени jастыра. Алтай улуста суунын кўчиле иштейтен эмезе колло толгойтон теермендер болгон. Билимчилер сууда туратан теермендерди Төбöттиң теермендерине тўңгей көрöт. Баспактап эмезе теермендеп алган кулурынаң алтай улус теертпек тудуп, кўлге көмўп быжыратан эмезе боорсок кааратан. Кулурдаң ботко до кайнадатан. Jыштың алтайлары кулурдаң тутпаш база эдетен. Мал азыраган алтайлар кулурды бойы эдерге jаан албаданбай, толып аларга артыксынатан. Оның учун олордо теермендер ас болгон. Олор кулур эдерге көп сабазында баспак тузаланатан.

Jерлик өзўмдер тузаланганы. Алтай улус азый курсакка jарагадый өзўмдерди jакшы таныйтан. Алтайдың бай ар-бўткенинде ондый өзўмдер көп эмей. Jийтен тазыл ка-

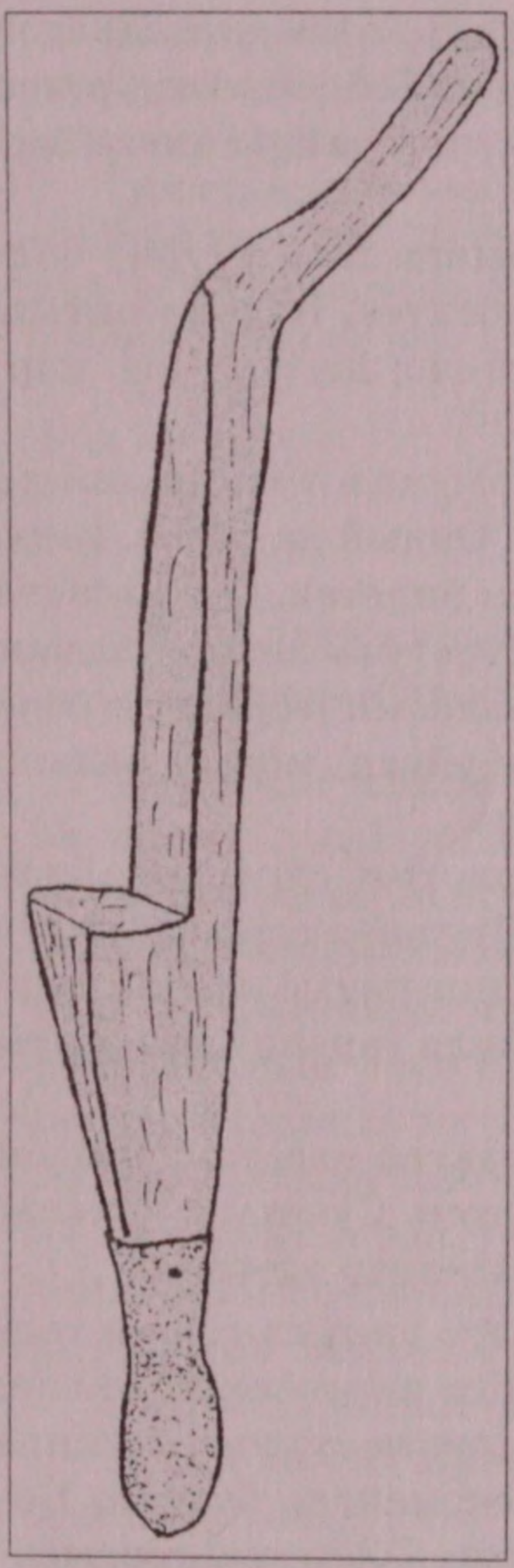

Озуптың бир бўдўми

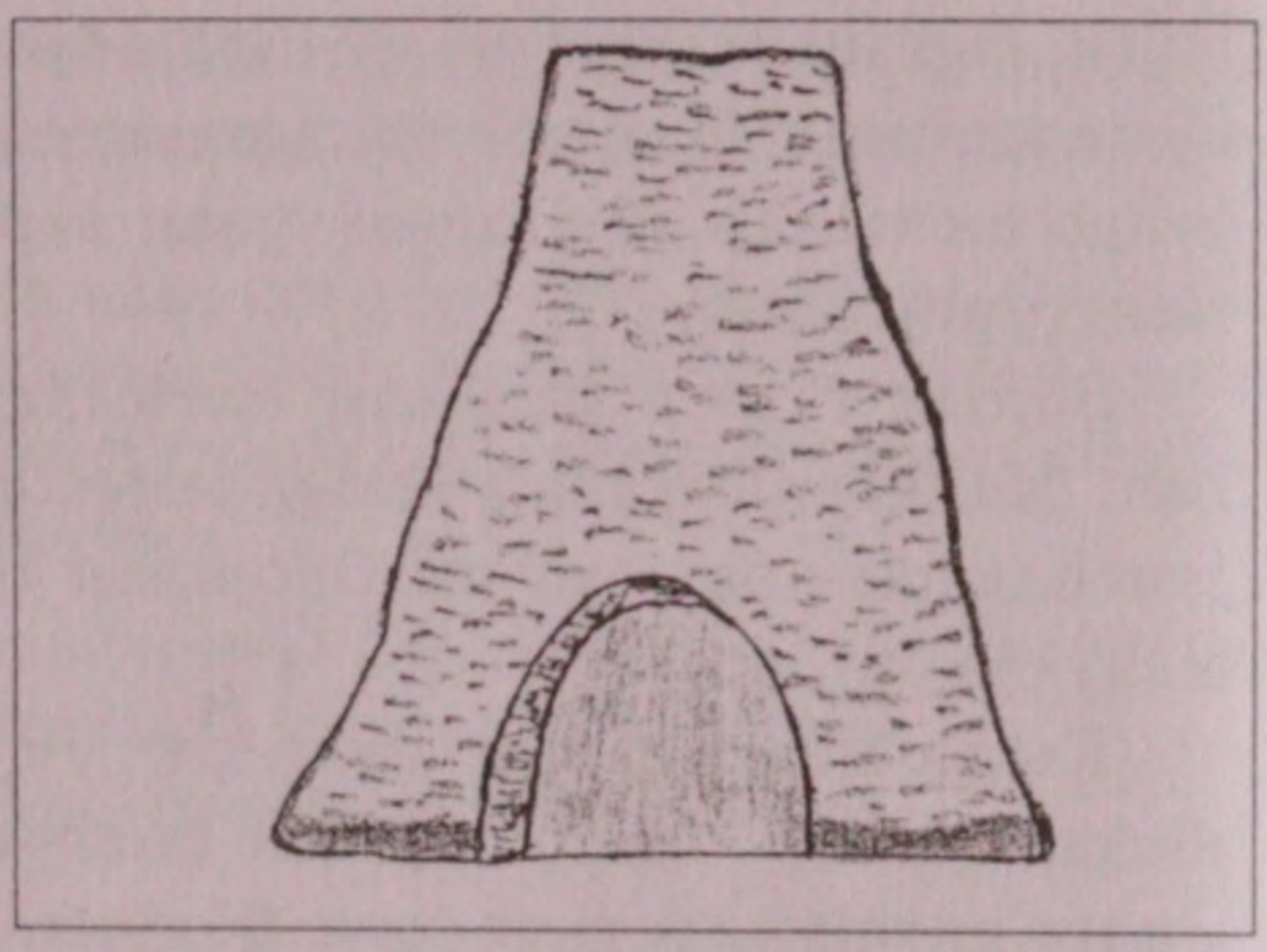

Темир кайылтар чубал

зып аларга керектў озуп деп кўрек аайлу јазал болгон. Кандык, сарана (јонјолой), саргай баштаган тазылдарды озупла көптөң казып, кургадып алатан. Чай эткедий эң артык өзўмдердиң тоозында кылбыш ла сөңгўскен болгон. Јерлик өзўмдерди курсак эдип, анчада туба, чалканду, куманды улус элбеде тузаланатан.

Узаныш. Алтай улустың ээлеминде јаан учурлу иш темирдең јўзўн-јўўр эдимдер эдери болгон. Темирди јаан эмес анғылу чубалдарда кайылтатан. Агаштың көмўри ле оодып салган темирдиң рудазын печкеге салып, көрўкле ўрдўргенде, руданың темири јымжап, бой-бойына јапшына беретен. Ол тушта оны печкенең кыскашла чыгарып, төжиге салала, бооры ла көмўри оодылып тўшкенче маскала соготон.

Темирле узанатан устарды темирчи дейтен. Алтай темирчилер јаанын огын да, мылтык та эдип билетен. Темир каңдаары ла кадырары јанынаң олор сўрекей јаан устар болгон.

Мылтык эдерге алтайлар Азияның калыктарынаң ўренген. Тары сананып тапкан улус јебрен кыдаттар эди.

Мылтыкты дезе ончозынаҥ озо XII—XIII чактарда арабтар эдип баштаган. Ойрот элдиҥ каандары мылтык ла тарбасаннаҥ черӱге сӱрекей керектӱ болгонын онгдоп, тарыла адатан јепсел эдип билетен устар ӱредип аларга албаданган. Онаҥ учун Ойрот элде мылтык ла тарбасан эдери аайынча иштерди башкарар анҥылу јамылулар болгон. Олорды *бучин* эмезе *бучинер* дейтен. Ойроттор тарыла адатан јепсел эдиште Азияныҥ да, Европаныҥ да ченемелин элбеде тузаланган. Темдектезе, Ойроттыҥ артиллериязын тӧзӧӧринде јаан болужын швед офицер Ренат јетирген. Ойрот каан алтай темирчилерди мылтык ла тарбасан эдер иштерде туруштырарга алдыртып туратан. Алтай устар мылтык эдип, байла, ол туштa ӱренген.

Ойроттыҥ јеринде темирдиҥ ле корголјыннаҥ рудазын казып алатан рудниктер болгон. Темир Алтайда да кӧп болгон. Корголјын јок болзо, алтай улус мылтыктыҥ огын темирдеҥ эдетен. Эмезе айуныҥ саҥылдын кошкон кумактаҥ.

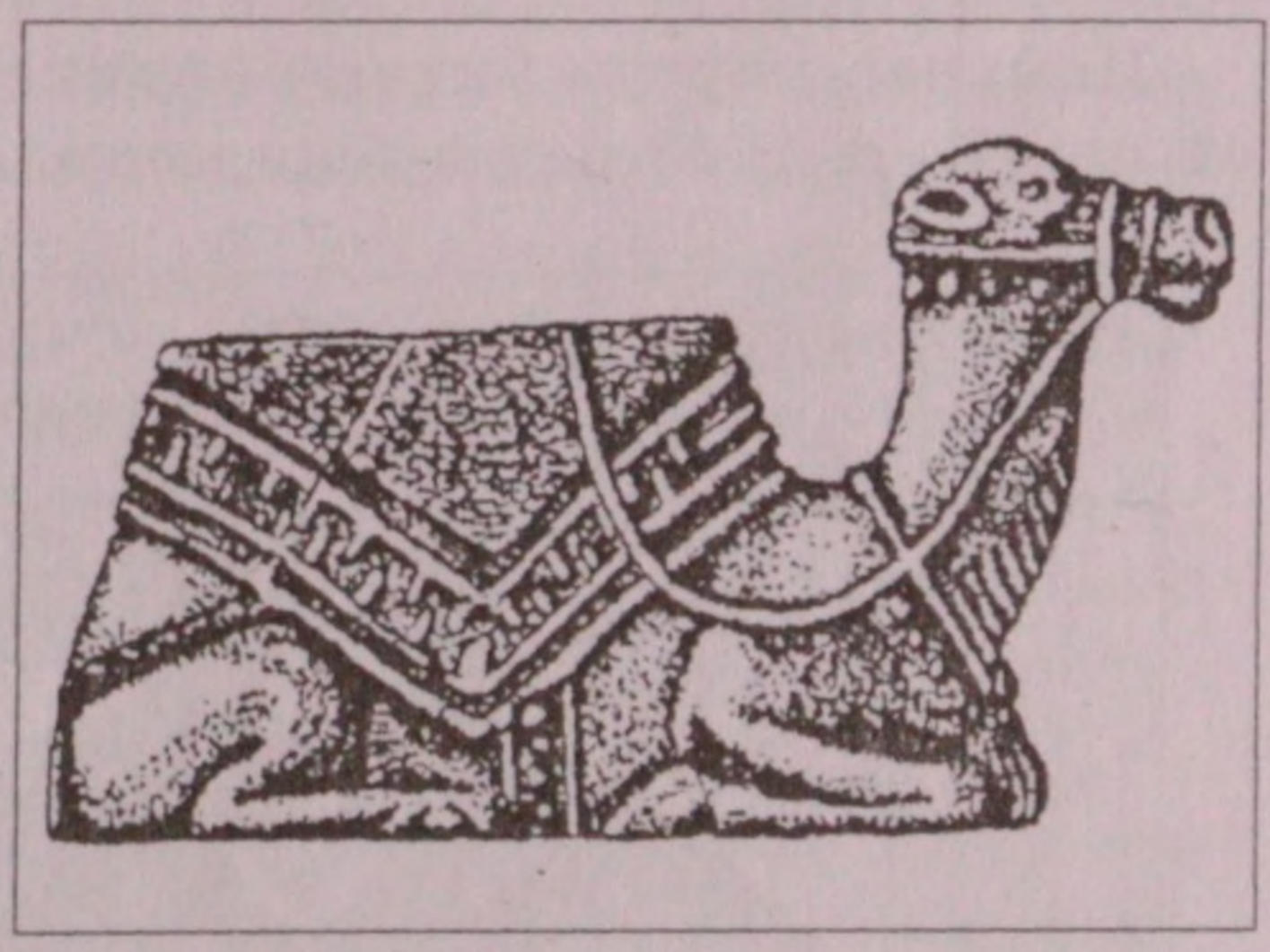

Чумыш суунаҥ бажынаҥ табылган тӧӧниҥ сӱри. XVII—XVIII чактарда корголјыннаҥ урулган

Тары эдерге керектӱ кӱкӱр ле селитралу таштар Алтайдыҥ кырларында бар болгон. Алтай улус олорды танып, таштаҥ айрып, агаштыҥ кӧмӱрине кожоло, тары эдип билетен.

Алтай улустыҥ јӱрӱминде теренеҥ эткен эдимдер сӱрекей јаан учурлу болгон. Теренеҥ, керек дезе, суйук неме уратан тажуур, аркыт эдетен.

Јыштыҥ алтайларыныҥ шорлорго коштой јатканы ла ак-теленгиттердиҥ кезиги кендир ле чалканныҥ учуктарынаҥ соксуннаҥ болужыла бӧс согуп билетен.

Саду. Малчы алтайлар ла јыштыҥ алтайлары бой-бойы ортодо улай садыжатан. Малчы алтайлар темирди ле те-

мирденг эткен эдимдердиң көп сабазын бойы этпей, јыштың улузынаң толып аларын артыксынатан. Туба, чалканду, шор улус малчы алтайлардаң тере, тӱк, теренең ле тӱктеңг эткен эдимдер алатан.

Алтайлар өскӧ калыктарла база садыжатан. Орус шибеелердиң јанына садыжарга сӱре баратан. Чуйды өрӧ мал айдап, Эјен кааннының улузына садатан. Алтайга Арасайдаң ла мусульман ороондордоң ло калыктардаң кojойымдар да келип баратан.

Религия ла бичик-билик. Ойроттың каандарына јӧмӧткӧн религия бурканлык болгон. Чокымдап айтса, бурканлыктың намалык айрызы. Ойротко кирип турган алтайлардың јайзангдарының кезиги бурканлыкты јараткан ла јангдаган. Кезик алтай отоктордо намалар да бар болгон. Темдектезе, Омбо јайзангның отогында Сундуй деп атту нама болуптыр. Намалардың ортозында алтай да уктузы бар болгон.

Намалар улусты бичик-биликке ӱреткен. Ойроттың ойгоры Зайа 1648 јылда эски моңгол алфавитти ойроттор-

Зайаның эмдиги өйдӧ јуралган јургы

дың тилине келиштире эптеп, јаңғы алфавит јазаган. Оны алтай улус ўзўк (ўјўк) бичик эмезе тодо бичик дейтен. Ойрот тилди ле ўзўк бичикти ўренип алган алтайлар ойрот тилге башка-башка тилдерден көчўрген номдор кычырар аргалу болгон. Ойрот тилден көп номдорды XVII чакта Зайа бойы көчўрген. Темдектезе, ол уйгур тилден бурканлыктың «Алтын јарык» деп судурын көчўрген. Ойротко көчўрерде, «Алтын јарыктың» ады «Алтан гэрэл» болгон. Ўзўк бичиктең башка алтай бичикчилер уйгур алфавит билип, уйгур тилиндеги номдорды кычырган. Намалыктың бўткен јери Төбөт болгон, ол религия ойотторго ло моңголдорго онон келген. Намалыктың ончо судурларын кычырар аргалу болорго төбөт тил онгдоор керек болгон. Оның учун намалар кыйалта јоктон төбөт тил ле Төбөттиң бичигин ўренетен. Олор төбөт тилди ўренип алала, төбөт ойгорлордың бичигениле коштой, јебрен Индияның санскрит ле өскө дө тилдеринең, онон кыдат тилден көчўрген номдорло таныжатан. Төбөт тилле јарлалганының эң учурлузы бурканлык религиязының агару чўмдемелдериниң «Канјур» ла «Танјур» деп атту эки бөлўктең турган јуунтызы болгон. «Канјур» деп бөлўкке санскрит тилден көчўрген эки мунғнаң ажыра чўмдемел кирген. «Канјурдың» чўмдемелдерин кепке базар туштa 108 томго бөлўген. «Танјур» деп бөлўкке төрт мунғ кире чўмдемел јуулган. Олордың көп сабазын санскриттең көчўрген. «Танјурдың» томдорының тоозы 225.

Алтай јайзангдарда, јакшыларда угы-тözининг тўўкизин бичиген текпе дейтен бичимелдер болгон. Је эмдиги өйгө олордың бирўзи де јетпеген.

Намалар ортодо эмчи деп јамылузы болгон. Олор төбөт медицинаның эп-сўмезин ўренип, улус эмдейтен.

Ойрот элдиң јасактары улусты кам јаңынаң айрып, бурканлыкка көчўрерин кичееген. Камдаганы учун камдар јаан штраф төлөйтөн. Кам алдырткан кижи база јаан штраф төлөөр учурлу болгон. Кам алдыртпазын деп кезедип, ол кижиниң адын айрып алатан. Бир өйдө камдарды онон до тың кезеткен ошкош. Алтай улустың кеп куучындарында алтай камдарды ойрот каан туштa јаңыс айылга јууйла, өртөгöни керегинде айдылат.

Туба, чалканду, куманды улус ортодо бурканлык таркабаган. Олор јаңыс Ойроттоң эмес, Арасайдаң база камааңду учун, ойрот каандар ол аймактардың улузын Ойрот элдиң јасактарын ончозын бўдўрзин деп некебейтен.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Мал ижинде кандый эп-сўмелер тузаланатан?
2. Öбöкölöрис кандый өзўмдер тарыган, олорды канайып өскўрген?
3. Алтай устар нени эдип билетен?
4. Алтайлар кемле садышкан?
5. Бурканлык ла ўзўк бичиктиң алтайлар ортодо таркаганы керегинде куучындап беригер.

КОШ КЫЧЫРМА

Аблайдың монастыры

Алтай улустың јуртаган јерине коштой, Эрчиш сууга кожулган Беске деп суунын јаказында Ойроттың монастырларынын бирўзи турган. Оны 1655 јылда Хемет Аблай деп ойрот јайзаң туттурткан. Аблайдың өргööзи ле кöдöчилериниң айылдары монастырла јаңыс јерде болгон. Олорды ончозын бийиги 3,5 м, калыңы 2,5 м чыт курчаган. Монастырь бойы ўч турадаң турган. Бирўзинде сўрлер эдип, узанатан јер болгон. Экинчизинде сўрлер тургузып койгон мўргўйтен јер болгон. Ўчинчи турада намалар јадатан ла курсак азатан.

Ойроттор монастырь турган јерденң јўре бererде, 1720 јылда орустар оның јемиринтизинең бичиктў көп тўрўктер тапкан. Олордың чаазыны чаңкыр ла боро, таныктарының будугы алтын эмезе кўмўш өңдў болгон. 1734 јылда Миллер ле Гмелин деп билимчилер Аблайдың монастыры јаар бичиктў чаазындар, бичиктер бедирезин деп улус ийген. Олор оноң ойрот, моңол, төбöт бичиктерлў 1500 кире тўрўктер экелген. Тўрўктердиң кезигинин чаазыны кара эмезе чаңкыр, бичиктери ле јуруктары алтын будукту болгон. Ак чаазынду тўрўктердиң бичиги кара эмезе кызыл болгон. Тўрўктерле кожо таныктарлу бичик базатан алты јалбак агаш табылган.

Аблайдың монастырының јемиринтизи эмди Казахстанның јеринде. Беске деп суу эмди оноң улам Аблайкит деп адалат.

8 БАЖАЛЫК

ОЙРОТТЫҢ ЈУУЛАТКАНЫ ЛА АЛТАЙЛАРДЫҢ АРАСАЙГА КОЖУЛГАНЫ

§ 1. Ойрот элдиҥ уйадаганы

Калдан-Сереннииҥ ӧлӱми ле ширее учун тартыжу. Ойрот элдиҥ эҥ кӱчтӱ тужы Себен-Араптан (Цеван-Рабдан) ла оныҥ уулы Калдан-Серен каан болгылаган ӧйгӧ келижет. 1727 јылда божогон адазыныҥ ордына каанныҥ ширеезине отурган Калдан-Серен Ойротты тыҥыдарга көпти эткен. Адазыныҥ керегин улалтып, кыра ижин там элбеткен, сад тарыгандарды јӧмӧгӧн. Санааалу каан мылтык, тарбасан эдерине јаан ајару салган. Калдан-Серен тушта ойроттор Эјеннииҥ черӱлерине көп катап тыҥ согулталар эткен.

Калдан-Серен орустардыҥ Эрчиш өрӧ, Алтайда ла өскӧ дӧ јерлерде ичкерлеп, Ойрот ло Арасай ортодогы блаашту јерлерде кермендер, ишетмелер тудуп, ол јерди мензине бергенин јаратпай, эки элдиҥ ортозындагы кыйу Ом суула ӧдӧр учурлу деп некеген. 1730 јылда Москвага келген ойрот элчилер Том-Тура, Аба-Тура, Кызылјар (Красноярск) ла Эрчиште тудулган Усть-Каменогорск баштаган кермендерди, ононҥ Демидовтыҥ Алтайда тургускан ишетмелерин јоголтсын деп некелте экелгендер. Некелтезин орустар бӱдӱрбеске турганын көрӱп, Калдан-Серен Арасайдыҥ кермендерине тыҥ табару эдип, олорды јоголторго сананган. 1744 јылда Ойроттыҥ черӱзи орустардыҥ Алтайда Чакыр (Чагыр) деп јерде турган шибеезине табарган. Ол ло јылда алтай јайзаҥгдарга Калдан-Сереннеҥ јакару келген, Ойроттыҥ черӱзиле кожо Арасайдыҥ Эрчиште ле Алтайда турган кермендерине табарарга белен болзын деп.

Је Ойроттыҥ тӱндӱк кыйузын бек эдип койорго јетпей, Калдан-Серен 1745 јылда божоп калган. Тоомјылу кааны өлгӧн кийнинде, каанныҥ ширеези учун улай тартыжулардаҥ улам Ойрот эл тӱрген уйадай берген. Ороонныҥ јерине ончо јанынаҥ өштӱлер табарып, улузын ла малын айдап баштаган. Ойроттыҥ бойында тарбасан эдери токтогон. Мылтык, темир, тары, корголјын эдери кунурай берген.

Калдан-Сереннинг эзен тушта јакыганы аайынча, келер јылда Ойрот элдинг ширеезине ортон уулы 13 јашту Аја отурган. Бир эмеш чыдап, 17 јажы толо берерде, јаш каан өткүре јамыркап, көп бийлердинг бажын кестирткен. Тенек кааига буру јоктонг өлтүртип саларынаг коркып, бийлер Ајаныг бойын өлтүрип койгон.

Ајаныг тынын кыйган улус оныг ордына Калдан-Сереннинг сурас уулын, којойымдардаг садып алган эпшинең чыккан Нама-Торјыны көдүргендер. Је Ойроттыг укту бийлери сурас кижинииг каан болгонын јаратпаган. Олордыг кезиги кааннынг ширеезинең Нама-Торјыны јайладып, ордына Калдан-Сереннинг кичинек уулы Себен-Дашыны тургузарга туйка јөптөжип алган. Нама-Торјы ла көдөчилери олордыг јөптөжүзи керегинде угуп ийеле, тектеришкендерди ле Себен-Дашыны өлтүрер эдип јаргылагандар.

Ойрот бийи. 1754 јылда Жан Дени Аттире јураган

Укту бийлердинг көбизи тынын корып, кааннынг өргөөзинең ырада качкан. Олордыг тоозында чорос сөөктү Табачы ла чагандык сөөктү Амырсаналаа болгон. Олор экилези Эрчиш бажына, алтай улуска коштой јаткан отокторына бурылган. Табачы каан укту кижи болгон. Себен-Араптаннынг уулынынг уулы. Амырсаналаа дезе Калдан-Сереннинг кызынаг чыккан кижи болгон. Ойроттыг укту бийлери Табачынынг јанына јуулып баштаган. Табачы Амырсанаала биригип, Нама-Торјыла јуулашкан. 1752 јылдынг учында эки нөкөр кааннынг тынын кыйып, ширеени блаап алган.

Табачынынг каан боло бергени кезик бийлерге база јарабаган. Олор кааннынг јамызына Намкы-Јыргалды туткан. Онойып, Ойрот бир уунда эки кааңду болуп калган. Табачы экинчи кааңды Амырсанааныг болужыла өлтүрип, бастыра јаңгды колына алган. Амырсанаа дезе

куру калган. Табачыга болушканынаң оның jöөжөзи де көптөбөгөн, ээлеген jери де элбебеген.

Бир jылдаң Амырсанаа элди ўлежели, Алтай келтейин мен алайын деген. Табачы jöпсинбеген, Амырсанаа оныла jуулажып баштаган.

Ойрот бийлердиң тартыжузында алтай jайзаңдарга база туружарга келишкен. Табачы олорды Амырсанаала jуулажарга болушсын деп алдырткан. 1757 jылда jаскыда алтай jайзаңдардың черўзи Табачы ла Амырсанааның төс согужында турушкан. Чагандык бий jеңдиртип, Алтын-Көлдиң jаныла Эjен кааннаң jери jаар качкан. Амырсанааның билезин, мал-ажын, jöөжөзин алтай jайзаңдар айдай берген. Кийнинде Амырсанаа бу керек учун алтай jайзаңдарды öштöгöн.

Ойроттың öштўзи Эjен. Ыраак Чыгышта Амур ла Сунгари суулардың jанында jуртаган jўрjен калыктың аймактарын XVI чактың учы jаар Манjы аймактың jааны Нуркачы деп бий бириктирип, кўчтў бирлик эл куруган. Кийнинде Манjы аймактың ады бастыра калыктың ады болуп калган.

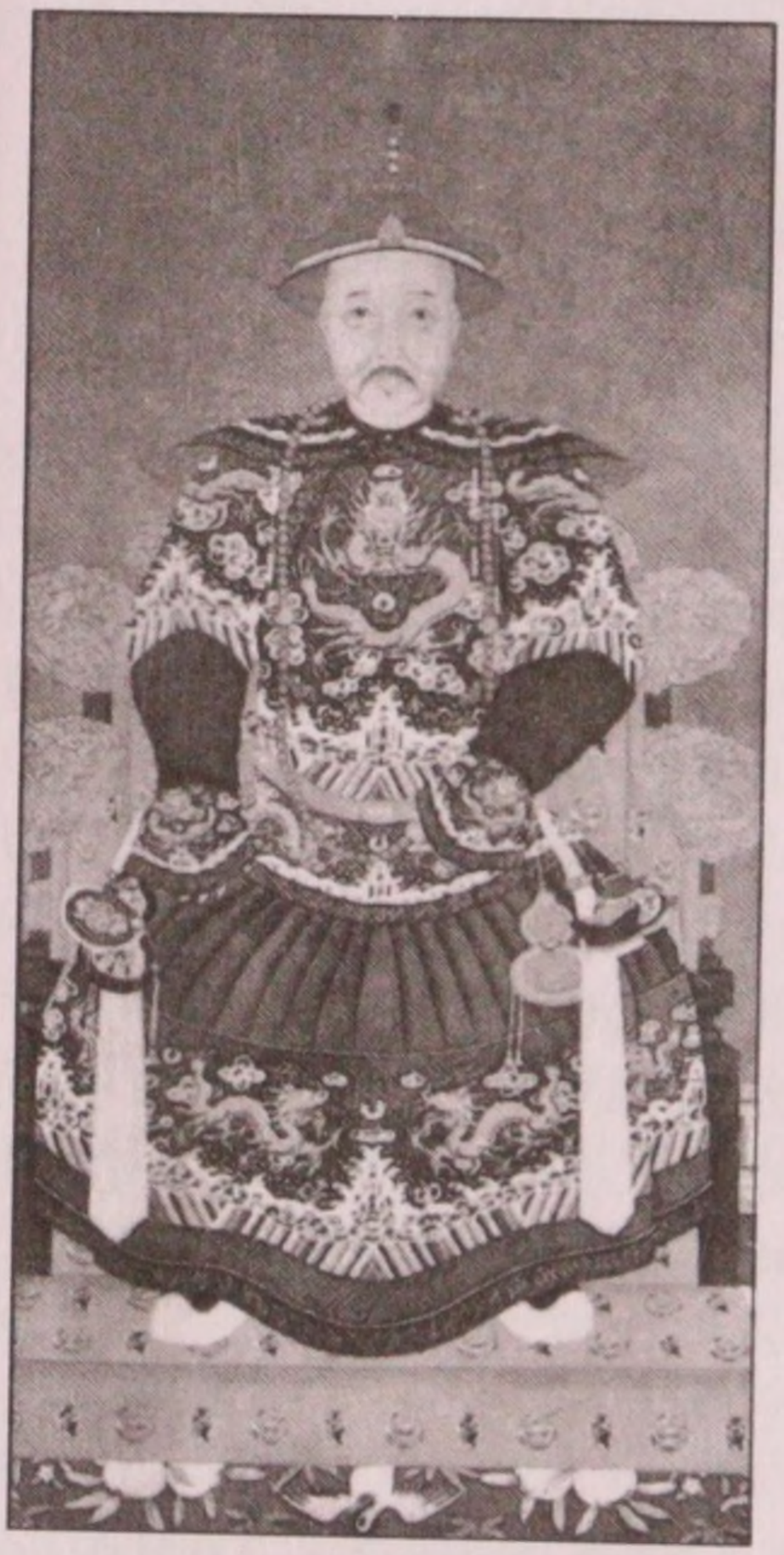

Эjеннiң императоры Канси. Кыдатты 1662—1722 jылдарда башкарган

Манjылар Кыдатка улам табарып, 1644 jылда Кыдаттың төс калазы Пекинди, оның соңында бастыра ороонды jуулап алган. Кыдатла jаба олор моңолдордың чакар бөлўгин ле Кореяны база бактырган. Jеңўлў jуулардың кийнинде манjылар элининг төс jерин Кыдатка көчўрип, элди башкарган Нуркачының jуртына Цин (Алтын) деп ат бергилеген. Онон улам бастыра элди де Цин деп адайтан. Алтай улус Цинди Эjен, Эjен каан дейтен. XVII чактың учында Эjенге калка-моңолдор кожулган.

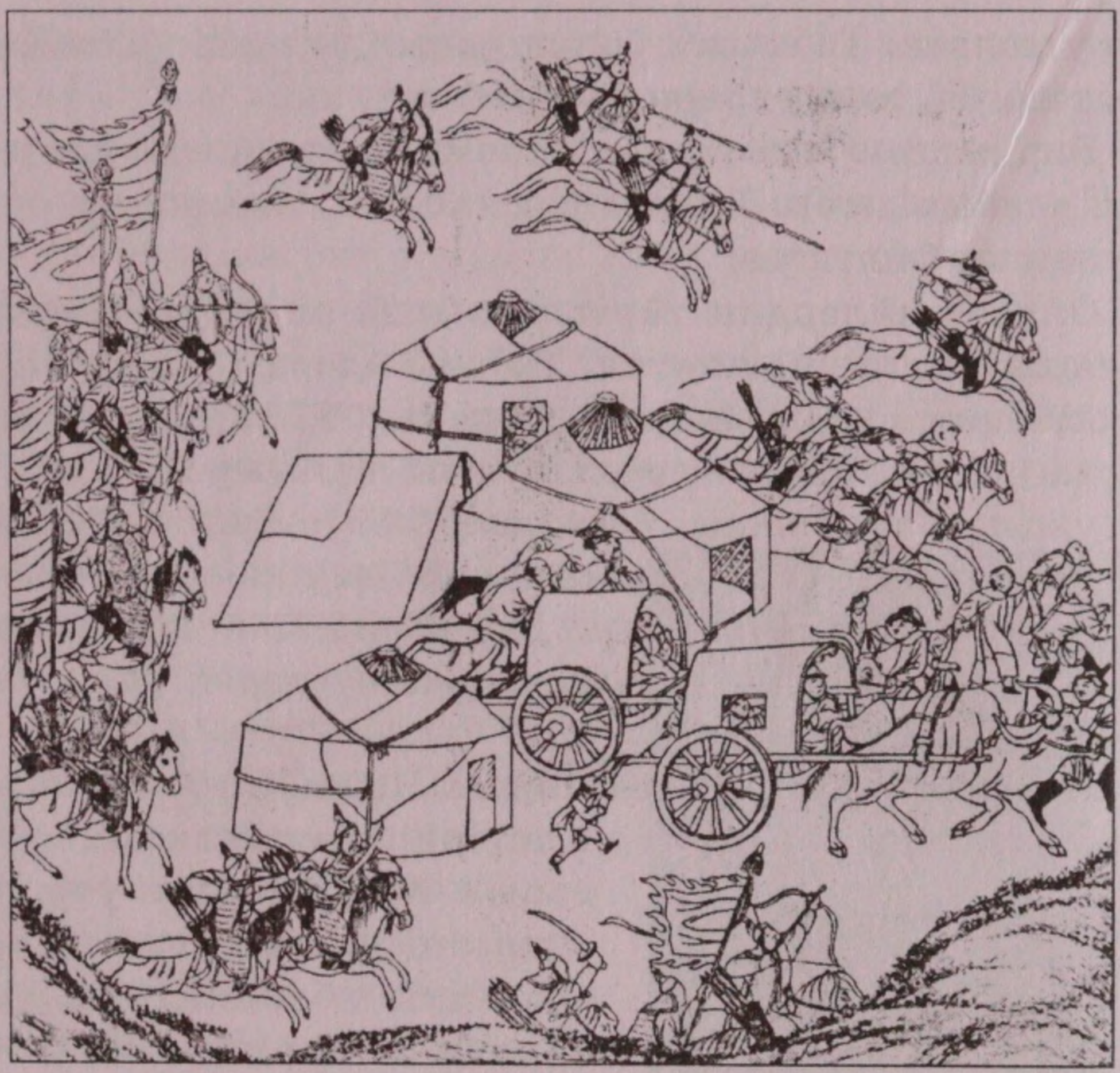

Манjылар моҥолдордыҥ одузына табарганы

Эjен Ойротты jуулап аларга канча катап умзанган, jе тыгынып болбогон. Амырсанаа Эjенниҥ jерине качып келгенине Эjенниҥ кааны сӳрекей сӳӳнген. Ненииҥ учун дезе Амырсанааныҥ болужыла Ойротты бактырар арга барын билип ийген. Амырсанаа дезе Эjенниҥ болужыла Табачыны jеҥип, Ойроттыҥ ширеезине отурып алала, Эjеннеҥ ойто камаан jок боло берерим деп сананган.

Ойрот Комдыны jылыйтканы. Ойрот бийлердиҥ бой-бойыла тартыжып турганын тузаланып, Эjен каан 1753 jылда Эjеннеҥ камаанду калка-моҥол jайзаҥдарга Ойрот элге кирип турган Комдыга ла Эре-Чуйга табарулар этсин деп jакарган. Эре-Чуйга кирип келген калка-моҥолдор ондо jуртаган сойоҥ сӧӧктӳ улустыҥ отогына табарып, олордыҥ кезигин айдай берген.

Калка-моҥолдордыҥ табаруларынаҥ коркып, Тӧлӧс лӧ Сойоҥ отоктордыҥ алтайлары шибеелер туткан. Бир шибеени олор Чолушман оозында куруган. Экинчизин Чолуш-

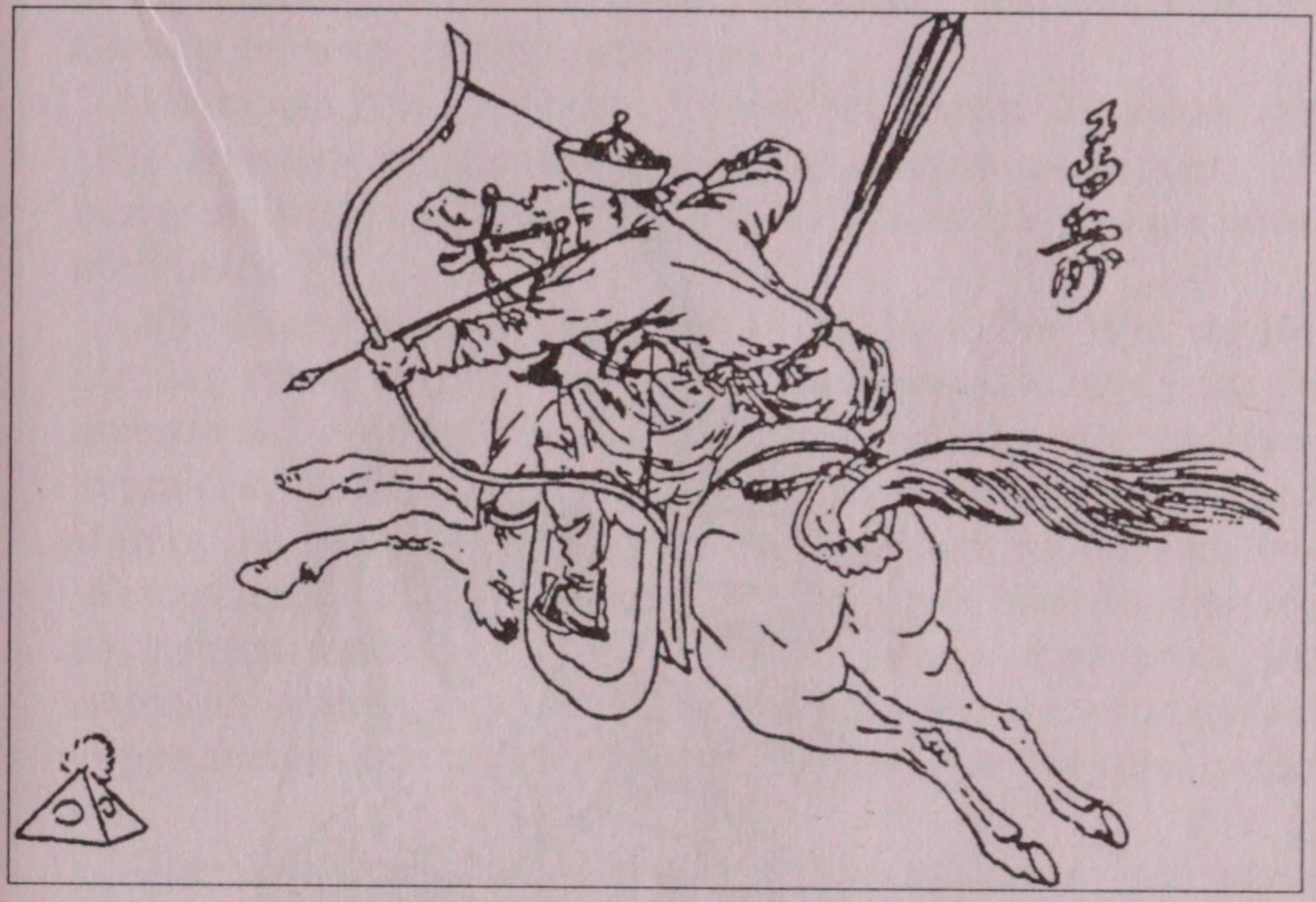

Манjылардың jуучыл атчылы. Ол маңтап бараткан ат ўстинең кичинек таңмага тийгизе адар учурлу болгон.

ман өрө башкызынаң төртөн чакырым ыраагында туткылаган.

Калка jайзаңгардың черўлерин бириктирип, Комдыга ла Эре-Чуйга jаан табару эдерге 1754 jылдың бажында олордың jерине Пекиннең манjылар ла кыдаттардаң турган jаан эмес черў баштап, Шухеде деп сайыт келген. Шухеде Комдының jайзаңгарына Эjеннинг императорының некелтезин угузарга элчилер аткарган. Каанның некелтезинде мынайда айдылган: «Биске баккалак болзогор, слерди истеп, Алтайдаң сўрерис. Ол туштa малыгар одор jок артар. Биске баксын деп jакарып турум». Ол ло jыл jайгыда Эjеннинг черўзи Эре-Чуйга табарып, сары-сойонгдорды олjологон. Олjого алдырткан улустың карган-тиженгин өлтўрип, jиттерин айдай берген.

Эjен кааннының черўлерининг jолын бöктööргö алтай jайзаңгдар Чуй бажында 500 кижилў каруул тургускан. Каруулда туратан улусты ийген jайзаңгардың бирўзи Ча-

Эјеннинг јуучылы

рас ичинде јуртаган Омбо болгон. Онынг улузын ӧӧй уулы Самыр темичи баштап апарган.

Комдыда јаткан Чадак, Чулун баштаган јайзанғдар улузын Эјеннинг черӱзининг табаруларынанғ качырып, 1754 јылдынг экинчи јарымында Эре-Чуйга ла Аркыт ичине кӧчӱрген.

Кӱскиде Эјеннинг кӧп тоолу черӱлери Эре-Чуй ла Комды јаар ууланган. Ол черӱлерге Амырсанаанынг улузы база кожулган. Эјеннинг черӱлери Чуй бажында турган Чулун јайзанға, Чаган суунынг јанында кыштап јаткан Ченген, Чадак ла ӧскӧ дӧ, алдында Комдынанғ качып келген, јайзанғдарга табарып, бактырала, кезигин ойто Комды ичине, артканын калка-моңолдордынг јерине кӧчӱрген. Бактырткан јайзанғдардынг кӧп сабазына арга јокто Эјеннинг уйруклугын алып јатканы керегинде черт берерге келишкен.

Эре-Чуйга келген черӱненг Тӧлӧс отоктынг јайзанғына элчилер јеткен. Олор Алтын-Кӧлдинг теленгиттери Эјеннинг уйруклугын алып, тургуза калан тӧлӧзин деп некеген. Элчилердинг некелтезин бӱдӱрерге мойноп ийеле, теленгиттер Эјеннинг черӱзининг табарузынанғ коркып, агаш-ташту, коруланарга эптӱ јерлер јаар качкан. Терең карлу јерлерде кыштаарга келишкен учун, олордынг малы торолоп, кӧп корогон.

Ойрот бийлердинг бой-бойыла јуулажып, малын, улузын, черӱзин кырдырганы, кӧп ойроттордынг ӧскӧ ороондорго качканы, Комдыны корыбай, Эјенге јуулатыртып ийгени Ойрот элдинг кӱчин чик јок астаткан.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Калдан-Серен Ойрот элге кандый туза јетирген?
2. Ойроттын ширеези учун кемдер тартышкан?
3. Эјен эли канайып тӧзӧлгӧн?
4. Комдынын бактыртканы керегинде куучындап беригер.

Амырсанааның Табачыга јеңдирткени

Амырсанаа Табачыга ачынып, улузыла кожо Эрчиштиң ары јанына јӱре берген. Табачы ол керегинде угуп ийеле, тӱп-тӱрген черӱ јууп, Амырсанааны истеп барган. Јолой черӱзин ӱч јара бӧлип, башка-башка јолдорло ийген. Табачы бойы ортозындагы бӧлӱкти баштап, Эрчишти салла кечип алала, арткан эки бӧлӱкти сакыбай, Амырсанааның турган јерине озо јеткен. Соңдоп калган бӧлӱктердиң келерин јууктадып, Табачы Амырсанаага јуулажарга эмес, кан тӧкпӧстӧң јӧптӧжӧргӧ келген кижи болуп көрӱнерге сананган. Је Амырсанаа ого бӱтпей, черӱзине Табачының улузына табарзын деп јакарган.

Бир канча сааттың туркунына јуулашкан кийнинде, Табачы черӱзи кырдырарын сезип, согуштың јалаңынаң качкан. Амырсанаа оны Эрчишке јетире сӱрӱшкен. Табачының көп јуучылдары Эрчишти кечер деп јадала, балыкка јем болуп калган.

Амырсанаа Табачының бӧлӱгиле јуулажып јатканча, ӧштӱзининң база эки бӧлӱги Эрчишти туйка кечип келген. Ол эки бӧлӱкти Мир-Мухаммед-Имин башкарып, качарга сананган Амырсанааның јолын туйуктап ийген. «Амырсанаа болзоң, бери чык, кӱчиңди көрӧйин» — деп кыйгырып, Мир-Мухаммед-Имин ичкери маңтаткан. Амырсанаа ого удура барган. Узак јуулашкан кийнинде, Амырсанаа ӧштӱзине јеңдиртерин билип, улузының кезигиле кожо Эјен јаар качкан.

(Мулла Абд Ал-Алимниң «Ислам-Намэ» деп 1756 јылда бичиген бичигинең алган ӱзӱк)

§ 2. Ойрот элдиң јоголгоны. Алтайлар Арасайдың уйруклугын сурап баштаганы

Табачының јеңдирткени. Ойрот элди јоголторго Эјенниң императоры сӱрекей быжу белетенген. 1755 јылда јаскары тоозы 200 мунг кире јуучылду јаан черӱ јууга белен болгон. Черӱге манјы јуучылдарла кожо кыдат, чакар-моңгол, калка-моңгол, солон укту улус алынган. Черӱ тӧс лӧ болушчы бӧлӱктерденг турган. Болушчы бӧлӱктердиң јӱкӱми черӱни аш-курсакла, јуучыл јепселле јеткилдеери, кӱрлер тудары ла ӧскӧ дӧ иштер эдери болгон. Јуулажатаны тӧс бӧлӱктердиң кереги болгон. Олордың кажы ла

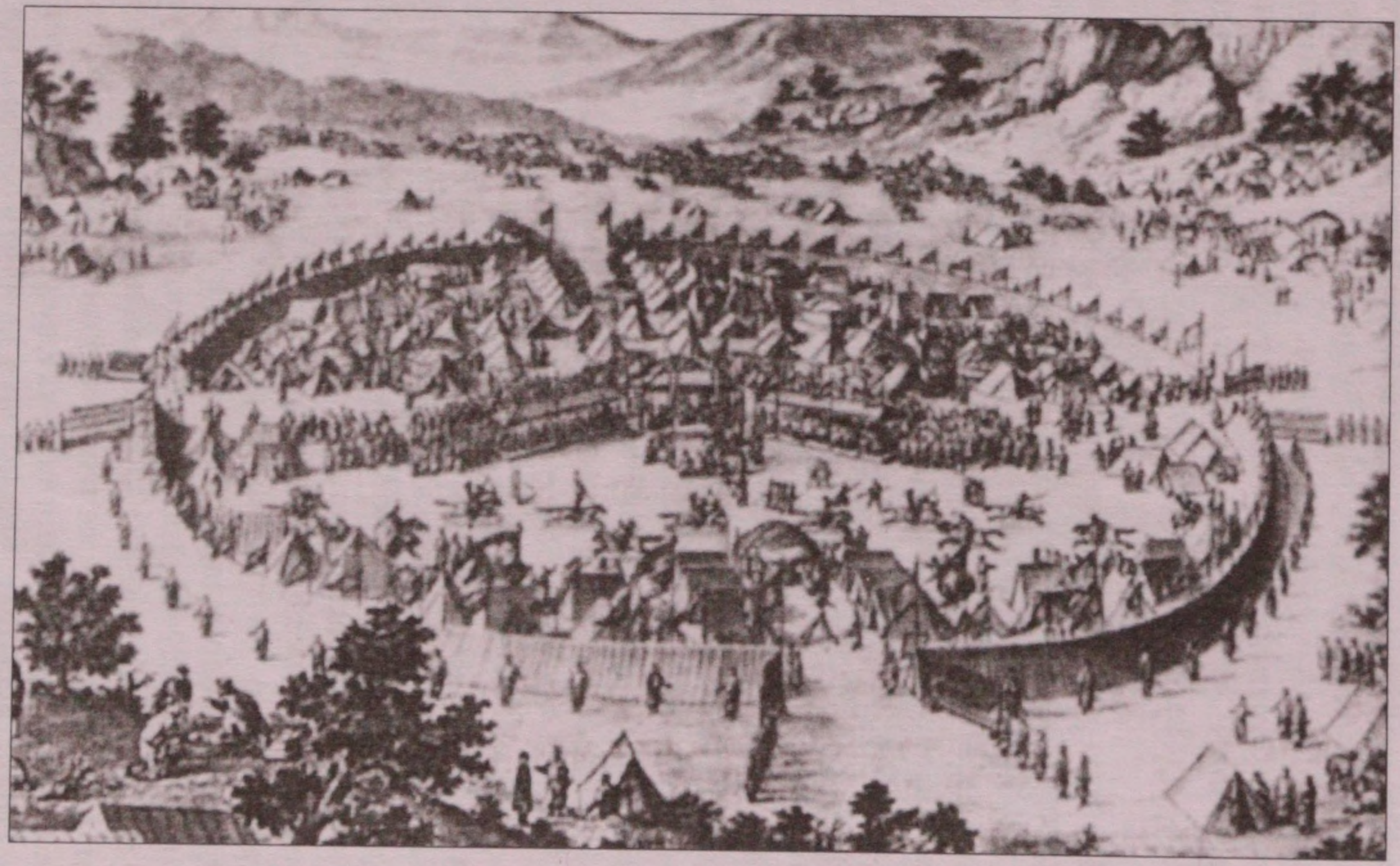

Эjеннинҕ черўзининҕ одузы. Цянь Вэй-гэннинҕ jуругы. XVIII чак

jуучылы мылтыкла, ўлдўле, jыдала, 40 окту jаала jепселген. Черўниң тарбасандарыныңг да тоозы көп болгон.

Эjеннинг эки jара бөлиген черўзи jас башталып турарда, Ойроттың кыйузын кечип, элдиң өзөги Или сууны көстөп, эки башка jолло атанып ийген. Тўндўк jолло барып jаткан бөлўкле кожо Амырсанаа атанган. Тўштўк келтейининг бөлўгинде Сарал баштаган база укту-төстў ле jарлу ойрот бийлер болгон. Олор Эjеннинг черўзи ойротторго jаман эдерге эмес, jўк ле Табачыны кезедерге барып jат деп jарлап турган.

Эjеннинг черўзининг бажында Табачынаңг качып, Эjенде аргаданган jарлу ойрот бийлер барып jаткан учун, Ойроттың улузы олорло jуулашпаган. Кандык айдың учында черўниң эки бөлўги биригип, Или сууга jедип келген.

Табачы озо баштап 30 мунгду черў jууп алган, jе Эjеннинг черўзиле кожо Амырсанаа келип jат деп угуп ийеле, онын улузынын көп сабазы каанынаңг jўре берген. Ойрот каан өштўниң черўзин токтодорго, Пекинге элчилер ийген.

Табачынын уулына баштаткан элчилер Эjеннинг каанына Ойроттың jуучыл кызыл маанызын апарып, Табачы Эjеннинг уйруклугын аларга кўўнзеп туру деп jетиргилеген. Jе Эjен каан Табачыла эптежерге jөпсинбеген.

14 майда Эjеннинг черўзининг бажы Или сууга jедип келген. Табачы черўзин өштўге удура апарып, Или суунын өскö jарадында онын Текес деп кожоозынын jанында тургускан. Эjеннинг черўзининг бир бөлўги Илини кечип, Табачынын черўзиле jуулашкан. Ойроттордын сўрекей турумкай удурлашканы Эjеннинг генералдарын чочыткан. Олор Табачыга элчилер ийип, ол Амырсанаала эптежерге jөпсинзе, Эjеннинг черўзи Ойроттың jеринең чыгар деп айттыркандар. Jе Табачы олордың сөзине бўтпеген.

Эjеннинг генералдары Или кечире кўр jазадып, черўзининг бастыра бөлўктерин кечирип аларда, Табачы туулардың эдегине тескерлеген. Алан-Кисан деп jерде шибееленип алган ойроттор истеп келген өштўниң табаруларын эрте таңнаң ала карангуй киргенче кайдыктырган. Эjеннинг черўзи Табачыныйынаң чик jок jаан ла кўчтў болгоны чокым көрўнип келерде, ойроттордың кезиги чөкöп, Табачынын jанынаң качып баштаган. Jенгдиртерин билген Табачы

Ойроттын јуучылдары

черўзининг артканын чачып, уулы ла кödöчилерин алганча туулар ажыра Аксу деп каланы көстöп качкан. Jолой јаан изў айдың 8-чи кўнинде уйгурлардың Уч-Турфан деп шибеезине келген Табачыны шибеенің јааны төгўннің болужыла олјолоп алган. Олјолоткон каан Эјеннің черў-зининг башчыларына табыштырылган. Пекинге айдаткан Табачыны Эјеннің императоры өлтўртпеген, је төрölине де јандырбаган. Ол Табачыга јаан јамы берип, уулыла кожо Пекинде јатсын деп јакарган. Онойып, элин аргадап болбогон каан арткан јўрўмин Пекинде јўрўп, 1760 јылда божогон.

Алтайлардың турумы. Эјеннің черўзи Ойротты јуулаарга барып јадарда, 1755 јылда тулаан айда алтай јайзаңдар айалганы шўўжерге јуун эткендер. Ол јуунда текши черў јууп, олјочыларла тартыжары керегинде јöп јарадылган.

Алтай јайзаңдар ойрот кааңды сўре јömöп турган. Оның учун Табачы Эјенге јеңдиртип ийген кийнинде качатан јерлериниң тоозында Алтайды темдектеп, бери келерге келишсе, јолы ачык болзын деп, Кадынның кечўлеринде кажызында ла алты кемеден белен турзын деп, алтай јайзаңдарга јакылта берген.

Эјеннің черўлери јаскыда Эре-Чуйга ойто ло једип келген. Олордың элчилери алтай јайзаңдарга келип, Эјенге баксын деп некеп турган. Он алтай јайзаңгның черўзи Табачы ийген јуучылдардың болужыла Чагангол суунын јанындагы согушта Эјеннің черўлериниң бирўзин јенген. Је јайгыда Эјеннің черўлери көптöп, удурлажарга кўч боло берген. Оның учун кезик јайзаңдар, темичилер, шўленгилер Амырсанаага јолыгарга барган. Алдында Эјеннің черўлериле јуулашкан, је эмди Эјеннің уйруклугын аларга јöбин бергендердиң бурузы таштапар деп, Амырсанаа јар јайган болгон. Амырсанаага јолыгарга барган он јети кижининг он бежи баштарын кестирткен. Алдында Табачыга болушканы учун.

Алтайлар Арасайдың уйруклугын сурап баштаганы. Амырсанаа ла Эјен каан Ойротко табарып, јеңип ийзе, олорго багар кўўнибис јок, Арасайга кожуларга турубыс деп, кайуга јўрген Иван Максюковко кезик алтай бийлер

1755 јылда кышкыда чаган-кочкор айларда туйка айткандар. Эјеннинг јаан табарузы башталган кийнинде, јуу-чак тынгыган сайын алтайлар тынын корыыр арга бедиреп, орустардынг шибеелеринин јанына барып јўрерге јараар ба деп, орус бийлерденг сурулап баштаган.

Јайгыда, Табачыны Пекин јаар олјого апарган кийнинде, Ойрот эл јоголгон. Кааны јок арткан алтай јайзангдар Арасайга кожуларга јöптöжип, орус бийлерге элчи ийген. Куран айдынг 23-чи кўнинде олордынг элчизи темичи Кайсак (Кансак) эки каланду алтайлардынг јерине келген орус кайучы Иван Шебалинге јолыгып, он бир алтай јайзанг орус каан ол јайзангдарды элине кожып алзын деп сурап турганы керегинде угускан. Арасайдынг уйруклугын аларга кўўнзегендердинг тоозында Кайсак мындый јайзангдардынг адын адаган: Боктуш, Намыкай, Омбо, Кулчугай, Таркан, Номчыл, Манјылак, Бўдўки, Боокол, Јемсинек, Кöчöлöй.

Алдында Алтайданг Ойроттынг ортозы јаар кöчкöн актеленгиттер Эјенге багарга база кўўнзебеген. Олор Ойротко Енисейденг кöчкöн кыргыстарла биригип, азыйгы тöрöлине бурыларга амадап, Алтайды köстöп јўрўп ийгендер. Алдында бир канча јылдардынг туркунына Алтайда јаткан Мунгат отоктынг улузы олорго база кожулган.

Амырсанаанынг тўймеени. Ойротты беп-белен бактырып алала, токынап, Эјен каан ал-тўмен черўзин Ойроттонг чыгарып, Или суунынг куйнунда јўк јарым мунг јуучыл артырган. Табачынынг ордына Ойроттынг кааны эдип кижи тургуспаган. Бастыра ойроттторды башкарар каан мынанг ары јок болор деген. Ойроттынг тöрт јаан аймагынынг кажызын ла Кыдатта јöптöлöр каанду болор эткен. Амырсанаага койт аймактынг каанынынг јамызын берген.

Ойроттынг кааны болор амадузы бўтпеген Амырсанаа Эјенге удура тўймеен чыгарган. 1755 јылда сыгын айда Калканынг бадыш јанында турган чагандык бий köп эмес улузын баштап, Ойрот ло Эјеннинг ортозындагы кыйуны карууддаган манјы черўге табарып, оны јенгеле, Ойроттынг јери јаар кача берген. Амырсанааны јаба једип, јоголтып салзын деп эјен бийлер онынг кийнинен ары јаан черў ийген, је ойрот башчы öштўге јетиртпей, Эјеннинг кыйузынанг ырай берген.

Эjеннинг черўзи ойроттордын шибеезине табарганы

Алтайлар ла Амырсанаа. Амырсанаа Эjенге удура тўймеген де болзо, алтай jайзангдар онылa эптешпеген. Алтайларды бактырып аларга амадап, Амырсанаа Оймон, Кан-Чарас, Карагол-Урсул, Башкуш-Чолушман jаар черўлерин ийген.

Алтай jайзангдардын бириктирген черўзине 1755 jылдын сыгын айында Амырсанаадан jалтанып, Себи-Оозына jетире тескерлеерге келишкен. Öштўни онон ары божотпоско, алтайлар Кадын ла Себи белтиринде jаан согушка белетенген. Каргандарын, эпшилерин, балдарын, мал-ажын согуш болотон jерден ырада, Ташту деп суунын jанына көчўргендер.

Улўрген айда Эjеннинг Шадарван деп бийге баштаткан jаан черўзи Төс Алтайга jууктап келерде, Амырсанаанын черўлери онын согултазынан коркып, Ойроттын өзöги jаар jўре бергилеген. Jе Амырсанаа алтайларды бойынын jанына тартып алар санаазын таштабаган. Онын элчилери кўчўрген ле jангар айларда алтай jайзангдарды керип, олорды Амырсанаага кожорго темей ченешкендер.

Алтайлар Арасайдыҥ уйруклугын катап сураганы. Амырсанаа алтайлардыҥ бириктирген черӱзин кыстап, Себи-Оозына јетире тескерледип ийерде, алтай јайзаҥдар Јаш-Тура јаар элчилер ийген. Ол элчилер — Кӱртӱгеш ле Каку — сыгын айдыҥ 12-чи кӱнинде орус бийлерге јолыгып, он беш алтай јайзаҥ орус каанныҥ улузына кожуларгa туру деп угускан. Олордыҥ тоозында он јайзаҥ Төс Алтайдаҥ, артканы бери Эјеннинҥ черӱлеринеҥ качып келген дешкен.

Омбо јайзаҥ алтай јайзаҥдардыҥ Кадын төмӧн Јаш-Тураны көстӧп барган биригӱзине кожулбаган. Ол Чарас төмӧн орустардыҥ Чакырдагы керменин көстӧп атанган. Сыгын айдыҥ 14-инде Чакырдагы керменге Омбонын Абраимов деп мусульман кижиге баштаткан элчилери келген. Олор Омбо јайзаҥ орус кааннын уйруклугын аларга туру, карууузын орус бийлер беш кӱннеҥ ӧтпӧй айдып ийзин деп сураганы керегинде јетиргендер.

Алтайлар эјен бийлерге элчилик ийгени. Шадарванга баштаткан эјен черӱдеҥ алтай јайзаҥдарга ӱлӱрген айда элчилер келип, олорды Шадарванга јолыгарга барзын деп некеген. Орус бийлерденҥ алтайлардыҥ уйруклук керегинде сурагына каруу јок учун, арга јокто алтай јайзаҥдар Эјеннинҥ бийлериле эрмектежерге элчилик аткарган. Элчилердиҥ тоозында Кутук, Намыкай, Намык, Кулчугай јайзаҥдар, Кутуктыҥ ийнизи Мамут ла өскӧ дӧ улус болгон. Мамут баштаган јамызы эмеш јабыс улус јылдыҥ учында јанып келген, јайзаҥдар дезе атанганынаҥ ала ӱч ай јӱрӱп, 1756 јылда чаган айда бурылгандар. Олор Эјеннинҥ уйруклугын аларга кӱӱнзебеген де болзо, арга јокто, өлтӱртпеске болуп, эјен кааннын улузына кожуларга јӧбин берген. Эјеннинҥ черӱлери јаскыда Амырсанаана јуулаарга барза, алтайлардыҥ черӱзи олорло кожо бараргa белен болзын деп, эјен бийлер алтай јайзаҥдарды јерине божодор алдында јакып салган.

Эјеннинҥ уйруклугына јӧпсингени алтай јайзандардыҥ Эјеннинҥ черӱзине улузын кырдырбай эмезе олјого айдатпай база бир эмеш өйгӧ аргадап алатан сӱмези болгон. Алтай јайзаҥдарга Петербургтаҥ Арасайдыҥ башкарузынаҥ

уйруклук керегинде сурагына каруу сакып аларга öй керек болгон.

Арасайдың башкарузының 1755 јылда кӱчӱрген айдың 13-чи кӱниндеги јöби. Алтай јайзангардың уйруклук керегинде сурагын Арасайдың башкарузында Тын керектердиң кӱреези көрӱп, 1755 јылдың кӱчӱрген айының 13-чи кӱнинде јöп јараткан. Ол јöптö Ойроттың јайзангдарына уйруклук берерге јараар деп айдылган. Је јайзангдарды кеп, кийнинең ары Эјеннинг черӱзи келгедий болзо, олорды Арасайга аларын-албазын јербойындагы бийлер бойлоры көрöр учурлу болгон.

1756 јылда Кайырлыкта Намыкай јайзангның турлузында алтай јайзангдардың јууны болгон. Он ӱч јайзанг турушкан јуунда Ойрот эл јоголгон учун, кажы элге кожулары керегинде сурак катап көрӱлген. Алтайлардың элчилерине орус бийлер чокым каруу бербей турарда, кезик јайзангдар Эјенге бакса кайдар деп сананып баштаган. Эјен бийлер олордың уйруклугын алган јайзангдардың ончозының јайзанг јамызын артырарыс деп сöзин берип турган. Је Кайырлыктагы јуунда Арасайдың уйруклугын катап сураар деп јöп јарадылган.

Чаган айдың учында јайзангдардың элчилери Јаш-Турага једип, орустардың Алтайды айландыра турган шибеелериниң јааны Дегаррига деп полковникке јолыккан. Дегаррига јайзангдар сурагын чаазынга бичип, кол салзын деп айткан.

Кочкор айдың бажында алтай јайзангдарга Дегарригадаң јарчы келген.

Арасайдың кааны Елизавета Петровна. Алтай улус оны Бала Каан дежетен

Орус бий олорды jöптöжöргö Усяцкая* деп деремнеге келзин деп кычырган. Алтайлардыҥ Намыкай jайзаҥга баштаткан элчилери ол jерге кочкор айдыҥ 15 кӱнинде jедип барган. Намыкай Дегарригага jайзаҥдардыҥ сурагын бичиген эки чаазын табыштырган. Ол чаазындарга мындый jайзаҥдар кол салган: Омбо, Кулчагай, Кутук, Намыкай, Боокол, Серен, Боктуш, Бурут, Намык, Номчыл (Номчы), Jемсинек, Сайдут. Олорды Арасайга алган болзо, jайзаҥдар калан тӧлӧöргö лӧ орус бийлердиҥ jакарузы аайынча кышкыда бир муҥ, jайгыда эки муҥ jуучылду черӱ берерге jöпсинип турган.

Дегаррига алтайларга Эjеннииҥ черӱлери табарарга турза, орус шибеелердиҥ jанына келерге jöп берген. Jе Эjеннииҥ бийлери алтайларды истеп, орус шибеелерге табарарынаҥ jалтанып, Дегаррига алтай jайзаҥдарды кӱчӱрген айдыҥ 13-чи кӱниниҥ jöби аайынча Арасайга аларга тидинбеген.

СУРАКТАР ЛА JАКЫЛТАЛАР:

1. Эjеннин черӱзи Ойротты канайып бактырган?
2. Алтайлар Арасайдын уйруклугын сурап баштаганы керегинде куучындап беригер.
3. Амырсанаа ненин учун тӱймеен чыгарган? Алтайлар оны jömögön bö?
4. Алтайлар орус бийлерге катап элчилер ийгени керегинде куучындап беригер.
5. Эjеннин уйруклугын аларга алтай jайзандар не jöпсинген?
6. Орус башкарунын 1755 jылдагы кӱчӱрген айдын 17-чи кӱнинде чыгарган jöби аайынча алтайлар Арасайга алылган ба?

§ 3. Ойроттордыҥ тӱймеени базылганы. Алтайлар Арасайга кожулганы

Эjен каан Амырсанаага удура черӱ ийгени. Амырсанааны ойроттыҥ кезик бийлери 1755 ле 1756 jылдардыҥ ортозында кааннынҥ jамызына jöптögön. Jе ойрот бийлердиҥ кöп сабазы оны jömöбögön. Онынҥ jанына да jуулгандардыҥ кезиги Амырсанаала ööркöжип, ононҥ айрылган.

---

* Эмдиги ады Усятское.

1756 јылда кыш јаҥы ла тўгенип келерде, Эјеннинг 400 муҥ кижилў черўзи Ойротты катап бактырарга атанып ийген. Јаан черў јууп болбогон Амырсанаа јай башталып турарда, казахтардыҥ јерине качкан. Ойротко кирген öштў учураган ла улусты ончозын кырып турган.

Эјеннин императоры Хунли. Кыдатты 1735—1795 јылдарда башкарган

Алтайларга Арасайдыҥ уйруклугын бергени. Эјеннинг ал камык черўзи Ойротты јуулай берерде, алтай јайзаҥдар улузын орус шибеелердиҥ јаны јаар көчўрип баштаган. Ол аразында 1756 јылдыҥ кўўк айынын 2-чи кўнинде Арасайдыҥ башкарузындагы Тыш керектердиҥ кўреезининҥ јöби чыккан. Ол јöптö Ойроттыҥ улузын Арасайга кошпозо, эјен каан олјолоп алар учун, олорго орус кааннын уйруклугын берзин деп айдылган. Кажы ла јайзаҥ Арасайга кожулар туштa уулдарыныҥ бирўзин тутук эдип табыштырар учурлу болгон. Бала јокторыныҥ төрöгöндöриниҥ ле темичилериниҥ балдарыҥ тутук алынатан болгон. Арасайдыҥ уйруклугы берилген улусты Алтайда артырза, эјен бийлер ле казахтар олорго сўре табарар учун, олорды ончозын Төмöги Эдил јаар калмыктарга көчўрер деп јöптö чокым айдылган. Эки каланду алтайлар Эдил јаар аткарылбай, Сибирдиҥ бойында кандый бир јерге көчўрилетен болгон.

Алтайларды Арасайга алгалакта олјолозын деп, эјен бийлер черўлерине кўўк айдыҥ учында јакару берген. Алтайлардыҥ кезиги коруланарга тайга-ташка чыккан, кезиги öштўниҥ табаруларына удурлажып туруп, орустардыҥ шибеелери јаар көчкöн. Чарас төмöн кеткендердиҥ тоозында Омбо ло Киндиш јайзаҥдардыҥ улузы, Кутук јайзаҥныҥ ийнизи Мамут темичи болгон. Кичў изў айдыҥ бажында

олордың токтогон јерине, Аксууга, Колываньдагы шибееденг Колобовой деп орус подполковник келип, Киндиш јайзангды ла Мамут, Качай, Болот темичилерди тутук эдип апарган. Алтайларды истеп келеткен эки мунг јуучылду эјен черўденг алтайларды некеп, Колобовойго јолыгарга элчилер барган. Је Колобовой олорго Колываньдагы шибеенинг јанында јуулган алтайларга орус кааннынг уйруклугы берилип калганы керегинде угускан кийнинде, эјен черў кайра јўре берген.

Кадын төмөн көчкөн алтайлардаң кичў изў айдынг 21 кўнинде Јаш-Турага Боктуш, Бурут, Серен, Намыкай јайзаңгдар ла Мөңўш темичи келгендер. Олордоң Боокол јайзаң эјен кааннынг уйруклугын аларга јөпсинген, онынг улузынынг јўк кезиги Мөңўш темичиге баштадып, Арасайдынг уйруклугын алар кўўндў дешкен. Алтай бийлер орус кааңга черт берип, Јаш-Турада тутуктар артыргандар. Је Эдил јаар көчөргө мойногылап ийген. Ондый болордо, Дегаррига алтайларды Кулунду ла Барабанынг чөлдөрине көчўрерге сананган. Арасайдынг Сибирдеги черўзининг јааны Крофт Дегарриганынг шўўлтезин јаратпаган. Ол орус кааннынг уйруклугын алган алтайларды шибеелердинг јанында тутсын, кийнинде Эдил јаар аткарзын, Бараба ла Кулунду дезе орус крестьяндар јатыргызарга темдектелген деген. Јайзаңгдардынг башкы бөлўгин ээчий Јаш-Турага Намык ла јуукта божогон Јемсинектинг ордына јайзаң болгон уулы Көкшин келген. Арасайдынг уйруклугы берилген јайзаңгдардынг улузынынг ла малынынг тоозын аларга Дегаррига аңгылу тоолочылар ийген. Улустынг ла малдынг тоолоры бичилген кийнинде эки каландуларды арткан алтайлардаң айрып, јерине јандырып ийген.

Јаш-Турага уйруклук аларга келген јайзаңгдардынг калганчызы Кутук болгон. Ол улузын Јаш-Турага јууктатпай, Ышы сууныг јанында токтоткон. Онынг учун Кутуктынг улузынынг тоозы алынбаган.

Јайзаңгдарды төгўндеп, Эдил јаар көчөргө јөпсиндиргени. Арасайдынг башкарузынынг сураганы аайынча Јаш-Турага алтай јайзаңгдарды Эдил јаар калмыктардынг јерине көчсин деп сўмележерге калмыктардаң Наугат деп јайзаң ла Биоктергин деп нама келген. Олор келген ле бойынча

алтай јайзаҥдарды ла темичилерди куран айдыҥ 23 кӱнинде јууп, калмык јерин мактаган, је алтайлар ары көчӧргӧ јӧпсинбеген. Эки кӱннеҥ калмыктар алтай бийлерди Дегарригага ойто јуудыртып, слерди көчӱрерге орус кааннаҥ јакарузыла келгенис дешкен. Је јайзаҥдар олорго бӱтпеген. Јуунныҥ кийнинде јайзаҥдар Дегарригадаҥ алтайларды ойто кырлар јаар божотсын деп сураган.

Алтайларды орус шибеелердеҥ ыратпаска ла Эдил јаар көчӧргӧ јӧбин аларга Дегаррига ла калмыктар ойрот тиле тӧгӱн самара бичип, оны јайзаҥдарга көргӱзип, кычырган. Алтайларды истеп келеткен эјен черӱниҥ башчыларыҥ эдип бичиген самарада алтайларды олорго табыштырзын деп айдылган болгон. Јайзаҥдар тӧгӱн самарага бӱдӱп, бастыра улузын Кадынды кечиреле, Дегарриганыҥ көргӱскен јерлеринде тургузарга ла соҥында Эдилге көчӧргӧ јӧпсинген. Колываньдагы шибеениҥ јанында турган Омбо ло Киндиш јайзаҥдарды Дегаррига ла калмыктар база ол самарала тӧгӱндеп, Эдилге көчӧргӧ јӧбин алган.

Эјеннииҥ черӱлери ойроттордыҥ тӱймеенин басканы. Казахтарга качкан Амырсанаааны Аблай солтон олјого кирген кижидий тудуп, Эјеннииҥ черӱлерине табарар тужында кожо апарып турган. 1756 јылдыҥ учында Амырсанаа Аблайдаҥ качып, Јайсаҥ деп атту көлдиҥ јанына келген. Ондо туруп, ойроттторды јууп, Эјенге удура јайгыда тӱймеп чыккан калка-моҥолдорло биригерге сананган. Је тӱймеген калкалардыҥ башчызы Шадарван (Ценгунжаб) 1757 јылдыҥ бажында олјолодып, Пекинге айдаткан.

Амырсанаанаҥ база бир иженгени Арасай болгон. Ол орус кааҥа самара бичип, 1757 јылдыҥ чаган айында Петербургка Таба (Дава) јайзаҥга баштаткан элчилер ийген. Амырсанаа самаразында орус каанныҥ уйруклугын аларга турум, је ол учун орустар бастыра ойроттторды Амырсанаага башкартар эдерге болушсын, Јайсаҥ кӧл лӧ Эрчиштиҥ ортозында кермен тудуп, ойроттторды Эјеннииҥ черӱзинеҥ корузын деп бичиген.

Таба Петербургта Арасайдыҥ кааны Елизаветага јолыгып болбой, эки ай јаткан. Узак сакыган туштажуда каан Амырсанаанаҥ бичигенине јӧпсинбеген. Ого јӧпсингежин, Арасайга Кыдатла јуулажарга келижер деген.

Олјолоткон ойроттор. Цянь Вэй-гэнниң јуругы. XVIII чак

Је Амырсанаа көдөчилериле кожо Арасайга качып келзе, мында канча кире јӱрер кӱӱндӱ, ончо кире өйгө курсагы тойу, кийими јеткил јӱрер деп айдып барзын деп јакыган.

Амырсанаа Табаныҥ бурыларын сакып болбогон. Јаскыда ла јайгыда ол он муҥ јуучылду черӱзин баштап, Тарбагатайда ла Или сууныҥ јанында Эјеннииҥ черӱлериле јуулашкан. Је өштӱниҥ тоозы ойрот јуучылдардыйынаҥ чик јок көп болгон. Эјеннииҥ черӱзи ойротторды јааныјажын ылгабай, ончозын олјого до албай кырып турган, јуу-чакка алдыртып шыралаган улустыҥ ортозында југуш оорулар јайылып, көп улус оорудаҥ кырылган.

Өштӱ өткӱре кыстап келерде, эјен бийлердиҥ колына кирбеске Амырсанаа Арасайдыҥ кыйузын кечип, 1757 јылдыҥ јаан изӱ айыныҥ учында орустардыҥ Семипалатинск керменине келген. Ол керменнеҥ Амырсанаа Тобольскка аткарылган. Кӱскиде ойрот бий кенете оорыйла, удабай, 1757 јылдыҥ сыгын айыныҥ 21 кӱнинде, 35 јаштуда божоп калган.

Эјен бийлер Амырсанааны сӱрекей бедиреген. Эрчишке чӧҥӱп божогон деп угуларда, ол сууныҥ тӱбин кармаарга салдарлу улус ийген. Орустардаҥ Амырсанаа оорудаҥ божогон деп, окылу јетирӱ келерде, Эјеннииҥ башкарузы онаҥ сӧӧгин берзин деп некеген. Арасайдыҥ башкарузы Пекиннииҥ некелтезин бӱдӱрерге јӧпсинбеген, је Амырсанааныҥ сӧӧгин Кыдаттыҥ кыйузыныҥ јанындагы Кяхта деп шибееге апарып, эјен бийлерди алдыртып алала көргӱссин деп, Сибирдиҥ губернаторына јакыган.

Көп јылдар өткөн соҥында, көп ӱйелер солынган кийнинде, Алтайда, Моҥолдо, Тувада ла Кыдаттыҥ јериндеги ойроттордо Амырсанааныҥ јаман керектери ундылып, јӱк онаҥ олјочыларла турумкай тартышканы эске арткан. Ол керегинде ӱйеденҥ ӱйеге кеп куучындар көп айдылган.

Эјеннииҥ черӱлери ойротторды истеерин ле өлтӱрерин 1758 јылда база улалткан. Ойроттыҥ улузынаҥ јуу-чактыҥ јылдарында бир миллион кире кижи өлгӧн. Ойрот элдиҥ јеринде јуртаган ойроттордоҥ тирӱ артканы 60 ла муҥ кире кижи болгон. Оноҥ база ол кире улус Эјеннииҥ уйруклугын Ойрот эл јууладардаҥ озо алып койгонынаҥ улам

тирӱ арткан. Ойрот кааннаҥ камаанду болгон јарым миллион кире мусульмандар ойроттордыҥ тӱймеенинде турушпаган учун алдырбаган.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР:

1. Амырсанаа казахтардын јерине не качкан?
2. Алтайлар орус кааннын уйруклугын канайып алган?
3. Јайзандар Эдил јаар көчӧргӧ не јӧпсинген?
4. Эјеннин черӱзи Амырсанаанын тӱймеенин басканы ла ойротторды кырганы керегинде куучындап беригер.

§ 4. Арасайга кожулгандарды Эдилге көчӱргени. Эки каландулардыҥ салымы

Башкы бӧлӱкти көчӱрип апарганы. Арасайдыҥ башкарузынаҥ орус шибеелердиҥ јанына јуулган алтай улусты ондо ло кыштадып, јылу болгон кийнинде көчӱрзин деп јакылта келген. Онын учун јербойындагы бийлер алтайларды јаан эмес бӧлӱктерге ӱлеп, башка-башка шибеелердиҥ јанына тургускан. Тереҥ карлу јерлерде мал откорорго кӱч учун, олордыҥ малына бир эмештеҥ ӧлӧҥ берилген. Бойлорына бир кичинектеҥ курсак ӱлелген.

Јайгыда Арасайдыҥ уйруклугын алган улустыҥ кӧп сабазын Јаш-Тураныҥ јанына јууйла, јаан изӱ айдыҥ 28 кӱнинде Эдил јаар аткарган. Көчӱрип бараткандарды Энден деп майорго баштаткан јарым мунгнаҥ ажыра черӱчилер каруулдаган. Ондый кӧп каруулчыктар көчӱрип бараткан улуска казахтар табарбазын ла олор кайра качпазын деп кетеерге керектӱ болгон. Көчӱрип бараткандарды ла олордыҥ јӧӧжӧзин тартарга 400 абра чыгарылган.

Јаш-Турадаҥ атангандарга јолой база улус кожылган киининде, олордыҥ тоозы 3989 кижиге јеткен (каруулчыктардыҥ тоозы јоктоҥ). Аттарыныҥ тоозы кулундарыла јаба 4004, тӧӧлӧри 129, уй, эчки, кой малы 273 болгон.

Кӱс келип, кӱндер соой берерде, көчӱрип бараткан улус соокко тоҥгонынаҥ ла курсагы тойу эмес болгонынаҥ оорып баштаган. Кӱнӱҥ ле кӧп улус божоп турган. Көчӱрткендердиҥ јолы Ом-Тура, Тара, Ишим деп кермендердиҥ јанына өткӧн. Тобол суунын јанындагы Звериноголов-

ская деп керменге једип келерде, олордың тирӱ арткандарының тоозы 2743 кижи болгон. Тирӱ артқандарды Звериноголовскаядаң ары Каменск ла Куртамыш деп јерлерге јетире чанакла тартып, ондо кыштадарга токтоткон. Ол јерлер эмди Курган облазында. Кышты алтайлар будак, чырбаал, саман тузаланып эткен чадырларда кыштаган.

Кӧчӱрген улустың Эдилге једип барганы керегинде 1758 јылда кӱскиде ӱлӱрген айдың учында Арасайдаң камаанду Калмык каандыктың кааны Дондок-Даши орус бийлерге јетирӱ ийген. Ондо Алтайга ийген эки калмык сегис јӱстең ажыра биле кӧчӱрип экелеле, калмыктарга кошконы керегинде бичилген. Ол улуста 1200 ат ла 34 төө бар болгон деп айдылган.

Калмыктардың ортозына апарган алтайлардың ол бӧлӱгинің кезиги чук јадып, калмык болуп кайылбай, узак чыдашкан. 1903 јылда калмыктардың кошут аймагында ики теленгит (јаан теленгит) ле бага теленгит (кичинек теленгит) деп јаан эмес бӧлӱктер болгон. Ол ло јылдарда теленгит деп аданып, чук јаткан улус калмыктардың төрбӧт аймагында база болгон. Калмыктардың ортозында јуукка јетире бурут, меркит, туба деп адангандары база болгон. Олор до XVIII чакта кӧчӱрген алтайлардаң бӱткен болордоң айабас.

Крестӱ алтайларды кӧчӱргени. Арасайдың шибеелериниң јанында кыштаган алтайлардың ортозында кӧп улус југуш ооруларла оорып турган. Анчада чечек (кеен)* оору тың јайылган. Орус абыстар оору улусты христиан јангга кӧчӱгер, ол тушта јазылараар деп мекелеп турган. Кӧп алтайлар олорго бӱдӱп, крестке тӱшкен. 1757 јылда јаскыда Омбоның отогынаң Алтай деп темичи ле Агару Екатеринаның шибеезиниң јанында кыштаган алтайлардаң јӱс кижи христиан јаңды алган. Ол ло айда Колываньдагы шибеенің јанында турган алтайлардаң бежен јети кижи крестке тӱшкен.

Крестӱ алтайларга орус бийлер чик јок кӧп болушкан. Темдектезе, крест јокторына кӧрӧ олорго берген курсактың кеми бир канча катап кӧп болгон. Крестке тӱшкендерди арткан улустаң тургуза ла айрып ийетен. Олорды крест

* Оспа.

јоктордоң башка бөлүктерге јууган. Крестүлерди Ставрополь деп калага апарып, крестү калмыктарга кожорго белетеген. Ставрополь база Эдил суунын јанында болгон, је калмык каандыктаң ыраак. Орустар ондо крестке түшкен калмыктарды јатырып турган. Эмди онын ордында Тольятти деп Самара облазына кирип турган кала турат.

Крестүлерди көчүрери 1757 јылда күскиде башталган. Олордын Ставрополь барып јаткан 408 кижиденг турган јаан бөлүги үлүрген айда Том-Турага једип, онын јанындагы деремнелерде кыштаган. Сибирдеги шибеелердиң јааны Фрауендорфтын јакарганыла, 1758 јылдын күзинең ала Арасайдын уйруклугын шибеелердиң јанына качып келген улустын јүк крестке түжерге јöпсингендерине берип турган. Јöпсинбегендерин шибеелерденг кайра сүрген.

Крестү алтайлардын кезигин Ставропольго јетирбей, Оренбургта артырып, крестү калмыктардаң турган черүге кошкон.

Христиан јаңды алган алтайларды Ставрополь ло Оренбург јаар аткарары бир канча јылдын туркунына улалган. Ставропольго једип барган алтайлар ла ойроттордын тоозы 1759 јылдын учында эки мунга јууктаган.

Тутуктарды аткарганы. 1757 јылда алтайлардын јаан бөлүгин Эдил јаар аткарар туштa јайзангдардын, темичилердиң кезигин тутук эдип орус кермендерде артырып койгон. Ол улусты Эдил јаар 1758 јылда јайгыда Серен (Черен, Шерен) деп атту ойрот бийдиң отогына кожып аткарган. Серен беш мун кире улузыла кожо јууладып јаткан Ойроттоң арайдаң качып чыккан.

Кезик тутуктар калмыктарга аткарарга јетпей, божоп калган. Омбо јайзаң 1757 јылдын кочкор айынын 9-чы күнинде Колываньдагы шибееде божогон. Алтай улустын кеп куучындарында онын сöögин Кан-Оозынын јанында Кödүрген бажында јууган деп айдылат. Намык јайзаң Эдилге база јетпеген. Ол 1758 јылда куран айдын 30-чы күнинде Ом-Турада божогон.

Тыш керектердиң коллегиязынын тоологонына, Арасайга кожулган улустын тоозы (алтайлар ла ойроттор јаба) 1760 јылдын бажында 14617 кижи болгон. Је олордын ортозынаң көп улус Эдил јаар көчүрер туштa божогон.

Эки каландулар керегинде сурактыҥ кӧрӱлгени. Арасайдыҥ башкарузыныҥ 1757 јылда кӱӱк айдыҥ 2-чи кӱнинде јараткан јасагында айдылганы аайынча эки каландуларды Эдил јаар кӧчӱрбеген. Дегаррига 1756 јылда кӱскиде орус шибеелерге келген алтайлардан҃ Мӧҥкӧ, Тарда ла Эрелдей темичилерге башкарткан эки каланду тӧчиндерди ойто јерине јандырып ийген. Кутук јайзан҃ныҥ отогында эки каландулар кӧп эмес те болзо, ол орус бийлерди карындап туруп, бойын ла улузыныҥ кӧп сабазын эки каландуларга коштыртып, кырлар јаар јӱре берген. Је оныҥ Чолон деп аказын, тӧрӧгӧндӧриниҥ кезигин ле отогыныҥ бир бӧлӱгин Эдил јаар кӧчӱре берген.

Алдында эки каланду болбогон Намыкай јайзан҃ ла Серен јайзан҃ныҥ отогынан҃ Тандаган деп темичи база орус бийлерди карындап, эки каландулардын҃ тоозына бичиделе, јери јаар јӱре берген.

Дегарриганыҥ ордына Алтайды курчаган шибеелердиҥ јаанынын҃ јамызын алган Девиленев 1757 јылда јайгыда Аба-Туранын҃ јаны јаар эки каландуларды кӧчӱргедий јер табарга улус ийген. Је эптӱ јер табылбаган. Эки каландуларды кӧчӱрер сурак аайынча ол ло јыл куран айдыҥ алтынчы кӱнинде Аба-Турада јуун болгон. Ондо эки каланду алтайларды кӧчӱрбес, олорго тӱштӱктен҃ табарулар болбозын деп, олордын҃ јериниҥ тӱштӱк јанында кермен тудар деп јӧп јарадылган.

Онойып, алтайлардын҃ алдында эки элден҃ камаанду болгон, эки кааҥа калан тӧлӧгӧн бӧлӱги Ойрот эл јоголгонынан҃ улам, јан҃ыс орус кааннын҃ улузы болуп калган. Је Тӧлӧс отоктын҃ салымы башка болгон. Эјеннин҃ кыйузына јуук јаткан Тӧлӧс отоктын҃ јакшылары улузы кырдырарынан҃ эмезе олјого айдадарынан҃ коркып, Эјен кааннын҃ уйруклыгын алып, ого калан тӧлӧӧргӧ јӧпсинген. Оныҥ учун Алтын-Кӧлдиҥ теленгиттери ойто ло эки элден҃ камаанду, эки каланду болуп калган. Алдында Арасайга ла Ойротко калан тӧлӧгӧн бойлоры, эмди Арасайга ла Эјенге калан бергилеген.

СУРАКТАР

1. Алтайлардын башкы бөлүгин Эдил јаар канайып апарган?
2. Крестў алтайлар канайда табылган? Олорды кайдаар көчўрген?
3. Эки каландуларды көчўрген бе?

§ 5. Эдилге көчпөгөн алтайлардын турумы

Көчўреринең коркыгандардын качканы. Кезик алтайлар Эдил јаар көчўртпеске, шибеелерденг ойто кырлар јаар орус бийлерге айтпай кача берген. Эркедек деп шўленги улузыла кожо Алтын-Көл јаар качкан. Омбо јайзанғнын отогынанг Чакалай, Чокы ла Шодой деп бийлер бежен билени Чарас бажы јаар качырып апарган. Көкшин јайзанг улузыла кожо база качкан. Кача бергендер орус кааига калан төлөөринең мойнобой турган.

Шибеелердинг јанында турган улустын кезиги кайра не качканынын аайына чыгарга Јаш-Турага келген Лорих деп полковник качкындарды ончозын ойто экелзин деп јакарган. Кача бергендерди ойто бурылзын деп сўмелеерге Заливин деп поручикти јарадып, ого 25 черўчи бергилеген.

1757 јылда јаан изў айдын бажында Заливин Јаш-Турадаг Кадын өрө атанган. Найма (Майма) сууга келерде, ого Намыкай јайзанг ла Тарда ла Эрелдей темичилер јолыккан. Олор Јаш-Тура јаар тургуза барарынанг мойноп, кўскиде кыраларынын ажы јуунадылган кийнинде бараачы болгон.

Тандаган темичи Заливинге јолыгарга бойы келбей, элчилерин ийген. Тандаганнын улузы көчўртер кўўнис јок, онын учун шибеелердинг јанына јууктабазыс, Калмык јерине апартканча, өлзө торт дешкен. Јолодо турган Танјыйак темичи де Јаш-Туранын јаны јаар барарынанг мойноп, ада-өбөкөмнинг јўрген јери бу, мен де мында јўрер учурлу деп айткан.

Онойып, орус бийлердинг кача берген алтайларды бурылтар амадузы бўтпей калган.

Боокол, Номчыл, Чўбрек јайзанғдар ла орус бийлер. Јаш-Турадагы бийлердинг Заливинге берген база бир

јакарузы орус кааңга черт бербеген јайзаңгдарды Арасайдың уйруклугын алзын деп сӱмелеери болгон. Ондый јайзаңгдардың бирӱзи Боокол болгон. Ол озо баштап улузын Јаш-Туранын јанына апарып, Арасайга кожорго сананган, је оноң орустардаң кӱӱни сооп, ойто кайра болгон. Оны тӧгӱндеп туруп, Арасайга кожорго, Јаш-Туранын јамылулары Бооколго орус кааннын уйруклугын алзаң, бастыра алтайлардын јааны болорын деп самара бичиген.

Боокол Ӱлегемде турган деп угала, Заливин ого јолыгарга кичӱ изӱ айдын учында Чике-Таманга једип барган. Јайзаң орус элчиле туштажарга јӧпсинген де болзо, Арасайдың уйруклугын аларынаң мойноп ийген. Орустар оны тудала, Јаш-Турага апарарынаң коркып, Боокол улузына Заливиннин черӱчилерин туштажунын кийнинде аткылазын деп јакару берген. Орустар Кадынга јетире качып, ондо Бооколдын улузына курчадала, эки кӱн суунын јарадында отургылаган. Оноң салдар буулап, Кадынды кечкилеп бараrда, олорго база кандый да алтайлар табарып, туш башка тоскырган.

Кӱскиде, ӱлӱрген айда, орус бийлер Боокол, Номчыл ла Чӱбректи табала, Арасайга кожылзын деп сӱмелеерге Аба-Турадаң Максюковты ийген. Максюков Кайырлыкта калан јууп јадарда, Коротыда токтогон Боокол ого јолыгарга ийнизине ле эки уулына баштаткан улус ийген. Арасайга кожылган алтайларды орус бийлер калмыктарга не аткарган деп, Максюковты Бооколдын элчилери кӧмӧлӧп, онын јууп алган каланынын кезигин айрып алган.

Оймондо јуртаган Номчыл јайзаң Арасайга кожыларга јӧпсинген, је ӧскӧ јерге кӧчпӧзим деген. Максюков Номчылды јеринде артырарга Аба-Турадаң јӧп алып, јайзангды орус кааңга чертендиреле, Арасайга кожулган алтайлардын тоозына кийдирген. Ӧскӧ јерге кӧчӱрбейтен болзо, Чӱбрек јайзаң да Арасайга кожуларга турган, је ол орус кааңга черт берген бе, јок по, эм ӱстине тӱӱкичилер јартына чыккалак.

Эјеннин черӱлериниң табарулары. 1757 јылдын учы јаар эјен черӱлер алтайлардын арткан-калганын бедиреп, Алтай ичин экпиндӱ тимирип баштаган. Орустардаң кор-

кып, Чуй бажына барган Боокол јайзаҥ Эјеннинҥ уйруклугын аларга јöпсинген. Эјен бийлер оны черӱзине кожып, Арасайга чертенген алтайларды Эјенге бактырарга болушсын деп апарган.

Эјеннинҥ черӱзи Боокол ло Чадак јайзаҥдардыҥ јуучылдарыла кожо Кökшин ле Намыкай јайзаҥдардыҥ улузына табарган. Табарткандардыҥ кöбизи кырдыҥ бажына чыгып коруланган, је кезиги олјолоткон. Ол ло черӱ Наймада турган темичилердиҥ кöп улузын база олјолой берген. Орус каанга чертенгени удагалак Номчыл јайзаҥды да улузыла кожо айдай бергилеген. Олјолотқондорды Комды бажына апарып, Чадактыҥ отогына кожуп турган.

Эјеннинҥ черӱзинииҥ бир бöлӱги Беш ичиле, Јабаган, Кан, Кырлык öзöктöрлö јӱрӱп, ондогы алтайлардыҥ кезигин олјолоп алган. Чарас ичинде эмдиги Јодралу јурттыҥ јанындагы кайыр тууда Чече деп темичи бе, шӱленги бе кижиге баштаткан бир бöлӱк алтайлар öштӱге курчаткан. Олор олјочыларла узак тартыжала, ок-тарызы божоп, кӱчи чыга берерде, тирӱ арткандары олјого кирбеске кайаҥ калып ийген. Онын учун ол туунын ады Чече болуп калган деп, Чарас ичине јӱрген Бунге деп билимчиге 1826 јылда алтайлар куучындаган.

Ол чакту јылдарда Чече чилеп нерелӱ јуулашкан эрлер кöп болгон, је олордыҥ ады бичикте артпаган.

1758 јылда јаскыда Эјеннинҥ черӱзинииҥ Комдыга бурылган бöлӱги Боокол јайзаҥды ла Эјеннинҥ уйруклугын алган Танјыйак темичини кожо апарган. Боокол Комды бажында божоп каларда, онын уулдары ла улузынын кезиги јералтайы јаар качкан.

Ол јыл јайгыда Эјеннинҥ черӱлери алтайларды бедиреп, база бир канча катап келип јӱрген.

Казах тонокчылардыҥ табарулары. 1758 јылдыҥ јазыҥа ала алтайларга казахтар табарып баштаган. Олор Эрчишти Усть-Каменогорсктыҥ јанынаҥ кечип, бастыра Алтайды öдӱп барала, Јаш-Турага арай јетпей турган. Казахтар кöп улусты öлтӱрип, кöп алтайларды малыла катай айдап апарган. Öлтӱрткендердиҥ тоозында Тарда ла Мöҥкö темичилер болгон. Мöҥкöниҥ тöчининеҥ тирӱ арткан улус ончозы олјолоткон.

Алтайларды эң тың чаксырадып турган казах бийлердиң бирўзи Кочкорбай болгон. Ач тонокчы Алтайга кўскиде келип, кыжыла алтайларды истеп турала, өлтўрткен. Кочкорбайла кожо эки уулы база өлгөн, эки уулы шыркалаткан.

Казахтардың табарулары эки јылга јуук улалган. 1760 јылдың бажында казахтар Комды бажындагы Чадак баштаган Эјен кааннын уйруклугун алган јайзаңдардың улузына табарарда, Эјеннин јаан черўзи казахтарды истеген. Казахтар Эрчиш төмөн качкан. Онон бери казахтардың табарулары токтогон.

Орус кааңга чертенбеген алтайларды јоголторго санаганы. Сибирдиң губернаторы Соймонов 1758 јылда кўскиде Арасайдың башкарузынаң орус каага чертенбеген алтайларды јоголторго јöп берзин деп сураган. Башкарунын јöби кышкыда једип келген. Је ол туштa алтайларга казахтар табарып турган. Казахтардың табаруларының кийнинде алтайлардаң көп улус артпас деп, орус шибеелердиң јаандары чертенбеген алтайларды јоголторго јаан албаданбаган.

1760 јылда кочкор айдың 20 кўнинде Чакырдагы шибееденг Чарас өрö Ширяев прапорщикке баштаткан 150 черўчи орус кааңга черт бербеген алтайларды јоголторго атанган. Коргон оозында олорго алтай улустың айылдары учураган. Ширяевтиң улузы алтайларга табарып, 12 кижини олјолоп ийген. Арткан улустың кезиги Чарас өрö качкан. Бир канчузы чана кийеле, арка јаар јўгўрип, бийик туунын бажына чыгала, орустарды јууктатпай, адыжа берген. Чарас өрö качкандарының кийнинең орустар једижип келерде, олор база кырдың бажына чыгып адышкан. Ширяевтиң черўчилери олордың кезигин өлтўре адып, кезигин олјологон. Ширяев Чарас өрö онон ары барып, база бир бөлўк алтайларды олјолоп алган.

Орус кааңга чертенбеген алтайларды јоголторго өскö дö шибеелерденг бир эмеш черў аткарылган. Олјолоткон улусты орустар крестке тўжўреле, Ставрополь јаар аткарып турган. Кемнең де камааны јок јўрерге сананган алтайлардың турумы сўрекей кўч болгон. Олорды орустар да,

Эјенниң черўлери де, казахтар да өлтўрип ле олјого айдап турган.

Арасай ла Эјен ортодогы кыйу керегинде сурак. Орус кааннының уйруклугын алган јайзаңгардың јерин Арасайга кожорго орус башкару Буктурманаң ала Алтын-Көлгө јетире јаңы шибеелер тударга сананган. 1760 ла 1761 јылдарда јайгыда Алтайдың тууларына орустар аңылу экспедициялар ийип, шибеелер тургускадый јерлер көргөн. Је экспедициялардың түп шўўлтезинде шибеелер тудуп, туулардың ортозыла јаңы кыйу тартарга сўрекей кўч болор деп айдылган. Оның учун јўк ле бир јаңы шибее тудулган. Буктурма суу Эрчишке кирген јерде.

Арасайдың кыйузы алдындагы ла чылап, Усть-Каменогорсктаң Јаш-Тура ла Аба-Тура јаар Алтайдың кырларының эдегиле чөйилген. Эјеннииң каруулдары дезе Эре-Чуй ла Комдының ортозында, ононг Аркыттың кожоолорының бажында ла Марка көлдиң јанында турган. Алдында алтай улус јуртаган Эрчиш бажы Эјеннииң каруулдарының кийин јанында артып, Эјеннииң јерине кирген. Эки элдиң шибеелери ле каруулдарының ортозындагы алтайлар јуртаган јер блаашту болгон. Орустардың санаазыла, алтайлардың көбизи орус кааннының уйруклугын алган учун, олордың јери Арасайга келижер керек болгон. Алтай алдында Ойроттың болгон, бис Ойротты јуулап алганыс, оның учун Алтай бистиң болор учурлу деп, Эјеннииң башкарузы орустардың некелтезин јаратпай турган.

Эјеннииң черўзи 1763 јылда Арасайдың Буктурмадагы шибеезине табарып, оны өртөп салган. Чадакка баштаткан ўч муң јуучылду черў алтайларды олјолоорго келген. 1763 јылдың чаган айында Чадактың улузы Кеңиге једип, Көкшин јайзаңгның улузына табарган. Көкшиннииң улузынаң 27 кижи өлтўрткен, 57 биле мал-ажыла катай айдада берген. Себи суунының јанында кыштап јаткан алтайларга, ол тоодо Кутуктың отогына, олјочылар база табарган.

Бу табарулардаң улам Арасайла јаан јуу башталарынаң јалтанып, 1763 јылдың кийнинде Эјеннииң башкарузы ондый табаруларды токодып ийген. Је блаашту јер Арасайдың болзын деп, Эјен јўк 1864 јылда јөпсинген.

Јуу-чактаҥ эзен арткан алтайлар. Јуу-чак, табарулар токтоордо, алдында Ойроттыҥ улузы болгон алтайлардаҥ тирӱ артканы сӱрекей ас болгон. Олор беш отокко биригип, беш јайзаҥга башкарткан. Эки јайзаҥ, Кутук ла Намыкай, Арасайга кожулардаҥ озо јайзаҥ јамылу болгон. Эренјей, Эрелдей ле Бӱдӱки алдында темичилер болгон.

Эмдиги Улаган аймактыҥ јерин ээлеген Төлӧс оток ло Эре-Чуйда јуртаган Көбӧк оток Арасай ла Эјеннеҥ экилезинеҥ камаанду болуп, экилезине калан төлӧгӧн.

Туба, чалканду, куманды аймактардыҥ тоозы кубулбаган. Эјен олјочылар ла казах тонокчылдар олорго табарбаган.

Арасайга кожулганыныҥ учуры. Алтай улустыҥ Арасайга кожулганыныҥ учуры керегинде јӱк јакшы эмезе јӱк јаман деп айдарга болбос. Јакшы јаны деп Ойрот ло Кыдатка көрӧ өзӱми бийик ороонго кожулганын айдар керек. Алтай калыкка Арасайдыҥједимдерин тузаланар арга ачылган. Јаман јанына озо ло баштап Эдил јаар көчӱрип, көп улусты кырганы кирет. Соҥындагы чактарда Арасайга кожулганыныҥ мындый јаман јандары билдирип келген: 1) алтай улустыҥ јаан бӧлӱгининҥ төрӧл тилин јылыйтканы; 2) алтайлардыҥ табынча кайлыкталып, орус улустыҥ ортозында кайылып турганы.

СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР

1. Орус кааҥа чертенген алтайлардын төрӧл јерлери јаар качканы керегинде куучындап беригер.
2. Орустар Арасайга кожулбаган јайзандарды орус кааҥа чертендирерге канайда албаданган?
3. Эјеннин черӱлеринин 1757-1758 јылдардагы табарулары керегинде куучындап беригер.
4. Казахтар Алтайга канайып табарган?
5. Орус бийлердиҥ Арасайга кожулбаган алтайларды јуулаганы керегинде куучындап беригер.
6. Алтайлардын јерин Арасай ла Эјен канайда блаашкан?
7. Јуу-чактын кийнинде алтай улустан кандый отоктор, аймактар арткан?
8. Алтай улустын Арасайга кожулганынын јакшы ла јаман јандарын айдып беригер.

Јаңы кыйу тартарынаң мойногоны

Арасайдың башкарузы 1759-1761 јылдарда Сибирди башкарган јамылуларга Алтайда јаңы шибеелер тудары керегинде бир канча јасактар ийген. Ол јасактарда Алтайдың кырлары чек куру калды, ондо арткан алтайлардың тоозы сӱрекей ас, онын учун олордың јӧпсинерин-јӧпсинбезин керекке албай, тӱрген шибеелер тудар керек деп айдылган. Шибеелер тударын тӱргендедеринин база бир шылтагы Эјен Алтайды мензинип ийгедийинде деп темдектелген.

Шибеелер туткадый јерлер кӧрӧргӧ 1760 јылда јайгыда кырлардың ӧзӧги јаар эки экспедиция аткарылган. Шанский деп майорго баштатканы Усть-Каменогорсктаң Буктурма суунын бажы јаар ууланган. Энден майордың экспедициязы Кадын ӧрӧ барып, Маймага јеткен, оноң ары Алтын-Кӧл јаар ууланган. Энден Башкуш бажына једеле, оноң Буктурма јаар баратан болгон, је Чолушман оозынаң ары барып болбогон.

1761 јылда база ӱч экспедиция аткарылган: Петрулин майорго баштатканы Буктурма бажына, Энден башкарганы Кадын ӧрӧ, Поливанов майор баштаганы Чакырдагы шибееденг Чарас ӧрӧ.

Экспедицияларда турушкандар Алтайдың кырларынын ортозында шибеелер тударга коркышту кӱч болор деп билип алган. Олордын тӱп шӱӱлтезинде јаңы шибеелерди јӱк арайдаң тудуп та алза, олордо туратан черӱчилерди не-немеле јеткилдейтени сӱрекей чыгымду болор деп айдылган. Нениң учун дезе јолдор јок, абра-чанактаң болгой, таң атла да кош апараргa коркышту кӱч, сууларыла керептер јӱзӱп болбос.

Учы-тӱбинде, јамылулар јаңы кыйу тартар арга јок болгонын оңдоп, шибеелер тударынаң мойногон.

СӦЗЛИК
(тузаланган сӧстӧрдиҥ орус тилдеги учуры)

Аймак — племя
Атчыл — всадник, кавалерист
Ачы — сын брата
Багымсыс — независимость
Бакшы — религиозный учитель, наставник
Билик — знание
Бичинти — надпись
Бирлик — союз
Бирликчи — союзник
Боор — шлак
Буркан — Будда
Бурканлык — буддизм
Бурканчы — буддист
Јон — общество
Јӱкӱм — обязанность
Јурјенлер — чжурчжени, название народа
Ишетме — предприятие
Каја — псалия, стержень на концах удил
Казынты конут — землянка
Каланчы — сборщик дани, налога
Калкан — щит
Канјур — Канджур, сборник буддийской литературы
Канчер — кинжал
Кантырга — горит, чехол для лука
Кее — украшение
Кермен — крепость
Корго — пряжка
Контайчы — контайша, джунгарский хан
Конут — жилище
Кошум — сбруя, конская упряжь
Кӧмӱт — погребение, могила
Куйак — панцирь
Кур-бака — черепаха
Куруур — строить
Кӱкӱр — сера
Кӱмӱш — серебро
Кылыыр — эдер
Манјы — маньчжур
Маничи — манихей
Маничилик — манихейство
Ӧнӱнде — впереди
Саадак — колчан
Сайгы — наконечник стрелы, копья
Сайлама — устройство, строй
Сайыт — вельможа, министр
Согоон — стрела
Соксун — ткацкий станок
Сӱгӱн — морда (верша), рыболовная снасть
Сыгынташ — оленный камень
Сыртлан — гиена
Такым — отряд
Тапынак — святилище, место поклонения
Танјур — Танджур, сборник буддийской литературы
Тарбасан — пушка

Тийӱ — контакт
Терге — территория
Топул — барабан
Тӧс — родовое божество, покровитель рода
Турум — положение, состояние
Тутпаш — лапша
Тутук — заложник
Тӱрӱк — свиток
Уйруклук — подданство
Ӱстӱнлик — превосходство, господство, лидерство
Чакчы — чекан, клевец
Чертик — сруб
Чубал — печь
Шибее — укрепление
Ширдек — стол
Эрик — право
Эсеткиш — памятник
Азак талайы — Азовское море
Јетисуу — Семиречье
Казар талайы — Каспийское море
Куба Чӧл — Гоби
Сары-суу — р. Желтая
Тӱркистан — Туркестан
Эдил — Волга
Эјен — Цин, Цинская империя

Учебное пособие

Григорий Петрович Самаев

ИСТОРИЯ АЛТАЙСКОГО НАРОДА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО ПРИСОЕДИНЕНИЯ К РОССИИ

Редактор *Шокшиланова А. С.*
Технический редактор *Кользенова Л. Г.*

Сдано в набор 04.06.2003 г. Подписано в печать 15.03.2004 г. Формат 60x90 1/16.
Печать офсетная. Объем 13,5 п.л. Тираж 1000 экз. Заказ 2135.

Редакционно-издательский отдел Министерства образования и науки
Республики Алтай.
г. Горно-Алтайск, пер. Театральный, 22.

Отпечатано в ГУП «Горно-Алтайская республиканская типография»
649000 г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

8 960-968-25-94=

130,00

